श्रीः

कविवर्य

मोरोपंतांचे समग्र ग्रंथ.

३

आर्याभारत.

पर्वे

कर्ण-शल्य-गदा-सौप्तिक-ऐषीक-स्त्री-शांति-अनुशासन
अश्वमेध-आश्रमवासिक-मौसल-महाप्रस्थानिक-स्वर्गारोहण.

संपादक व प्रकाशक
रामकृष्ण दत्तात्रेय पराडकर.

मुद्रक
अच्युत चिंतामण भट.
'यशवंत'
छापखाना पुणें.

सन १९१२.

हें पुस्तक रामकृष्ण दत्तात्रेय पराडकर यानीं अच्युत चिंतामण भट याच्या
'**यशवंत**' छापखान्यांत छापून प्रसिद्ध केलें.

विषयानुक्रमणिका.

८. कर्णपर्व.

(पद्यसंख्या २५६१).

मारण्याची आपली प्रतिज्ञा अर्जुन प्रकट करितो (९–१४); ' धर्म गूढ आहे आणि धर्मवध हा अन्याय्य होय ' असें कृष्ण स्पष्ट सांगतात (१५–४६); आंधळ्या प्राण्याच्या हि वधानें पुण्य च जोडणाऱ्या बलाकव्याधाची कथा (४७–६३) व सत्यव्रतपरिपालनार्थ चोराना लपलेल्या धनिकाचा शोध सांगणाऱ्या कौशिकाची कथा (६४–७३) सांगून धर्माची व्याख्या करून (७४–८४) संदिग्ध प्रकरणीं धर्माची सूक्ष्म गति कशी ओळखावी, असत्योक्ति प्रसंगीं कशा तारतात इत्यादि उपदेश कृष्ण करतो. (८५–९८).

अध्याय ४२ वा; (पृ० १८९):—अर्जुनकृत धर्मनिंदा व स्वस्तुतिः–स्वस्तुति–अर्जुन कृष्णाची स्तुति करून प्रतिज्ञारक्षण व धर्मरक्षण हीं दोन्ही साधतील असा उपाय विचारतो (१–११); कृष्ण ' अपमान म्हणजे वध च आहे ' असें सांगून धर्मनिर्भर्त्सना करून प्रतिज्ञारक्षण करण्यास सांगतो (१२–२४); द्यूत करून बांधवाना दुर्दशा प्राप्त करून देणाऱ्या तुला माझी निंदा करण्याचा अधिकार नाहीं, भीमाला एकवेळ आहे, असें अर्जुन धर्मास म्हणतो (२५–४८): निंदारूप पापक्षालनार्थ अर्जुन वधोद्युक्त होतो व कृष्ण त्यास आत्मस्तुति हा च उत्तम वध आहे असें सांगतो (४९–६१); मग अर्जुन स्वस्तुति करितो (६२–७८); अर्जुन धर्माची क्षमा मागतो (७९–८३).

अध्याय ४३ वा; (पृ० १९७):—धर्माचा उद्वेग (१–८); कृष्ण धर्माचे पाय धरून त्याचें सांत्वन करतो (९–२१): धर्माचा गहिवर (२२–२८); कृष्णाच्या आज्ञेवरून अर्जुन धर्माच्या पायावर लोळतो (२९–३५); धर्म कर्णवध करण्याविषयीं विनवितो (३६–४०); अर्जुनाची कर्णवधप्रतिज्ञा (४१–४३): कृष्णाची शुभेच्छा (४४–४६); धर्मकृष्णांच्या सांगण्यावरून अर्जुन धर्मास आलिंगन देऊन बोलतो (४७–५४); दारुकानें आणिलेल्या रथांत कृष्णार्जुन चढतात व प्रतिज्ञासिद्ध्यर्थ चिंता वहाणाऱ्या अर्जुनास कृष्ण धीर देतो (५५–६२); भीमाचा पराक्रम–सारथि विशोकाशीं भाषण–धर्माविषयीं चिंता व शस्त्रास्त्रपृच्छा (६३–७५); विशोक शस्त्रसंग्रह वर्णितो (७६–८०); भीमाचें विशोकाशीं भाषण (८१–८६); अर्जुन आल्याबद्दलची भीमाची शंका बरोबर आहे असें बोलून, विशोक कृष्णवर्णन करितो (८७–९३); भीम विशोकास इनाम देतो (९४).

अध्याय ४४ वा: (पृ० २०५):—अर्जुन भीमाकडे येतो–भीम शकु–

मीचा पराभव करितो (१-९); कर्णानें भीमास पळविलेलें पाहून, अर्जुन कृष्णाशी बोलतो (१०-१९); अर्जुनवधाला हा समय योग्य आहे असें शल्य कर्णास सुचवितो (२०-२७); कर्ण हि आनंदित होत्साता उत्तर देतो (२८-३६); भीमार्जुन कौरवसैन्यक्षय करितात (३७-५३); कर्णाचें शौर्य व पांचालादींचें मथन (५४-६३); अर्जुन तिकडे निघतो (६४-६५).

अध्याय ४५ वा; (पृ० २११):—भीम दुःशासनास मारून त्याचें रक्त पितो (१-१३); त्याचें शिर कापून पुनः रक्त पितो (१४-२२); रक्तप्राशनसमयीं भाषण (२३-२९); कृष्णार्जुनांस भेदून आणखी दहा धार्तराष्ट्र मारतो (३०-३२); कर्णभय (३३); कर्णपुत्र वृषसेनाचा पराक्रम (३४-३९); अर्जुनाचें कर्णास पुत्ररक्षणार्थ आव्हान (४०-४४); वृषसेनवध (४५-४६); क्रुद्ध कर्णास पाहून कृष्णाचें अर्जुनाशीं भाषण (४७-५३); पार्थाचें उत्तर (५४-५८).

अध्याय ४६ वा; (पृ० २१७):—कर्णार्जुन युद्धास सिद्ध होतात (१-७); आपापल्या पुत्रांच्या अभिमानामुळें इंद्रसूर्यांचें भांडण व ब्रह्मदेवाचा निकाल (८-१६); एकमेकांची दृष्टादृष्ट (१७-२१); कर्णशल्य व कृष्णार्जुन यांचा संवाद (२२-२९); अर्जुनाचा पराक्रम (३०-३६); अश्वत्थामा दुर्योधनास साम करण्याचा उपदेश करतो (३७-५३); दुर्योधन सामाची अशक्यता प्रतिपादितो (५४-६६); युद्धास सुरवात (६७-७०).

अध्याय ४७ वा; (पृ० २२३):—कर्णार्जुनांचे घोर युद्ध (१-८०):—अर्जुनाचें अग्नयस्त्र कर्ण वारुणास्त्रानें शमवितो (१-११); कृष्ण व भीम अर्जुनास उत्साहित करितात (१२-१८); परस्परांचें घोर युद्ध—कर्णाचा सर्पबाणप्रयोग—अर्जुनाच्या किरीटाचें भस्म (१९-८०).

अध्याय ४८ वा; (पृ० २३१):—अर्जुन तक्षकपुत्र अश्वसेनास मारतो (१-१०); मूर्च्छित कर्णाशीं युद्ध—कर्णाचा प्रताप—विषाद—कर्णाचें रथचक्र पृथ्वी गिळते (११-६१); कर्ण अर्जुनास थांबण्यास सांगतो (६२-७०).

अध्याय ४९ वा; (पृ० २३९):—कृष्ण कर्णास मागील प्रसंगांचा आठवण देऊन, त्या वेळीं ' तुझा धर्म कोठें गेला होता ? ' असें विचारतो (१-१८); कर्णार्जुनांचें युद्ध (पुढें चालू)—अर्जुनाची मूर्च्छा—कर्ण चाक वर काढण्याचा प्रयत्न करतो (१९-३७); सावध झालेला अर्जुन अमोघ बाणानें कर्णाचा वध करितो

(३८-५४); कौरवांचा हाहाकार-पांडवांचा जयघोष-दुर्योधनाचा शोक व क्रोध (५५-६३); परतलेल्या कौरवांना पांडव पिटाळतात (६४-७२); शल्यादिकांच्या आग्रहावरून व सूर्यास्तसमय आल्यामुळें दुर्योधन माघारा फिरतो (७३-८१).

अध्याय ५० वा; (पृ० २४६):—कृष्णार्जुन परस्परांच्या अंगांतील बाण उपटतात-कृष्णाची अर्जुनस्तुति (१-१०); कृष्णार्जुन धर्माच्या भेटीला येतात (११-१६); कृष्ण धर्माचें अभिनंदन करितात (१७-२७); धर्म कृष्णाची स्तुति करितो (२८-३७); कृष्णधर्मार्जुन कर्णाचें शव बघतात (३८-४६); मृत कर्णास उद्देशून कोमलवृत्ति धर्माचें भाषण (४७-५३); धर्म कृष्णप्रशंसा करतो (५४-६६); धर्मादि परततात-धृतराष्ट्रास ही वार्ता संजय सांगतो (६७-७०); पंतांचा उपसंहार (७१-७५).

---

९. शल्यपर्व.

(पद्यसंख्या ३९१).

अध्याय १ ला; (पृ० २५५):—संजय दुर्योधनाचे वधाची वार्ता सांगतो व त्यामुळें धृतराष्ट्रादिक शोकसागरांत मग्न होतात (१-९); धृतराष्ट्राचा विलाप (१०-२८); संजय सविस्तर कथा सांगतो:—कर्ण मेल्यावर कृपाचार्य दुर्योधनास सामाचा उपदेश करतात (२९-३५); दुर्योधन सामाची असंभवनीयता व युद्धाची अवश्यकता प्रतिपादतो (३६-५८); कौरवांचा पुनरुत्साह-अश्वत्थाम्याचे सूचनेवरून दुर्योधन शल्यास सेनापति करतो (५९-६९); धर्माचें कृष्णाशीं भाषण-शल्याची योग्यता वर्णून, कृष्ण धर्मास शल्यास मारण्याविषयीं सूचना देतो (७०-८१); कृष्णधर्म निजावयास जातात (८२-८३).

अध्याय २ रा; (पृ० २६३):—संजयाचा प्रस्ताव (१-५); शल्य-प्रमुख कौरव व धर्मप्रमुख पांडव यांचें तुंबळ युद्ध (६-७४):—अश्वत्थामा व अर्जुन यांचें युद्ध (५१-६०); शल्य व धर्म यांचें युद्ध-धर्म शल्यास मारतो (७५-१०३); सात्यकी कृतवर्म्यास पळवितो-दुर्योधनादिकांशीं युद्ध (१०४-११२).

अध्याय ३ रा; (पृ० २७४):—उर्वरित सप्तशत कौरवीय रथि-जनांचा नाश (१-११); कौरवांच्या पाठीस लागणारे विजयी पांडववीर व त्यांचे उद्गार (१२-२२); भीमपराक्रम व दुर्योधनाचा स्वपक्षीयांस धीर (२३-३२);

सात्यकी शाल्वास मारतो (३३–३८); कृतवर्म्याचा पराभव (३९–४२); दुर्योधनाचें शौर्य (४३–४४); शकुनीचें युद्ध–धर्मावर हल्ला (४५–६४); अर्जुनाचें कृष्णाशीं भाषण (६५–८३); अर्जुनादि वीर उरलेल्या कौरवांस पळवितात–कृतवर्मा, कृप व अश्वत्थामा हे तिघे हि सैन्यांतून जातात (८४–१००); संजयाचें युद्ध व पराभव (१०१–१०७).

अध्याय ४ था; (पृ० २८४):—भीम दुर्योधन व सुदर्श या दोघांशिवाय बाकीच्या धृतराष्ट्रपुत्रांस मारतो (१–६); कृष्णाचें अर्जुनाशीं भाषण (७–१५); अर्जुनाचें उत्तर (१६–२२); कौरवबलमथन व सहदेवकृत शकुनिवध (२३–४२); दुर्योधनाचें पलायन व डोहांत दडी (४३–५३); संजयाची मुक्तता (५४–५८); संजयाशीं दुर्योधनाचें भाषण व निरोप (५९–६६); अश्वत्थाम्याचा शोक व पलायन (६७–७३); कौरवांची पळापळ–युयुत्सु व विदुर यांचा संवाद (७४–८८); या उभयतांचा उपसंहार (८९).

(शल्यपर्वांतर्गत).

१०. गदापर्व.

(पद्यसंख्या ६८०).

अध्याय १ ला; (पृ० २९३):—संजयकथन (पुढें चालू):—अश्वत्थामादि तिघांचें दुर्योधनास युद्धाविषयीं प्रोत्साहन (१–७); दुर्योधनाची अनुमति व सोमकनाशाविषयींची अश्वत्थाम्याची प्रतिज्ञा (८–११); व्याध भीमाला ही वार्ता कळवितात–पांडव त्या डोहाकडे येतात–कृष्णधर्मसंवाद (१२–२१); धर्म दुर्योधनास युद्धार्थ बोलावितो (२२–२७); दुर्योधनधर्मसंवाद–दुर्योधन धर्मास पृथ्वी देतो (२८–३८); धर्माचा नकार व जोरदार उत्तर (३९–४९); धृतराष्ट्राच्या प्रश्नावरून संजय, दुर्योधनानें धर्मास धर्मयुद्ध करण्याविषयीं केलेला इषारा वर्णितो (५०–६०); पांचांतून एक जरी मारशील तरी सर्व राज्य तुला देऊं, असा धर्माचा वर (६१–६४); गदायुद्ध करण्याचें जाहिर करून बाहेर आलेला व पांचाळांनीं केलेल्या उपहासामुळें क्रुद्ध झालेला दुर्योधन ' एकएकटे लढण्यास या ' असें धर्मास म्हणतो (६५–७३); धर्म उत्तरांत असहाय अभिमन्यूच्या वधाची आठवण देतो (७४–८०); दुर्योधन

युद्धास तयार होतो (८१–८४); धर्माच्या भोळेपणाची कृष्ण निंदा करतो (८५–९७); भीम पुढें सरसावतो (९८–१०२); कृष्ण, धर्म व सात्यकि भीमाचें अभिनंदन करितात (१०३–११४); भीमाचें भाषण–कृष्ण त्यास उत्साहित करतो (११५–१२२); धर्माची आज्ञा घेऊन युद्धार्थ उभा राहिलेल्या दुर्योधनावर भीम चालून जातो (१२३–१२६).

अध्याय २ रा; (पृ० ३०५):—भीमाचें दुर्योधनाशीं भाषण (१–१०); दुर्योधनाचें उत्तर (११–२०); बळरामाचें आगमन व सत्कार (२१–२८); बळरामाच्या सूचनेवरून समंतपंचकक्षेत्रीं गदायुद्धाचा प्रसंग घडवितात (२९–३३).

अध्याय ३ रा; (पृ० ३०८):—भीमास आव्हान–भीमदुर्योधनांचें वाग्युद्ध (१–११); दोघांचें अतुल गदायुद्ध–दुर्योधनाची मूर्छा (१२–२४); भीमाची मूर्छा व पांडवशोक (२५–२९); अर्जुनाचा प्रश्न–कृष्णाचें उत्तर–कृष्ण अर्जुनास भीमाला सूचना करण्यास सांगतो (३०–३८); भीम दुर्योधनाचा ऊरुभंग करून त्यास पाडतो (३९–४५).

अध्याय ४ था; (पृ० ३१२):—पांडवांचा हर्ष–भीम दुर्योधनास वाक्प्रहार करून त्याचें शीर तुडवितो (१–११); धर्म भीमास निवारतो (१२–१६); धर्म दुर्योधनाचें सांत्वन करून विलाप करतो (१७–२२).

अध्याय ५ वा; (पृ० ३१४):—बळरामाच्या वर्तनाबद्दल धृतराष्ट्राचा प्रश्न (१–३); बळरामाचा भीमावर कोप (४–७); कृष्ण बळरामास निवारतो (८–१४); भीमास शाप व दुर्योधनास वर देऊन बळराम द्वारकेस जातात (१५–१७); भीमाच्या अधर्माबद्दल धर्म व कृष्ण यांचा संवाद (१८–२३) भीमाचें धर्माशीं भाषण (२४–२९); धर्म भीमाची प्रशंसा करितो (३०–३२).

अध्याय ६ वा; (पृ० ३१७):—संजय धृतराष्ट्रास पांडवपांचालकृत दुर्योधनधिक्काराचें वर्णन करून सांगतो (१–८); दुर्योधनाची कृष्णास कोपोक्ति (९–२२); कृष्ण दुर्योधनास च दोष देतो (२३–३४); दुर्योधन "आतां कर्तव्य राहिलें काय?" असें म्हणून स्वतःचें निर्दोषत्व स्थापन करितो (३५–४१); देवांची दुर्योधनावर पुष्पवृष्टि–पांडवांची लज्जा (४२–४७); "मी च अधर्मानें त्यास मारिलें" असें कृष्ण सर्वांस सांगून शिबिरास परतण्याची आज्ञा करितो (४८–५९).

अध्याय ७ वा; (पृ० ३२३):—पांडव दुर्योधनाच्या शिबिरांत शिर-

तात (१–३); कृष्णार्जुन रथावरून उत्तरल्याबरोबर रथ भस्म होतो—कृष्णाचें भाषण (४–११); कृष्ण धर्माचें अभिनंदन करितो (१२–१४); धर्माचा गहिंवर (१५–२०); शिबिरांतील भांडागार (२१–२५); कृष्ण सर्वांस शिबिराबाहेर राहण्यास सांगतो—सात्यकि, पांडव व कृष्ण बाहेर येतात (२६–२७).

अध्याय ८ वा; (पृ० ३२५):—गांधारीच्या कोपाला भिणारा धर्म कृष्णास धृतराष्ट्राकडे पाठवितो (१–८); कृष्ण हस्तिनापुरीं येऊन धृतराष्ट्रगांधारींचें सांत्वन करितो (९–१४); " सर्व किल्मिष विसर " असें कृष्ण धृतराष्ट्रास विनवितो (१५–२४); गांधारीस बोधून तिचें हि सांत्वन करितो (२५–३६); धृतराष्ट्र-गांधारींचें सांत्वन करून कृष्ण परततो (३७–४१); व्यासाचा धृतराष्ट्रास बोध (४२).

अध्याय ९ वा; (पृ० ३२९):—संजय धृतराष्ट्राच्या प्रश्नावरून भग्नोरु दुर्योधनाचे विलापनिरोप वर्णितो (१–२४); अश्वत्थाम्यास ही वार्ता कळते (२५–२७).

अध्याय १० वा; (पृ० ३३२):—शोकाकुल अश्वत्थामादि दुर्योधनाकडे येतात (१–७); अश्वत्थाम्याचा विलाप (८–१३); दुर्योधन त्यांचें सांत्वन करितो (१४–२४); अश्वत्थामा पांचालक्षय करण्यास आज्ञा मागतो (२५–३०); अश्वत्थाम्याला सैनापत्याभिषेक करण्याकरितां दुर्योधन कृपाचार्याकडून जलकलश आणवितो (३१–३५); अभिषिक्त अश्वत्थामा जातो (३६–३८); उपसंहार (३९–४०).

---

१०. सौप्तिकपर्व.

(पद्यसंख्या १०२).

अध्याय १ ला; (पृ० ३३६):—कृपकृतवर्मा शिबिराहून पळून अरण्यांत जाऊन निजतात (१–४); जागृत अश्वत्थामा कावळ्यांना मारणाऱ्या घुबडापासून बोध घेतो (५–६); कृपाचार्यांचें न ऐकतां, द्रौणि रात्रीं च सुप्तपांचाळनाश करण्यास सिद्ध होतो (७–२०); शिबिरद्वाररक्षक मायावी शंकराशीं द्रौणीचें युद्ध (२१–२९); हताश द्रौणि ' शिरकमळ वाहून शिवाराधन करीन, ' असें म्हणतो (३०–३४); प्रभुमायानिर्मित कांचनवेदींत स्वप्राणाहुति देणाऱ्या अश्वत्थाम्यास शिव प्रसन्न होऊन पांचालक्षयार्थ उग्र खड्ग देतात (३५–४७); तें खड्ग घेऊन द्रौणि शिबिराकडे जातो (४८–५०).

अध्याय २ रा; (पृ० ३४१):—कृपकृतवर्म्यांस द्वाररक्षणार्थ ठेवून अश्वत्थामा धृतराष्ट्राच्या शिबिरांत जातो (१–४); सुप्तोत्थित किंवा जागे केलेल्या धृष्टद्युम्नास अश्वत्थामा तुडवून मारतो (५–१२); स्त्रियांचा विलाप—सैन्याचा नाश (१३–१९); उत्तमौजा, युधामन्यु, शिखंडी, प्रतिविंध्य इत्यादिकांस मारून अश्वत्थामा कृपास भेटतो (२०–३२); दुर्योधनाकडे येऊन अश्वत्थामा त्यास वार्ता कळवितो (३३–४३); दुर्योधनाचा आनंद व शेवटचें भाषण (४४–४८); दुर्योधनाचा अंत (४९–५०); संजयाच्या दिव्यदृष्टीचा नाश (५१); धृतराष्ट्राचा शोक (५२).

(गदापर्वांतर्गत.)

१०. ऐषीकपर्व.

(पद्यसंख्या १६४).

अध्याय १ ला; (पृ० ३४६):—धृष्टद्युम्नाचा सारथि धर्मास सर्व वधवृत्त कळवितो (१–४); धर्माचा विलाप (५–१०); धर्माज्ञेवरून नकुल द्रौपदीस घेऊन वधस्थानीं येतो (११–१५); तिचा शोक–अश्वत्थाम्याच्या वधाबद्दल हट्ट व प्रायोपवेश (१६–२३); धर्म तिचें सांत्वन करितो–अश्वत्थाम्याच्या शिरावरील मणि आणल्यास द्रौपदी आपलें समाधान होईल असें सांगते (२४–२७); द्रौपदीच्या प्रार्थनेवरून भीम रथारूढ होऊन निघतो (२८–३३); कृष्ण धर्मास अश्वत्थाम्याच्या ब्रह्मास्त्रादिप्राप्तीचा इतिहास (३४–७३) सांगून, भीमरक्षणार्थ जाण्यास सांगतो (७३–७६):—अश्वत्थाम्याची ब्रह्मास्त्रप्राप्ति (३४–४५); अश्वत्थामा कृष्णाजवळ सुदर्शन मागतो– त्याला तें उचलतां येत नाहीं (४६–५८); कृष्ण अश्वत्थाम्यास चक्र मागण्याचें कारण विचारतात (५९–७०); अश्वत्थामा कृष्णाविजयस्वकपट-हेतु स्पष्ट करतो (७१–७६).

अध्याय २ रा; (पृ० ३५३):—कृष्णार्जुन भीमास गाठतात (१–३); त्यांस पाहून घाबरलेला अश्वत्थामा 'अपांडवाय' ब्रह्मास्त्र सोडतो (४–११); कृष्णाज्ञेवरून अर्जुन ही उलट ब्रह्मास्त्र सोडतो (१२–१६); अस्त्रांचा धडाका–नारद-व्यासांची मध्यस्ती– अर्जुन व्यासाज्ञेवरून आपलें अस्त्र आवरतो (१७–२८); अश्वत्थाम्याचा पश्चात्ताप व अस्त्रोपशमाची अशक्यता (२९–३२); व्यास त्यास

अस्त्र आवरून पांडवांस मणि देण्यास सांगतात (३३–३७); अश्वत्थामा मणि देण्यास कबूल होतो, पण अस्त्र पांडवांच्या गर्भांत पडेल असें सांगतो (३८–४३); व्यास तें कबूल करतात (४४–४५).

अध्याय २ रा; (पृ० ३५८):—'ब्रह्मास्त्रानें उत्तरागर्भाचा नाश मी होऊं देणार नाहीं' असें सांगून, कृष्ण अश्वत्थाम्यास शाप देतात (१–१४); शाप खोटा करण्याकरितां अश्वत्थामा वनांत जातो (१५–१७); भीम द्रौपदीस मणि दाखवून तिचें सांत्वन करतो (१८–२७); संतुष्ट द्रौपदीच्या सांगण्यावरून धर्म तो मणि स्वशिरीं बांधितो (२८–३१); ' अश्वत्थामा धृष्टद्युम्नादिकांचा घात कसा करूं शकला ' असा धर्माचा प्रश्न (३२–३७); ' हें शिवकृपेचें फल असावें ' असें कृष्णाचें उत्तर (३८–४२); उपसंहार (४३).

---

११. स्त्रीपर्व.

(पद्यसंख्या ३६०).

अध्याय १ ला; (पृ० ३६३):—संजय धृतराष्ट्रास पुत्रवधवृत्त कळवितो (१–२); त्यास विदुराचा उपदेश (३–६); धृतराष्ट्राचा शोक–राजस्त्रियादिकांसह नगराबाहेर प्रयाण–कृपादिकांची भेट (७–१३); कृप गांधारीस दुर्योधननाश व अश्वत्थामाकृत पांडवपुत्रनाश इत्यादि सांगतो (१४–२१); कृप पळतो–अश्वत्थामा सांपडतो (२२–२३).

अध्याय २ रा; (पृ० ३६५)—पांडव धृतराष्ट्राचे भेटीस येतात (१–४); कुरुस्त्रियांचे विलापप्रलाप (५–११); धर्मधृतराष्ट्रांची भेट (१२–१४); धृतराष्ट्र लोखंडी भीमाचें चूर्ण करतो–धृतराष्ट्राचा खोटा शोक (१५–२९); त्याशीं कृष्णाचें भाषण (३०–४८); धृतराष्ट्राचें पश्चात्तापोत्तर व भीमप्रमुखांस भेटणें (४९–५६); गांधारीची भेट–तिचा शाप देण्याची इच्छा–व्यासागमन (५७–६०).

अध्याय ३ रा; (पृ० ३७१):—व्यासाचा गांधारीस बोध (१–६); गांधारीचें भाषण (७–१६); भीमाचें गांधारीस उत्तर (१७–२०); गांधारीचा पुन्हां प्रश्न (३१–३४); भीमाचें उत्तर (३५–४३); गांधारीचें पुनरुत्तर (४४–४७); धर्म गांधारीपुढें लीन होतो (४८–५३); गांधारीच्या दृष्टिपातानें धर्माचीं नखें काळीं पडतात व इतर पांडव भिऊन लपतात (५४–५७); गांधारी पांडवांना सोडून कुंतीकडे धाडते–कुंतीचा शोक (५८–६३); कृष्णेचा कुंतीसन्निध शोक–गांधारीकडे

आगमन (६४–६८); गांधारी द्रौपदीचें सांत्वन करिते (६९–७८).

अध्याय ४ था; (पृ० ३७९):—गांधारी दिव्यदृष्टीनें युद्धस्थान, व तेथें स्वपतिशोधनार्थ आलेल्या सुना वगैरे पहाते (१–५); तिचें कृष्णाशीं भाषण (६–६२):–दुर्योधनाबद्दल शोक (१४–२७); दुःशासनार्थ शोक (२८–३४); विकर्णदुर्मुखादिकांविषयीं शोक (३५–३७); सौभद्राबद्दल शोक व उत्तरेचा विलाप (३८–५९); विराटशव व त्याची स्त्री (६०–६२).

अध्याय ५ वा; (पृ० ३८५):—गांधारीचें कृष्णाशीं भाषण (पुढें चालूं) (१–७०):–कर्णाचा मृत्यु (१–१६):–राधेचा शोक (५–९); वृषसेनेचा शोक (१०–१४); जयद्रथार्थ विलाप (१७–२५); शल्यार्थ शोक (२६–२८); भगदत्तार्थ शोक (२९); भीष्मार्थ विलाप (३०–३६); द्रोणार्थ विलाप (३७–४५); सोमदत्ताचा वध–तत्स्त्रीविलाप (४६–५०); भूरिश्रवस्त्रीविलाप (५१–५६); शकुनिर्निंदा (५७–६२); मृत द्रुपद (६३–६४); गांधारीचा पश्चात्ताप (६७–७०).

अध्याय ६ वा: (पृ० ३९२):—गांधारी कृष्णास शाप देत्ये (१–८); कृष्णोत्तर (९–११); पांडवभय (१२–१३); कृष्णाचें उत्तर (१४–२२); गांधारीचा विषाद (२३–२४); धर्मधृतराष्ट्रसंवाद व मृतांस अग्निसंस्कार (२५–४५); कुंती कर्णजन्मवृत्त सांगते (४६–५२); धर्माचा कर्णार्थ शोक (५३–६४); कर्णसंतर्पण करून शोकग्रस्त धर्म गंगातीरीं च बसतो (६५–६७).

१२. शांतिपर्व.

(पद्यसंख्या ५०६).

अध्याय १ ला; (पृ० ३९९)—उत्तरकार्योत्तर व्यासनारदादींचें आगमन व नारदप्रश्न (१–४); धर्माचें शोकोत्तर व कर्णार्थ विलाप–कुंतीकर्णसंवाद कथन व कर्णशापकारणपृच्छा (५–२६).

अध्याय २ रा; (पृ० ४०१):—नारद कर्णवृत्तांत सांगतात (१–७०):–देवसंकल्प–कर्णाची ब्रह्मास्त्रार्थ द्रोणप्रार्थना व निराशा (१–११); कर्णाचें भार्गवरामशिष्यत्व व विप्रशाप (१२–२२); ब्रह्मास्त्रप्राप्ति (२३–२४); परशुरामाची कर्णाकीं निद्रा व अलर्ककीटककृत कर्णोरुभेद–रामजागृति (२५–३०); कारणपृच्छा अलर्क ऊर्फ दंशासुराचें पूर्ववृत्त (३१–४१); कर्ण सत्य स्वजाति सांगतो–परशु-

रामाचा शाप व वर (४२–५३); चित्रांगदकन्याविवाह–कर्णविजय–जरासंधपराभव व कर्णसख्य (५४–६२); कुंडलहरणादि कर्णमरणकारणें व नारदबोध (६३–७०).

अध्याय ३ रा; (पृ० ४०८):—कुंतीकृत धर्मसांत्वन (१–६); धर्मक्रोध व स्त्रियांस शाप (७–११); धर्मविषाद व अर्जुनाशीं भाषण (१२–१६); अर्जुनोत्तर (१७–२२); धर्माचें पुनरुत्तर (२३–२८); भीमाचें भाषण–धर्मनिंदा व उपदेश (२९–४०); नकुलाचें भाषण (४१–४८); सहदेवोपदेश (४९–५८); द्रौपदीचा उपदेश (५९–८३); पार्थादींचा पुनर्बोध (८४–८७); धर्म व्यासांस सुद्युम्नकथा पुसतो (८८).

अध्याय ४ था; (पृ० ४१६):—व्यास सुद्युम्नकथा सांगतात (१–३०):–लिखितमुनि आपला भाऊ शंखमुनि याचीं फळें चोरून खातो (१–५); शंखाचे आज्ञेवरून लिखित शिक्षार्थ सुद्युम्नराजाकडे येतो (६–९); आग्रहानें शासन मागणाऱ्या लिखिताचे हात राजा सुद्युम्न कापवितो (१०–१६); लिखितास नवीन हात फुटतात (१७–२४); अपराधाची शिक्षा राजाकडून च झाली पाहिजे अशे लिखितशंकेचें समाधान शंख करतो (२५–३०); अर्जुनाचे प्रार्थनेवरून कृष्ण धर्मास 'षोडशराजिक' आख्यान सांगून बोध करतो (३१–४९); व्यासांचा उपदेश (५०–५६); धर्म राजधर्म विचारतो–व्यास त्यास पूज्य भीष्माचार्यांस विचारण्यास सांगतात (५७–६५); कृष्णाचा धर्मास राज्यधारणार्थ उपदेश–त्याला धर्माची मान्यता (६६–६९).

अध्याय ५ वा; (पृ० ४२३):—धर्माचा नगरप्रवेश–पौरहर्ष (१–९); द्रौपदीचा सत्कार (१०–१४); धर्माचें दान (१५–१९); धर्मनिंदा करणाऱ्या कपटी चार्वाकाचा नाश (२०–३२); कृष्ण चार्वाकाचा पूर्वेतिहास सांगतो (३३–४०); धर्म सर्वांसह सभेंत विराजतो (४१–४६); धर्मास धृतराष्ट्रादींचा अभीषेक (४७–५८); हृष्ट ब्राह्मणांचे उद्गार (५९–६१); धर्म सर्वांस धृतराष्ट्राची आज्ञा मागण्यास सांगतो (६२–६८); विदुरसहदेवादिकांस निरानिराळे अधिकार (६९–७६).

अध्याय ६ वा; (पृ० ४३०):—तापहरणार्थ धर्माची कृष्णास विनवणी (१–८); कृष्णोत्तर व धर्महर्ष (९–१०); धर्म बंधूंचें गौरव करून त्यांना प्रासादादिक देतो (११–१८); ध्यानस्थ कृष्णास दर्शनोत्सुक धर्मराजा जागृत करतो (१९–२९); 'भक्तराज भीष्माकडे मनाने मी गेलों होतों; त्या ज्ञानदीपकापासून

वें (ज्ञान–) प्रकाश संपादून घे '-असा कृष्णाचा धर्मास उपदेश (३०–४१); धर्माचा गाहिवर व तो कृष्णास च या कामीं पुढें होण्यास प्रार्थीतो (४२–४९); कृष्ण रथ सिद्ध करवितो (५०–५२).

अध्याय ७ वा; (पृ० ४३५):—भीष्माभोंवतीं व्यासादींचा मेळा (१–७); भीष्माचा 'कृष्णस्तवराज'–कृष्णाचा भीष्मावर प्रसाद (८–१५); आन्हिक करून परत आलेल्या कृष्णास धर्म उठवितो–कृष्णाचें भीष्माकडे सपांडव प्रयाण (१६–२२); भीष्मादिकांस नमन (२३–२५); कृष्णाची भीष्मस्तुति व त्यास ज्ञातिविनाशमुग्ध धर्मास वर्णाश्रमज्ञानामृत पाजण्याची विनंति (२६–४२); भीष्माची कृष्णस्तुति (४३–४५); कृष्णाचें शुभोत्तर (४६–५०); भीष्माचा विनय व भाषणादिविषयीं निःशक्तताप्रतिपादन (५१–६४); कृष्ण भीष्मास सर्वव्याधीविनाशक वर देतात (६५–७२); सर्वांस आनंद–पुष्पवृष्टि–सूर्यास्तामुळें मुनींना बोळवून पांडव घरीं येऊन निजले (७३–८२); सकाळीं सकृष्ण पांडव व मुनी भीष्माकडे येतात (८३–९०); धर्मानें पुढें केल्यावरून कृष्ण भीष्मास कुशल पुसतो (९१–९८); 'मी धर्मास उपदेश करण्यापेक्षां तुझ्याकडून च करविण्यांत अधिक गोडी आहे' असें भीष्मप्रश्नास कृष्णाचें उत्तर (९९–१०७); भीष्म धर्मास च प्रश्न करावयास सांगतात (१०८–१०९); 'ज्ञातिघातामुळें धर्म लाजतो' असें कृष्णोत्तर (११०–११२); भीष्म धर्मास अभय देऊन त्यावर अनुग्रह करून त्यास राजधर्मादिक सांगून संतोषवितात (११३–१२३); उपसंहार (१२४).

---

१३. अनुशासनपर्व.

(पद्यसंख्या ३६५).

अध्याय १ ला; (पृ० ४४८):—भीष्माच्या प्रार्थनेवरून कृष्ण शिवमाहात्म्य सांगतात (गीति १–६); जांबवतीच्या पुत्रप्राप्तीच्छातृप्त्यर्थ कृष्णाचें हिमालयीं गमन–उपमन्युकृत कृष्णसत्कार (७–१४); उपमन्यु कृष्णास शिवाराधनेनें इच्छा सफल होईल असें सांगून (१५–२०); शंकराचें वरदातृत्व हिरण्यकशिपु, मंदर, अनसूया इत्यादिकांच्या कथांवरून वर्णितो (२१–६३).

अध्याय २ रा; (पृ० ४५४):—उपमन्यु स्वकथा सांगतो—माता उपमन्यूस दुधाऐवजीं पीठ कालवून देते (१–५); खऱ्या दुधाची चव कळल्यावर उपमन्यु पिष्टरस नाकारतो (६–१०); माता त्यास शिवाराधन करण्यास सांगते (११–१४); उपमन्यूस शिवस्वरूपबोध (१५–२६).

अध्याय ३ रा; (पृ० ४५६):—उपमन्यूचें उग्र तप (१–८); सत्त्वपरीक्षार्थ शिव इंद्रवेषानें थाटांत येऊन उपमन्यूस ' वर माग ' म्हणतात (९–१५); ' शंकरावांचून इतरांस मागणें नाहीं ' असा उपमन्यूचा रोकडा जबाब (१६–३०); इंद्राची शिवनिंदा (३१–३५); उपमन्यूचें सप्रमाण उत्तर (३६–५२); शिवस्वरूपदर्शन, नंदीवर्णन (५३–६०); शिवस्वरूप (६१–६९); पिनाकादि शस्त्रास्त्रवर्णन (७०–७७); ब्रह्मदेव व ऋषी यांचा मेळा व शिवस्तव (७८–८९).

अध्याय ४ था; (पृ० ४६६):—उपमन्यूचा शिवस्तव (१–२४); हर्षित देवांच्या विनंतीवरून संतुष्ट शंकर उपमन्यूस वर देण्यास तयार होतात (२५–३७); गहिवरून उपमन्यु शिवाची स्तुति करीत नाचतो व ' क्षीरोदन आणि तुमचें सान्निध्य द्या ' असा वर मागतो (३८–५०); प्रमुदित शंकर त्यास वर देतात (५१–६७); उपमंन्यु स्वाश्रमाचें व तेथील सुखादिकांचें वर्णन कृष्णाजवळ करितो (६८–७७).

अध्याय ५ वा; (पृ० ४७२):—कृष्णाचा उपमन्यूस प्रश्न (१–५); शिवप्राप्त्यर्थ उपमन्यूचा कृष्णास ' सहस्रनाममन्त्रोपदेश (६–१७); कृष्णाचें षाण्मासिक तप व उमामहेश्वरदर्शन (१८–२७); तेव्हांचा अद्भुत देखावा (२८–४६); भक्तिप्रमुदित शंकराचा कृष्णकृत स्तव (४७–५८); कृष्णाशीं वरयाचनार्थ भाषण (५९–६३); कृष्णास आठ वर मिळतात (६४–६८); पार्वतीचें कृष्णाशीं भाषण व त्यास तिजकडून वराष्टकप्राप्ति (६९-७९); हा वृत्तांत उपमन्यूस कृष्ण सांगतो (८०-८३).

अध्याय ६ वा; (पृ० ४८०):—व्यासकृत शिवस्तवराजप्रशंसा (१–५); कपिल (६–७), आलंबायन (८–१६), बाल्मीकि (१७–२२), परशुराम (२३–२८), विश्वामित्र (२९–३४), गृत्समद (३५), चाक्षुषपुत्र (३६–४२), कृष्ण (४३–५०), जैगीषव्य (५१), गर्ग (५२–५४), पराशर (५५–५७), मांडव्य [शूलकथा] (५८–६४) गालव [व तत्पितृपुनर्जीवन] (६५–८१), हे आपापल्या कथा सांगून शिवमाहात्म्य प्रस्थापितात (६–८१); कृष्णाचा पुनः शिवस्तव (८२–९२); कृष्णाचा थोरवी (९३–९४).

अध्याय ७ वा; (पृ० ४८८):—भीष्माच्या सूचनेवरून धर्म श्रीकृष्णाला ब्राह्मणमाहात्म्य विचारितो (१-६); ब्राह्मणपूजन हें हीनत्वप्रद आहे, असें म्हणणाऱ्या प्रद्युम्नास कृष्ण ब्राह्मणांची थोरवी वर्णून सावध करितो (७-१८); कृष्ण त्यास दुर्वासकथा सांगतो (१९-१०५):—द्वारकेंत हिंडणाऱ्या दुर्वासास स्वगृहीं आणून (१९-२५), श्रीकृष्ण त्याची परोपरीनें रात्रंदिवस सेवा करितो-असंतुष्ट दुर्वासाचा जाच (२६-३७); उष्ण पायस दुर्वासास वाढून त्याच्या आज्ञेवरून कृष्ण अवशिष्ट खीर आंगास चोपडतात (३८-४५); कृष्णरुक्मिणींला रथास जोडून दुर्वास आपली मिरवणूक काढवितो-सुकुमार रुक्मिणीची दुर्दशा-पौरजनांचे दुखोद्गार-कृष्ण लोकांस खुणावून शांत करितो (४६-५८); रुक्मिणी अडखळून पडते-कोपी दुर्वास रथांतून उडी टाकून पळतो (५९-६५); कृष्णप्रार्थनेमुळें प्रसन्न झालेल्या दुर्वासाचा कृष्णास वर (६६-८२); रुक्मिणीस वर (८३-८९); संतुष्ट दुर्वास गुप्त होतो (९०-९३); कृष्णाचें विप्रसेवाव्रत (९४-९५); दुर्वासवरसाफल्य (९६-१०५); ही च कथा कृष्ण धर्मास सांगतो (१०६); उपसंहार (१०७).

अध्याय ८ वा; (पृ० ४९८):—व्यासांच्या सांगण्यावरून भीष्म धर्मास परत जाण्यास अनुज्ञा देतात; मात्र उत्तरायण लागल्याबरोबर येण्यास सांगतात (१-८); युधिष्ठिर भीष्मादींस वंदून सपरिवार परततो (९-१४); दक्षिणायनांतीं धर्म भीष्माकडे येतो (१५-२०); भीष्माशीं धर्माचें भाषण (२१-२६); भीष्माचें धर्मधृतराष्ट्रांशीं भाषण (२७-३३); भीष्म कृष्णाची निर्याणार्थ आज्ञा मागतात (३४-४१); कृष्णाची अनुमति (४२-४४); भीष्म विदुरप्रभृतींचा निरोप घेतात (४५-५०); भीष्माचें निर्याण (५१-५७); भीष्माच्या चितेस अग्निसंस्कार (५८-६५); तर्पणविधि (६६-६९); गंगेचा विलाप (७०-८२); कृष्ण गंगेचें सांत्वन करितात (८३-९५); व्यासकृत सांत्वन (९६); गंगा परतते (९७-९८); उपसंहार (९९-१००).

---

१४. अश्वमेधपर्व.

(पद्यसंख्या ६८४).

अध्याय १ ला; (पृ० ५०८):—धर्माचा शोक व कृष्णधृतराष्ट्रकृत सांत्वन (१-४); व्यास अश्वमेध करण्यास सांगतात (५); धर्म द्रव्याची अडचण

पुढें मांडतो (६–८); व्यास हिमालयांतून द्रव्य आणण्यास सुचवितात (९–१०); धर्माच्या प्रश्नावरून व्यास त्यास मरुत्ताच्या यज्ञाची कथा सांगतात (११–१२७):— मरुत्त व इंद्र यांची स्पर्धा (१२–१५); " मरुत्ताच्या यज्ञांत ' स्त्रुवा ' धरणार नाहीं, " अशी प्रतिज्ञा (१६–१७) करून बृहस्पती त्यास धुडकावतो (१८–२०); नारद मरुत्तास त्याच्या हेतूच्या सिद्ध्यर्थ बृहस्पतीचा बंधु जो संवर्त त्यास प्रसन्न करून घेण्याची युक्ति सांगतात (२१–३०); त्याप्रमाणें संवर्ताची भेट होते (३१–४०); मरुत्त त्यास सर्व वृत्तांत कळवितो (४१–४६); संवर्त त्याचें म्हणणें कबूल करून (४७–५१) त्याजकडून हिमालयांतून सुवर्ण आणवितो (५२–५७); बृहस्पतीचा खेद–इंद्रानें प्रश्न केल्यावरून बृहस्पती त्यास सर्व जाणवितो (५८–६९); मरुत्तास इंद्राज्ञा कळविण्याकरितां आलेला अग्नि चोख जबाबामुळें परत फिरतो (७०–७९); इंद्रास हकीकत सांगतो (८०); दुसरा निरोप–अग्नीची जाण्याची नाखुषी व ब्रह्म-बलोत्कर्षविषयक इंद्राग्निसंवाद (८१–९२); इंद्राज्ञेवरून गंधर्वराज मरुत्ताकडे येऊन त्यास शेवटचा निरोप सांगतो–मरुत्ताचा दृढनिश्चय (९३–९९); क्रुद्ध इंद्राच्या वज्राचें संवर्तकृत निवारण (१००–१०५); मरुत्तेच्छानुसार स्वसामर्थ्यानें संवर्त इंद्रादिकांस यज्ञास आणतो (१०६–११३); संवर्त, मरुत्त व इंद्र यांचीं भाषणें (११४–११९); सर्व देव मरुत्ताच्या यज्ञांत राबतात–यज्ञसमाप्ति (१२०–१२५); त्या वेळीं उरलेल्या सुवर्णराशी आणण्यास व्यास धर्मास सांगतात (१२६–१२७).

अध्याय ४ था; (पृ० ५२०):—स्थिरस्थावर व अर्जुनासह कृष्ण इंद्रप्रस्थीं रमतात (१–५); कृष्णार्जुनसंवाद (६–९); अनुगीताद्युपदेश (१०–११); धर्मादिकांची अनुज्ञा घेऊन कृष्ण द्वारकेस जातो (१२–२३); उत्तंकाची भेट (२४–२६); उत्तंकाचा कौरवपांडवविषयक प्रश्न (२७–३०); कृष्ण कौरवादिकांच्या नाशाचें वृत्त सांगतो (३१–३२); उत्तंकाचा कोप व कृष्णास शाप देण्याची इच्छा (३३–३६); कृष्ण त्यास 'अध्यात्म' सांगून त्याचा कोप शमवितात (३७–४८); उत्तंकास विश्वरूपदर्शन (४९–५१); उत्तंकास वरदान (५६–६०); जलदात्या मातंगास उत्तंक धिक्कारतो–मातंग गुप्त होतो–उत्तंकाचा विस्मय (६१–६७); कृष्ण मातंग म्हणजे इंद्र इ० सांगून वर देऊन त्यास संतुष्ट करतो (६८–८०); जनमेजयानें विचारल्यावरून वैशंपायन त्यास उत्तंक-कथा सांगतात (८१–१७८):—वृद्धत्वसूचक पांढरी जटा पाहून उत्तंक उद्विग्न होऊन रडतो (८१–८८); गृहस्थाश्रमाची इच्छा उत्पन्न झालेल्या उत्तंकास नवयौवन

व स्वकन्या देऊन गौतम तुष्टवितो (८९–९६); गुरुपत्नी अहल्या सौदासस्त्रीधृत-मणिकुंडलेंरूप दक्षिणा मागते (९७–९९); उत्तंकाचें तदानयनार्थ गमन व गौतमाची चिंता (१००–१०३); राक्षस झालेल्या सौदासराजाचा व उत्तंकाचा संवाद–कुंडलें घ्यावीं व स्वदेह भक्षणास द्यावा, असा उभयतांचा करार (१०४–११३); पत्ता विचारून उत्तक सौदासस्त्रीकडे येतो (११४–११६); ती कुंडलांचें वर्णन करिते; परंतु देण्यापूर्वी सौदासाकडून 'खूण' आणण्यास सांगते (११७–१२४); 'खूण' सांगून कुंडलें घेऊन उत्तंक परत सौदासाकडे आला (१२५–१२७); ब्राह्मणांची महति वर्णून सौदास वचन पाळण्याचा इषारा उत्तंकास देतो (१२८–१३४); उत्तंकाचें आश्वासन (१३५–१३७); सौदासाच्या आग्रहावरून उत्तंक त्यास 'मी तुजकडे परत येऊं किंवा नको, असा प्रश्न करितो, व त्यास ' मित्रभावानें येऊं नको ' असें उत्तर सौदास देतो (१३८–१४५); चुकून पृथ्वीस्पर्श झाल्याबरोबर नाग कुंडलांचें हरण करितो (१४६–१५२); दंडानें अठरा दिवस भूमि खणणाऱ्या उपवासी उत्तंकास इंद्राचें साहाय्य व त्याचा नागलोकीं प्रवेश (१५३–१६२); अश्वरूपी अग्नीची भेट व तत्साहाय्यानें वासुकीपासून कुंडलांची प्राप्ति (१६३–१७३); उत्तंक कुंडलें गुरुपत्नीस देतो–त्याची गुरुस्तुति, वंदन (१७४–१७७); उत्तंककथामाहात्म्य (१७८).

अध्याय ३ रा; (पृ० ५३६):—कृष्ण यादवांस भारतीय युद्धाची हकीकत वर्णितो–अभिमन्युवधाबद्दल सर्वांचा शोक (१–७); शोकचिंतादग्ध उत्तरा गर्भाची हेळसांड करते–तीस व्यासाचा उपदेश (८–१२); व्यासाज्ञेप्रमाणें पांडव सुवर्णादिक यज्ञसाधनें जमवितात–सयादव कृष्ण हस्तिनापुरास येतो (१३–२३); परीक्षितीचा जन्म व मरण (२४–२७); कुंतीचा शोक व कृष्णास प्रार्थना (२८–३६); सुभद्रेची विनवणी (३७–४३); सूतिकागृहांत आलेल्या कृष्णासमक्ष उत्तरेचा विलाप (४४–५८); मृतबालकास उद्देशून उत्तरेचा विलाप व मूर्छा (५९–६५); कृष्णाची प्रतिज्ञा व मृतबालकाचें पुनर्जीवन (६६–७७); सर्वांचा आनंद–बालकाचें नामकरण (७८–८३); मागाहून पांडवांचें आगमन (८४–८६); विदुरकृष्णव्यासादिकांच्या भेटी (८७–८९); व्यास यज्ञास जपण्याचें कबूल करितात (९०–९२); दीक्षाविषयक धर्मकृष्णसंवाद (९३–९८); धर्मास दीक्षा–अर्जुनासह अश्वमोचन–धर्माचा कारुण्य बाळगण्याविषयीं अर्जुनास उपदेश (९९–१०३).

अध्याय ४ था; (पृ० ५४६):—अश्वामागें दिग्विजयार्थ अर्जुनाचें

प्रथम—धृतवर्मप्रमुख त्रिगर्त पराभव पावून शरण येतात (१–१४); भगदत्तपुत्राचा पराभव (१५–२०); सैंधववीरांचा पराभव (२१–२५); दुःशला सुरथाच्या मुलास घेऊन करून तंतुंत्रास (म्हणजे जयद्रथाच्या नातवास) अर्जुनाच्या पायावर घालते (२६–४१); बभ्रुवाहन बापास—अर्जुनास—सामोरा येतो, अर्जुन त्याचा धिक्कार करतो (४२–५०); उलूपी बभ्रूवाहनास युद्ध करण्यास सांगते (५१–५७); दोघांचें प्रखर युद्ध व मूर्च्छा (५८–७४); चित्रांगदेचें आगमन व उलूपीशीं शोकयुक्त भाषण (७५–८२); अर्जुनास उद्देशून तिचा शोक (८३–८५); उलूपीस पति उठविण्याबद्दल प्रार्थना—जागृत बभ्रुवाहनाचें प्रायोपवेशन (८६–९०); संजीवन-मण्यायोगें उलूपी अर्जुनास जीवंत करविते (९१–९९); त्यायोगें आनंद (१००–१०२); अर्जुनाचा चित्रांगदोलूपींस प्रश्न (१०३–१०७); भीष्मवधामुळें क्रुद्ध झालेल्या वसूनीं अर्जुनास 'नरकपात होवो' असा दिलेला शाप व आपण स्वपित्याच्या द्वारा वसूंकडून 'बभ्रूवाहन या शापांतून अर्जुनास तारील' असा मिळविलेला उःशाप, इत्यादि वृत्त उलूपी अर्जुनास कळविते (१०८–१२४); अर्जुनाचा गहिंवर—यज्ञास आमंत्रण व निरोप (१२५–१३२): अर्जुन राजगृहाहून (१३३) द्वारकेस येऊन यादवास भेटून (१३४–१३७) गांधारदेशीं आला—त्याची शकुनिपुत्रावर दया (१३८–१४५).

अध्याय ५ वा; (पृ० ५६०):—हेरांकडून अर्जुनागमनवृत्त जाणणारा धर्म भीमास सर्व तयारी करण्यास सांगतो (१–५); भीमाची तयारी—विप्र, भूप व बळराम यांचें आगमन व सत्कार (६–११); ब्राह्मणभोजन (१२–१३); दूतानीं आणलेला अर्जुनाचा निरोप कृष्ण धर्मास कळवितो (१४–२०); कृष्णानें दाखविलेला अर्जुनाचा दोष (२१–२५); अर्जुनाचें आगमन, सत्कार व भेट (२६–३१); बभ्रूवाहन स्वमातांसह येतो—त्याचा सत्कार (३२–३७); व्यासांच्या नेतृत्वाखालीं यज्ञसाधन (३८–४९); व्यास धर्माची धन्यता वर्णितात (५०–५२); धर्मप्रमुख पांडव व्यासास पृथ्वीदान देतात (५३–६०); त्या पृथ्वीत्यागाचा लोकांवर परिणाम (६१–६४); व्यास पृथ्वी परत देतात (६५–६८); धर्म विप्रादिकांकडून धन लुटवितो (६९–७६); लोकांची बोळवण—व्यास आपली दक्षिणा कुंतीस देतात—तिचें पुण्यव्रत (७७–८६).

अध्याय ६ वा; (पृ० ५६९):—एक नकुल धर्मयज्ञाची निंदा करून

सक्तुप्रस्था'ची स्तुति करितो-ब्राह्मण त्याचा निषेध करितात (१-५); स्वतःचे सक्तु देऊन अतिथीची तृप्ति करणाऱ्या कपोतवृत्ति ब्राह्मणाच्या सक्तूच्या वासानें अर्धी काया सौवर्ण झालेला नकुळ, धर्मयज्ञांत सर्व देह सौवर्ण झाला नाहीं, तस्मात् तो निंद्य, असें प्रतिपादून गुप्त होतो (६-२६); जनमेजयानें विचारल्यावरून त्यास नकुळाची पुढील पूर्वकथा सांगण्यांत येते (२७-४३):--श्राद्धाकरितां होमधेनूचें काढलेलें दुग्ध धर्म कोपरूपानें प्याला तरी मुनि रागावत नाहीं (२८-३१); तें पाहून कोप त्यास वश होतो (३२-३६); जमदग्नी त्यास पितरांची क्षमा मागण्यास सांगतो (३७-३९); 'धर्मनिंदा करशील तेव्हां मुक्ति' असें पितरांचें वचन-त्याप्रमाणें करून नकुळ मुक्त होतो (४०-४३); उपसंहार (४४-४५).

---

१५. आश्रमवासिकपर्व.

(पद्यसंख्या ५०७).

अध्याय १ ला; (पृ० ५७५):—धृतराष्ट्राच्या नांवाखालीं धर्म राज्य करतो (१-४); गांधारीची शुश्रूषा (५-८); धर्मांची त्या कामीं व्यवस्था (९-१४); भीमाचा गुप्त विरोध (१५); धर्माज्ञा व तिचे परिणाम (१६-१८); धृतराष्ट्राची मनःस्थिति (१९-२२); स्वभुजस्तव करून भीम धृतराष्ट्रास गुप्तपणें दुःख देतो (२३-३३); धृतराष्ट्र स्वकष्टदशा वर्णून तपोर्थ वनाला जाण्याची धर्माजवळ आज्ञा मागतो (३४-५३); धर्माचा शोक व रहाण्याबद्दल धृतराष्ट्रास आग्रह (५४-६९); धृतराष्ट्राची धर्मास व संजयादिकांस पुनः प्रार्थना व मूर्छा (७०-७५); धर्माचा शोक (७६-८०); धर्माच्या खटपटीनें सावध झालेल्या धृतराष्ट्राचें भाषण (८१-८७); धर्माचा गहिंवर व आग्रही धृतराष्ट्रास 'निदान जेवून जा' अशी गळ (८८-९५); धृतराष्ट्रोत्तर (९६); व्यासागमन (९७).

अध्याय २ रा; (पृ० ५८४):—व्यासांच्या मध्यस्थीवरून धर्म धृतराष्ट्रास आज्ञा देतो (१-१७); आनंदित धृतराष्ट्रगांधारी धर्मप्रार्थनानुसार भोजन करितात (१८-२३); धृतराष्ट्राचा धर्मास बोध (२४-३०); 'पुत्रश्राद्धें करून निघणार' असें धृतराष्ट्र गांधारीस सांगतो (३१-३३); प्रजाजनांचा जमाव (३४-३६); धृतराष्ट्र त्यांस आज्ञा मागतो (३७-६१); प्रजांचा शोक (६२-६४); प्रजेचे तर्फेनें सांबब्राह्मण धृतराष्ट्रास निरोप देतो (६५-८७); श्राद्धाकरितां विदुर धर्मा-

जवळ द्रव्य मागतो (८८–९०); रागावलेल्या भीमाचें समाधान करण्याचा अर्जुनाचा प्रयत्न (९१–९५); भीमाचें मर्मभेदक उत्तर (९६–१०५); धर्म भीमास निर्भर्सितो (१०६); अर्जुनाचा भीमास पुनरुपदेश (१०७–१०८); धर्म विदुरास धन देण्याचें कबूल करितो (१०९–१११); भीमाचा राग (११२); भीमावर न रागावण्याविषयीं धर्माची विदुरामार्फत धृतराष्ट्रास प्रार्थना (११३-११९); श्राद्धयज्ञवर्णन (१२०-१२५).

अध्याय ३ रा; (पृ० ५९६):— धृतराष्ट्र संजयाविदुरांसह वनवासाला जातो (१–११); परतण्याविषयीं धर्माची प्रार्थना न ऐकणाऱ्या कुंतीचें धर्माशीं भाषण (१२–२१); धर्माची कुंतीस काकुळती (२२–२६); हट्टी कुंतीशीं भीमाचें भाषण (२७–३३); दृढनिश्चयी कुंती पांडवांचें समाधान करिते (३४–४६); धृतराष्ट्रानें गांधारीकडून केलेल्या उपदेशानें हि कुंतीचा निश्चय ढळत नाहीं (४७–५२); धर्मादिक परततात (५३–५४); शतयूपाच्या आश्रमांत राहिलेल्या धृतराष्ट्राला नारद त्या स्थलाचें माहात्म्य सांगतो (५५–६३); शतयूप व नारद यांचा संवाद (६४–७१).

अध्याय ४ था; (पृ० ६०३):— धृतराष्ट्रादिकांच्या वियोगामुळें पौरजन व धर्मादिक यांस दुःख (१–५); धर्म धौम्ययुयुत्सूंवर राज्यभर टाकून धृतराष्ट्राच्या आश्रमांत येतो (६–१२); यमुनेवर गेलेल्या धृतराष्ट्राची भेट–सर्वांच्या भेटी, कुशलप्रश्न व गहिंवर (१३–३१); तापससभेस संजय कृष्णस्वरूप वार्णितो (३२–३३); धृतराष्ट्र धर्मास विदुराचें कुशल कळवितो (३४–४०); स्मरणाबरोबर प्रकट झालेला विदुर धर्मास एकवार पाहून देहत्याग करितो (४१–४६); आकाशवाणी–धर्म धृतराष्ट्रास सर्व वृत्त सांगतो (४७–५२); धृतराष्ट्राच्या सेवेंत धर्मादिकांचा एक महिना जातो (५३–६०); नारदव्यासादिकांचें आगमन (६१–६३); व्यास धृतराष्ट्रास विदुरधर्मैक्य वर्णून वर मागण्यास सांगतात (६४–७२); धृतराष्ट्र पुत्रशोक वर्णितो (७३–७७); गांधारी 'सर्व मृतपुत्रादिकांचें दर्शन करवा' अशी व्यासांची प्रार्थना करिते (७८–८७); कुंतीची कर्णदर्शनेच्छा (८८); द्रोणादि सर्व मृत वीर हे कोणकोणत्या देवांचे अंशावतार होत, तें सांगून, व गंगातीरीं सर्वांचें दर्शन करविण्याचें कबूल करून व्यास उठतात (८९–१०२); दर्शनोत्सुकजन गंगातीरीं जमतात (१०३–१०५).

अध्याय ५ वा; (पृ० ६१३):— व्यास तपःप्रभावानें कर्णद्रोणादींस

गंगातीरीं आणतात (१-१०); सर्वांच्या भेटी झाल्यावर व्यास त्यांना पुन्हां खुश करितात (११-२३); गंगेंत स्नान केल्याबरोबर व्यासकृपेनें कौरवादिक दिव्यलोकाप्रत जातात (२४-३३); व्यासकृपेनें जनमेजयराजास स्वपितृदर्शन (३४-४०); व्यासांच्या आज्ञेप्रमाणें धृतराष्ट्र धर्मास परत जाण्याला आज्ञा देतो (४१-४५); धर्माचा नकार—गांधारीचा उपदेश (४६-४८); धर्माचें (४९-५३) व सहदेवाचें (५४) भाषण—कुंती सहदेवादिकांचें सांत्वन करिते (५५-६३); सर्वांची आज्ञा घेऊन धर्मादि परत आले (६४-६६); धर्मप्रश्नावरून नारद धृतराष्ट्राकडील वृत्त सांगतात (६७-९०):—धृतराष्ट्रादिकांचें उग्र तप (७०-७४); धृतराष्ट्र, कुंती व गांधारी यांचे देह वणव्यांत भस्म होतात—धृतराष्ट्राच्या आज्ञेवरून संजय मात्र स्वतःस वांचवितो (७५-८७); नारदादि सर्व ऋषींना हें वृत्त कळवून संजय हिमाचलीं गेला (८८-९०); सर्वांचा शोक (९१); धर्माचा विलाप (९२-१०१); नारदकृत सांत्वन (१०२-१०७); धृतराष्ट्राचें उत्तरकार्य (१०८); उपसंहार (१०९).

---

१६. मौसलपर्व.

(पद्यसंख्या १८६).

अध्याय १ ला; (पृ० ६२३):—वैशंपायन जनमेजयास कथा सांगतातः—धर्मादिकांना कृष्णप्रमुखयादवनाशाची वार्ता कळून ते निस्तेज होतात (१-७); स्त्रीवेषधारी सांबास 'पुत्र कीं कन्या, काय होईल,' असा यादवांचा नारदादींस प्रश्न (८-११); 'सर्वनाशक असें मुसळ होईल' असा ऋषींचा शाप (१२-१५); प्रसवलेल्या त्या मुसळाचें पिष्ट करवून उग्रसेन तें समुद्रार्पण करितो (१६-१९); उग्रसेनकृत मद्यपाननिषेधाज्ञा (२०-२२); द्वारकापुरीं आगमन (२३-२४); उत्पातवर्णन (२५-३०); यादव प्रभासाला जातात (३१-३२); उद्धव परततो (३३); सर्व यादव सुरामत्त होतात (३४-३९); सात्यकी व कृतवर्मा यांचें वाग्युद्ध (४०-४२); कृष्णाचा राग (४३); सात्यकी सत्यभामेच्या सांत्वनार्थ कृतवर्म्यास मारतो (४४-४८); यादवी—सात्यकिप्रद्युम्नादिकांचा वध (४९-५५); मुसळांत रूपांतर झालेल्या एरकानीं कृष्ण यादवांचा संहार करितो (५६-६४); बभ्रुदारुकानीं शांतविलेला कृष्ण रामाकडे येतो (६५-६६); कृष्ण दारुकाला अर्जुनास बोलाव-

ञ्यासाठीं पाठवितो (६७–६९); ' द्वारकापुरीचें रक्षण कर ' असें कृष्ण बभ्रूस सांगतो (७०–७१), तों व मुसळाच्या घातानें बभ्रूचा नाश होतो (७२–७३); कृष्ण द्वारकेस येऊन सर्वांचें सांत्वन करून परत रामाकडे येतो (७४–८२); इतक्यांत बलरामाच्या मुखांतून शेषनाग बाहेर पडून बलराम त्या स्वस्वरूपाप्रत पावतो (८३–८७); व्याधाच्या बाणानीं वेधलेला कृष्ण अवतारकृत्य संपवून स्वलोकाप्रत जातो (८८–९५).

अध्याय २ रा; (पृ० ६३२):—दारुकापासून सर्व वृत्तांत कळल्यावर अर्जुन द्वारकेस येऊन सर्व यादवस्त्रियांसह विविध विलाप करितो (१–१२) व वसुदेवास भेटतो– वसुदेवाचें अर्जुनाशीं भाषण (१३–२५); ' आजपासून सातव्या दिवशीं सर्वांना सांभाळण्याकरितां घेऊन जातों ' असें अर्जुनाचें आश्वासन (२६–३४); वसुदेवाचा मृत्यु–सर्वांचें उत्तरकार्य उरकून अर्जुन यादवस्त्रियांसह निघतो (३५–४०); सागर अर्जुनामागें सर्व प्रदेश बुडवितो (४१–४६); वाटेंत अभीरानीं नष्टप्रभाव अर्जुनास परिवारांसह लुटिलें (४७–५४); शेषपरिवारासह अर्जुन इंद्रप्रस्थास येऊन वज्रास राज्याभिषेक करितो–रुक्मिण्यादि पांच कृष्णभार्या अग्निप्रवेश करितात–सत्यभामादि तपार्थ जातात–अंक्रूरवधु सरस्वतींत शिरतात (५५–६०); इतर सर्वांचा शोक हरून अर्जुन व्यासाकडे जाऊन त्यांस सर्व हकीकत समजावितो (६१–७९); ' तुमचें हि कार्य संपलें असल्यामुळें आतां तुम्हीं परम श्रेय साधण्याची वेळ आली आहे, ' असा व्यासाचा उपदेश (८०–८८); अर्जुन हें वृत्त आपल्या बंधुप्रभृतींस कळवितो (८९–९०); उपसंहार (९१).

---

१७. महाप्रस्थानिकपर्व.

(पद्यसंख्या ९४).

अध्याय १ ला; (पृ० ६४१):—धर्म परीक्षितास अभिषेक करून त्यास सुभद्रेला निरवितो (१–६) व वसुदेवकृष्णादिकांस तिलांजली देतो (७–९); कृपाला परीक्षितीचा गुरु करितो (१०); मंत्रि व प्रजा यांचा कष्टानें निरोप मागून व घेऊन पांडव ' महाप्रस्थाना 'ला जातात (११–१९); पांडवभार्यांची स्थिति (२०–२१); वाटेंत अग्नि प्रकट होतो–त्याच्या सांगण्यावरून अर्जुन गांडीवादिकांचा त्याग करितो (२२–३१); पृथ्वीप्रदक्षिणा करणारे पांडव द्वारकास्थान पहातात (३२–३०).

अध्याय २ रा; (पृ० ६४४):—पांडव हिमाचलावर चालत असतां वाटेंत द्रौपदी, सहदेव, नकुळ, अर्जुन व भीम असे क्रमाक्रमानें पडले—त्यांच्या पतनाचीं कारणें भीमानें विचारल्यावरून धर्मानें तीं त्यास सांगितलीं (१–२१); धर्म पुढें जातो व बरोबरचा कुत्रा मात्र मागें येतो (२२–२३); इंद्र धर्मास दिव्यरथांत बसून स्वर्गांत येण्याबद्दल सांगतो—बंधु व विशेषतः बरोबरचा निश्चयी कुत्रा याना बरोबर घेण्याबद्दल आग्रह धरणाऱ्या धर्माचा व इंद्राचा संवाद (२४–३८); कुत्र्याचें रूप घेतलेला यमधर्म आपल्या पुत्राची—धर्मराजाची—धन्यता वर्णितो (३९-४६); दिव्यरथारूढ झालेल्या धर्माची नारद स्तुति करितात (४७–५१); आपले बंधु व द्रौपदी असतील तेथें आपणास नेण्याचा धर्माचा इंद्रप्रमुख देवांस आग्रह (५२–६०).

---

१८. स्वर्गारोहणपर्व.

(पद्यसंख्या ११६).

अध्याय १ ला; (पृ० ६५१):—स्वर्गांत दुर्योधनाला पाहून धर्म रागावतो (१–४); त्याचें सांत्वन करणाऱ्या नारदास धर्म आपल्या बंधूकडे जाण्याबद्दलचा आपला आग्रह प्रकट करितो (५–९); देवदूत धर्मास नरकलोकीं आणतो (१०–१५); तेथं कर्णार्जुनप्रमुखांचे विलाप ऐकून धर्म विव्हल होतसाता विचार करितो (१६–२७); 'मी येथें च रहाणार' असा धर्माचा निरोप दूत इंद्रास कळवितो (२८–३१); "त्वां गुरूशीं केलेल्या 'व्याजा'बद्दल 'व्याज' नरकदर्शन तुला घडविलें; वास्तविक कर्णादिक स्वर्गांत च रमले आहेत," असें इंद्र धर्माचें समाधान करितो (३२–४९); सत्वाला उतरल्याबद्दल धर्माची पाठ थोपटून यम त्यास सुरनदींत स्नान करण्यास सांगतो (५०–५४); स्नानोत्तर नष्टवैर धर्म स्वर्गीं सुखें नांदतो (५५–५९).

अध्याय २ रा; (पृ० ६५६):—धर्म स्नानोत्तर कृष्णार्जुनादिकांस पहातो (१–६); द्रौपदी व कर्णभीष्मादिक सर्व मंडळी इंद्र दाखवितो (७–१९); वैशंपायनकथित कथा ऐकून संतुष्ट झालेला जनमेजय यज्ञाची यथासांग समाप्ति करून हस्तिनापुरास येतो (२०–२९); उपसंहार (३०–५७):—भारतस्तुति (३०–३३); मित्रादिकांचा उल्लेख (३४–४३); क्षमायाचना (४४–५१); हरिसमर्पण (५२–५७).

पर्वानुक्रमानें आर्याभारताची अध्यायसंख्या
व
पद्यसंख्या.

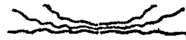
पर्वक्रम.	अध्यायसंख्या.	पद्यसंख्या.
१. आदिपर्व	३८	२४७९
२. सभापर्व	७	६८०
३. वनपर्व	१६	१६५३
४. विराटपर्व	७	७४०
५. उद्योगपर्व	१४	१४०७
६. भीष्मपर्व	११	९१७
७. द्रोणपर्व	२४	२५०१
८. कर्णपर्व	५०	२५६१
९. शल्यपर्व	४	३९१
१०. गदापर्व	१०	४५३
सौप्तिकपर्व	२	१०२
ऐषीकपर्व	३	१६४
११. स्त्रीपर्व	६	३६०
१२. शांतिपर्व	७	५०६
१३. अनुशासनपर्व	८	६३५
१४. अश्वमेधपर्व	६	६८४
१५. आश्रमवासिकपर्व	५	५०७
१६. मौसलपर्व	२	१८६
१७. महाप्रस्थानिकपर्व	२	९४
१८. स्वर्गारोहणपर्व	२	११६
	एकूण—२२४.	एकूण—१७१३६.

टीपः—उपोद्घातांत एकंदर पद्यसंख्या १७१३३ ही नजरचुकीनें छापली गेली आहे. तसें च विषयानुक्रमणिकेंतील गदा व अनुशासन या दोन पर्वांच्या बेरजा हि चुकल्या आहेत.

पंतलिखित आर्याभारतांतील परलिखित आर्या.

आर्याभारताच्या पंतलिखित पोथींतील ज्या आर्या परलिखित आहेत, असें उघड दिसून येतें, (विशेष खुलासा उपोद्घात पृष्ठ ६ मध्यें पहा.) त्या आर्यांचा पर्वक्रम, अध्यायक्रम व पद्यक्रम पुढें दिला आहे. पंतांच्या हातून आर्यांचे क्रमांक चुकण्याचा संभव असतो; म्हणून छापील क्रमांक च येथें स्वीकारले आहेत.

आदिपर्वः— २।१०३, १०४ व ११७; ३।३४; ४।१; ५।१८ व८८; ७।४ व ५२; १२।७६; १३।४१; २७।१४; ३०।५७, ५८ व ६२; ३१।५७ व ६२; ३३।५२; ३४।६४ ते ६६; ३६।७५ ते ७९. (एकूण २६). **सभापर्वः**—१।४६,७३ व ८०; ३।१९; ४।१०४; ५।१२०; ६।२३, ५७ व ५८; ७।४; (एकूण १०). **वनपर्वः**—१।२१, ७२, ७३, ७७ व ७८; ५।७३; ६।१३, १४, ६७ व ७०; ७।२६ उत्तरार्ध, ३० पैकीं ' सानुज सदार ' एवढें पंतलिखित, ३१, ४०, ४१, ६८ ते ७२ पैकीं ' कां न जपावें ' येथपर्यंत पर०, व ११०; ९।७१; १०।६३; ११।२० व ४३; १२।१३०; (एकूण २२ पूर्ण व ३ अर्धवट). **उद्योगपर्वः**—२।८, १३ व १४; ३।१५ उत्तरार्धापैकीं [वि–]'भाग प्रार्थाया साधुबाळकासम या '; ४।३२, ३३ व ३४; ५।६९; ६।२३; ७।४९ व ५०; ८।१५ व १६; ११।३४; १३।१४३ व १४४. (एकूण १५ पूर्ण व १ अर्धवट). **भीष्मपर्वः**— १।५१; ९।३, ४, ५, ७ व ४८. (एकूण ६). **शांतिपर्वः**— ३।३८; ६।४८. **अश्वमेधपर्वः**—१।८४. (येणेप्रमाणें ८२ पूर्ण व ४ अपूर्ण आर्या परलिखित आहेत).

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

कविवर्य मोरोपंतकृत

आ र्या भा र त.

कर्णपर्व.

(गीतिवृत्त)

अध्याय पहिला.

[1]भव्यप्रताप कर्ण, स्वपित्याहुनि फार संगरीं तपलों[2];
कीं ज्याच्या [3]शररश्मिव्रातपटीं तो स[4]हस्रकर लपला. १
स्व[5]सख्याचें साधाया चिं[6]तित, जरि पार्थमर्दना जपला,
दु[7]सरे दिवसीं [8]हरिच्या दृष्टिपुढें अर्जु[9]नाशुगें खप[10]लों. २
धृतराष्ट्रासि कथाया, संजय, तें वृत्त, स[11]द्रथोंवरुनीं,

१. भव्यप्रताप हें विशेषण कर्ण व ‘ स्वपित्याहुनि ’ या पदानें निर्दिष्ट जो सूर्य या दोघांस हि लावतां येतें. महापराक्रमी, (पक्षीं) प्रखरतेनें तापणारा. २. [शत्रूंस] तापदायक झाला. ३. बाणरूपी किरणसमुदायाच्या पडद्यांत. ४. सूर्य. ५. आपल्या मित्राचें (दुर्योधनाचें). ६. इच्छित. ७. कर्ण सेनापति झाल्यापासून दुसऱ्या दिवशीं. ८. कृष्णाच्या युक्तीनें च कर्ण मारला गेला हा अभिप्राय व्यक्त करण्यासाठीं ‘ हरिच्या दृष्टिपुढें ’ हे शब्द योजिले आहेत. ९. अर्जुनाच्या बाणानें. १०. मेला. ११. वेगानें जाणाऱ्या रथावर बसून.

जाय कुरुक्षेत्राहुनि रात्रौ त्या गजपुरा[1] त्वरा करुनीं. ३
संजयसूत नृपाच्या जाय प्रक्षीणबांधवीं[2] सदनीं;
जाणों प्रियजनशोकाजगराच्या[3] उघडल्या महावदनीं[4]. ४
वंदुनि पुत्रसुहृज्जनशोकनटाच्या[5] मनोज्ञ[6] अजिरा[7] या
धृतराष्ट्रासि म्हणे, 'मीं संजय. व्हा सावधान अजि राया! ५
पुसतों तुज मीं राया! धैर्यविवेकें सुखी च असती कीं?
निजदोषें व्यसनातें[8] पावुनि मोहीं[9] निमग्न नससी कीं? ६
भीष्म द्रोण विदुर हरि परमाप्त[10]; तिहीं[11] कथूनि भावि[12], हितें
उपदेशिलीं तुला बहु वचनें बा भूमिवल्लभा[13]! विहितें[14]. ७
तैसीं च रामनारदकण्वांचीं[15] सुवचनें हि जनकाचीं[16],
अमृताधिकमधुर हितें मानी एका तुझें चि मन कचीं[17]. ८
न स्वीकारुनि मोहें, तूं कवि, हितविहितगुरुसुहृत्कथित[18],
तें आठवूनि आतां जाला नाहींस कीं अतिव्यथित[19]. ९
रिपुनीं भीष्मद्रोणप्रमुख गुरुसुहृन्मणी रणीं वधिले,
यास्तव शोचिसि कीं हतफळ[20] जाले अर्थ[21] जे मनामधिले? १०
करि एकवीस वेळा क्षत्रियरहिता मुनीशें[22] जो धरणी,
तत्प्रियशिष्य शराहीं खिळिला[23] गांगेय[24] मुख्ययोध रणीं.' ११
धृतराष्ट्र म्हणे, 'पुससी जाणोनि हि, काय संजया! ताप?

१. हस्तिनापुरास. २. अगदी नष्ट झाले आहेत नातलग ज्यांतील अशा. ३. प्रियजनांचा शोक हा च कोणी अजगर, त्याच्या. ४. मोठ्या तोडांत. ५. पुत्रांच्या व इष्टमित्रांच्या मरणानें झालेला शोक हा च नट, त्याच्या. ६. सुंदर. ७. आंगणास. ८. संकटास. ९. दुःखांत किंवा मूर्छेत. १०. मोठे यथार्थवक्ते. ११. त्यानीं. १२. भविष्य. १३. भूपते! १४. योग्य. १५. परशुराम, नारद व कृष्ण यांचा उपदेश उद्योगपर्व अ० ८ मध्यें वर्णिला आहे. १६. धृतराष्ट्रपिता व्यास, त्याचीं. १७. कच्चीं, कार्याक्षम. १८. हितकर व योग्य असा भीष्मादि वडिलांचा व इष्टमित्रांचा उपदेश. १९. अत्यंत दुःखित. २०. निष्फळ. २१. मनोरथ, हेतु. २२. परशुराम. २३. उठण्यास असमर्थ केला; भूमीवर खिळून टाकला. २४. भीष्म.

शोक कसा न करूं? कीं माझा[1] वधिला शिखंडिनें बाप. १२
जो रथ दहा सहस्र प्रतिदिन ही छळविवर्जितीं युद्धीं[2]
प्रेषी, महेंद्रलोकाप्रति[3], मारुनि, मत्पिता शरीं क्रुद्धीं. १३
स्पष्ट छळ करुनि शरीं स्वपितामहभीष्ममूर्ति[4] कशि खंडी!
अद्य अधर्मज्ञ विजय गंगासुतमृत्युहेतु, न शिखंडी. १४
हें मज सतत स्मरतें, म्हणउनि होतों क्षणक्षणीं कष्टी.
मज अंधाची हरिली, करुनि छळ, अर्जुनें बळें यष्टी. १५
ज्या द्रोणाचार्यानें करुनि दया, पढविला धनुर्वेद,
धृष्टद्युम्नकरें त्या निजगुरुचा करविला[5] शिरश्छेद. १६
गुरुच्या वधार्थ बोले धर्मात्मा धर्म ही असत्य, जुनी
अवितथरुचि[6] प्रतिज्ञा[7] उजउनि[8], गुरुभक्तिचा रस त्यजुनि. १७
तें आठवितां, होतें मन माजें शोकसागरीं मग्न.
आधिनगतटीं[9], जाला धैर्यप्लव[10], आदळोनियां, भग्न. १८
ज्यांसम चतुर्विधास्त्रज्ञाता[11], नाहीं च, पुरुष, लोकांत,
त्यां भीष्मद्रोणांच्या जालों केवळ निमग्न शोकांत. १९
मथिलें संसप्तकबळ[12], जें दुःसह दुर्निरीक्ष्य[13], जिष्णूनें,
स्वभुजप्रेरितचक्रें[14], दितिदनुसुतसैन्य[15] जेंवि, विष्णूनें. २०
द्रौणिप्रयुक्त[16], केवळ दुःसह, नारायणास्त्र, लोका जें,

---

१. पितृतुल्य भीष्म. २. कपटरहित अशा युद्धीं. (धर्मयुद्धांत). ३. स्वर्गास. ४. आपला आजा जो भीष्म त्याची मूर्ति (शरीर). ५. [धर्मानें] करविला. ६. असत्यप्रिय. ७. खोटें न बोलण्याची प्रतिज्ञा. ८. संपवून; भंगून. ९. मानसिकव्यथारूपी पर्वताच्या कड्यावर. १०. धैर्यरूप नौका. ११. ब्रह्मास्त्रादि दिव्यास्त्र, संमोहनादि गांधर्वास्त्र, कंकपत्रादि मानुषास्त्र व नागगारुडादि असुरास्त्र हीं चतुर्विध अस्त्रें जाणणारा. १२. युद्धांत अमुक एका योद्धयास मारीन, न मारिल्यास रौरवगतीस जाईन, अशी शपथ घेणारांचें सैन्य. १३. पाहण्यास अशक्य. १४. आपल्या हातानें सोडलेल्या सुदर्शनचक्रानें. १५. दैत्यदानवसैन्य. १६. अश्वत्थाम्यानें प्रेरिलेले.

तें हि प्रतिहत केलें; करितो हीं सिद्ध कृष्ण तो काजें. २१
नारायणास्त्र वारुनि, विजयें तो द्रौणिवीर विप्र बळें
केला प्रतिहततेजा, जेंवि नभीं राहुनें रवि प्रबळें. २२
धैर्य नसेल चि उरलें, द्रोणशिर छेदितां, मनीं कांहीं,
पांडवभयें, पलायन वरिलें असतां, रणीं अनीकांहीं. २३
नौका फुटतां बुडती जेंवि समुद्रीं, तदाश्रित क्षिप्र,
वाटे शोकीं माजे सर्व बुडाले चि, मारितां विप्र. २४
दुर्योधन, कृतवर्मा, कर्ण, कृप, द्रौणि, शल्य, जे असती
माझे सुत ही, ज्यांची मति, सोडींना दुराग्रहा, असती; २५
त्यांचा तेव्हां कैसा जाला मुखवर्ण, संजया ! सांगें.
प्रज्ञाचक्षु दिलें तुज मुनिनें; असशी हि तूं रणीं आंगें.' २६
सूत म्हणे, 'गा राया! तव अपराधद्रुमासि जें आलें
कौरववृत्तफळ, तुला द्याया, आलों; सुपक्क कीं जालें. २७
सावध हो, धीर धरीं; होणार प्राप्त जें, जया काळीं,
सुखदुःख घडे; विधिनें लिहिलें पहिलें च कीं असे भाळीं. २८
सुखदुःखप्राप्तीनें कवि हर्षविषादलेश न धरीती;
वर्षाऽवर्षीं, जेंवि न वृद्धिक्षय सिंधु; हे चि बुधरीती.' २९
भूप म्हणे, 'चित्तकरीं धरिली बुधरीतियष्टि मीं अंधें,
म्हणुन चि वागें, परि मन मोहे, बा! पुत्रमोहविषगंधें.' ३०

---

१. भंगित, व्यर्थ. २. निस्तेज. ३. [माझ्या पुत्राच्या] मनीं कांहीं धैर्य उरलें नसेल चि. ४. सैन्यांना. ५. नौकेचा आश्रय केलेले. ६. तत्काळ. ७. दुष्ट, असभ्य. ८. दिव्यज्ञाननेत्र. ९. व्यासानें. १०. अपराधरूपी वृक्षास. ११. कौरवांचा वृत्तांत हें च फळ. १२. पर्जन्यवृष्टि झाली किंवा न झाली तरी. १३. चित्तरूपी हातांत. * माजे [दुर्योधनादि पुत्र].

अध्याय दुसरा.

संजय म्हणेः— नृपाळा! परिसावें युद्धवृत्त. जें द्रोण
धृष्टद्युम्नें वधिला, तेव्हां भ्याला न वीर तो कोण? १
पळती बळें समस्तें, हरिपासुनि मृगकुळें जसीं भीती;
त्यांतें मागें फिरवी दुर्योधनभूप, सांगुनीं नीती. २
'ऐका हो वीर! तुम्हीं, मी तुमच्या भुजबळाश्रयें[1] शुद्ध.
यश जोडाया, कुंतीपुत्रांसीं मांडिलें महायुद्ध. ३
दिसतां विषण्ण[2] सर्व द्रोणवधीं. मरति वीर युद्धांत.
फळ जय कीं वध होणें, हा निश्चय निश्चळ प्रबुद्धांत[3]. ४
द्रोणवधें रिपु मानिति जय, मानूं द्या; न चित्र[4] हें; तो ही
क्षणमात्र चि; कीं, पावति न जयातें सर्वथा गुरुद्रोही. ५
युद्ध करील महात्मा कर्ण, पहा हो! तुम्हीं कुतूहळ तें.
विसरेल दुःख तुमचें मन, जें द्रोण स्मरोनि हळहळतें. ६
रामप्रसादलब्धें[5] दिव्यास्त्रें योजितां चि, अंगेंना[6]
पाहों न शकेल चि; परबळकरिकुळ[7] हरिसमक्ष भंगेंना[8]? ७
युद्धीं सदा हि ज्या नरसिंहाचा, पार्थमृग धरि, त्रास,
परिसा त्याच्या, रिपुमदमहिषमहाशक्तिच्या[9], चरित्रास. ८
मानुषयुद्धें[10] चि, गजायुतबळ[11] खळभीम त्या अवस्थेला
जेणें, सेनापति गुरु असतां, समरांगणीं क्षणीं नेला. ९

---

१. बाहुबलाच्या जोरावर. २. खिन्न, उत्साहरहित. ३. ज्ञात्यांत. ४. आश्चर्यकारक. ५. परशुरामाच्या प्रसादानें मिळालेलीं. ६. अंगदेशाच्या राजास—कर्णास. ७. शत्रूचें सैन्य हा च हत्तीचा कळप. ८. भंगतें चि—पंत. ९. शत्रूचा गर्व हा च कोणी महिषासुर त्याचा वध करणारी महाशक्ति, तिच्या. १०. केवळ मानवी शक्तीचा च उपयोग ज्यामध्यें केला आहे अशा युद्धानें. ११. दहा हजार हत्तींचें बळ असलेला.

दिव्यास्त्रज्ञ घटोत्कच, अतिशूर, क्रूरभाव, मायावी
जेणें वधिला, वासवशक्तीनें, जीस न क्षमा यावी; १०
त्या या कर्णाचे भुजबळ, खळबळजलधिमाजि देखाल;
मग, संक्षुब्धौर्वानलदर्शन जालें, असें चि लेखाल. ११
करितां विक्रम, कर्णद्रौणी दिसतील विष्णुवासवसे.
यांचा ठायीं, चापश्रुति, करुनि प्रकट वैभवास वसे. १२
भीष्मद्रोणवधजयें जाला मद पांडवांसि, तो यांचा
विक्रम करिल क्षीण, ग्रीष्म जसा लघुतडागतोयांचा. १३
त्या कुंतीपुत्रांच्या, अतिदक्ष तुम्हीं असा सखे, दमनीं.
तुमच्या विजयिभुजबळें न गुरुव्यसनीं हि मीं सखेदमना.' १४
ऐसें निजवीरांचें करुनि समाधान, सादरें चित्तें,
दुर्योधनें स्वसेनापति केला कर्ण, वांटिलीं वित्तें. १५
मग सेनापति सृंजयपांचाळविदेहकैकयांत रणीं
शिरला, मृगांत हरि तो कीं दिवसांधांसि भेटला तरणी. १६
अद्भुतकर्णशरासनघनजनितामितविशुद्धशरधारा
तापविती, कांपविती, निर्मिति तटिनी जपासुमाकारा. १७
पांडवपांचाळबळें पीडुनि, बहुलक्ष वीर तो मारी.
परि विजयबाहुराहु चि विजयी, कीं पूर्ण कर्णसोमारी. १८
अतुळ पराक्रम केला; परि वधिला अर्जुनें रणीं कर्ण.
मीं आलों या वृत्तें संतप्त करावया तुझे कर्ण. १९

---

१. अलौकिक अस्त्र जाणणारा. २. निर्दय स्वभावाचा. ३. इंद्रानें दिलेल्या शक्तीनें. ४. खवळलेल्या वडवानलाचें दर्शन. ५. समजाल. ६. धनुर्वेद. ७. कर्ण व अश्वत्थामा यांचा. ८. ग्रीष्मऋतु. ९. लहान तलावांतील पाण्याचा. १०. नाशास. ११. महासंकटांत. १२. दुःखित मन असलेला. १३. या नांवाचे राजे व त्यांचे सैनिक, यांत. १४. घुबडांस. १५. आश्चर्यजनक कर्णधनुष्यरूपी मेघापासून उत्पन्न झालेल्या अगणित व स्वच्छ बाणरूपी धारा. १६. नदी. १७. जासवंदीच्या फुलासारखी तांबडीलाल. १८. कर्ण हा च कोणी चंद्र, त्याचा शत्रु.

अध्याय तिसरा.

कर्णक्षयवार्ताविषधारा कर्णीं जया क्षणीं पडली,
त्या च क्षणीं क्षितितळीं क्षिति[1]पतनु हि, काळजी मनीं जडली.
राजा मूर्छित पडतां गांधारीसह तिच्या सुना रडती.
उररी[2]कृतशोकभरा, कुररी[3]शा, एकदा चि आरडती. २
त्या भारतस्त्रियांतें समजावी संजय प्रयासानें.
त्यांच्या त्या व्यसनाहुनि, भासे मृति[4]दुःख ही तया सानें[5]. ३
सिंपुनि शीतळसलिलें, सुख[6]शीतव्यजनवायुनें विदुरें
राजा सावध केला, जो हत[7] शोकाभिधें[8] महाभिदुरें. ४
जेव्हां सावध होउनि, नृप परिसे निजवधू[9]विलापरवा,
चित्तीं म्हणे, ' अहा ! म्यां मूढें संसार मानिला बरवा. ' ५
निंदी निजपुत्रांतें, तो भूप महा[10]मना, गत[11]नयांतें;
वाखाणी कुंतीच्या, नय[12]साधितभूरिभाग तनयांतें. ६
निंदी शकुनि[13]मतीतें, आत्ममतीतें हि, तो कवि, श्वास
सोडी दीर्घोष्ण, म्हणे, 'म्यां चि दिला उग्रशोक विश्वास.' ७
मग धीर धरूनि म्हणे, ' रे वत्सा ! संजया ! पुन्हां सांगें.
मीं निजकर्मफळातें सेवाया, सिद्ध जाहलों आंगें. ८
कर्ण यमपुरा गेला, पार्थासीं करुनि संगरा[14]यास.
गमलें काय हित गमन, मित्राचा धरुनि संग, रायास ? ९
नित्य जयाचा लोभी दुर्योधन, कर्ण जेधवां मेला;

---

१. राजा धृतराष्ट्राचें शरीर. २. अंगीकारिला आहे शोकभार ज्यानीं. ३. कुररी • नांवाच्या पक्षिणीप्रमाणें. ४. मरणाचे दुःख. ५. थोडें. ६. सुखकारक अशा थंड पंख्याच्या वाऱ्यानें. ७. मूर्छित. ८. शोक नांवाच्या मोठ्या वज्रानें. ९. आपल्या स्त्रीच्या व सुनांच्या विलापध्वनीला. १०. मोठ्या मनाचा. ११. अनीतिमान अशा. १२. न्यायानें साधिला आहे पुष्कळसा कार्यभाग ज्यानीं अशा. १३. कपटद्यूताची युक्ति शकुनीनें काढली म्हणून निंदी. १४. युद्धाचे श्रम.

होउनि जयीं निराश, स्पष्ट गमे, सुत यमालया गेला. १०
वद संजया !; मनीं तूं संकोच नको धरूं; सविस्तर ती
युद्धकथा सांग पुन्हा. कवि शोकाब्धी धृतिप्लवें[1] तरती.' ११
संजय म्हणे, 'नरेशा ! तव सेनांचा धणी प्रवीरमणी[2],
पुत्रांसह बंधूंसह, मेला त्वत्सुतवयस्य[3] कर्ण रणीं. १२
त्वत्सुत दारुणकर्मा[4], अतितीक्ष्णप्रकृति[5], कीं जसा वस्त्रा[6],
झोंबे सभेंत जो गुरुपत्नीच्या[7] शोणिताप्लुता[8] वस्त्रा, १३
तो दुःशासन वधिला; त्याच्या, सेना उदंड भी, मरणीं.
व्याघ्र जसें मृगशोणित[9], प्याला तत्कंठरक्त भीम रणीं.' १४
वैकर्तन[10]दुःशासनमृतिवार्ता परिसतां चि तो कानें,
केवळ विव्हळ जाला, राजा धृतराष्ट्र आत्मशोकानें. १५
भूप म्हणे, 'सूता ! मीं पुसतों वार्ता तुला असी मरण
किति पावले मदीय, स्वरिपूंसीं करुनियां असीम रण ?' १६
संजय म्हणे, 'नृपाळा ! पडला तव तात भीष्म, धीरांचें
अर्बुद[11], दश दिवसांत स्वबळें मारूनि, धर्मवीरांचें[12]. १७
मेला द्रोणाचार्य हि भगवान् कोदंडवेदपारीण[13];
समयीं प्राणसमर्पण करुनि, तुझें फेडिलें नृपा ! रीण. १८
जें, भीष्मद्रोणांहीं वधितां उरलें पृथातनुजसैन्य,
करुनि तदर्धक्षय[14], निजमरणें दे कर्ण तवसुता दैन्य. १९
दुर्मुख विकर्ण दुःसह विविंशती चित्रसेन तवतनय,
दुर्जय दुर्मर्षण दुर्विषह हि भीमें चि मारिले अनय[15]. २०

---

१. धैर्यरूप नौकेनें. २. वीरश्रेष्ठ. ३. तुझ्या मुलाचा मित्र. ४. भयंकर कर्म करणारा. ५. तिखट स्वभावाचा. ६. वस्तरा. ७. वडील बंधूच्या (धर्माच्या) पत्नीच्या. ८. रक्तानें भरलेल्या. (द्रौपदी रजस्वला असतां हि तिचें वस्त्र फेडण्याचा दुःशासनानें प्रयत्न केला होता). ९. हरिणाचें रक्त. १०. सूर्यपुत्र कर्ण. ११. दशकोटि. (अपरिमित). १२. धर्मयुद्ध करणारांचें किंवा धर्मपक्षीय वीरांचें. १३. धनुर्वेदप्रवीण. १४. त्यांतील अर्ध्याचा नाश. १५. उद्दाम, दांडगे.

अनुजा अनुविंदासह, गेला स्वर्गासि, वीरवर विंद.
तोडी जयद्रथाचें शिर पार्थे, जसें करींद्र[1] अरविंद[2]. २१
दुर्योधनसुत लक्ष्मण सौभद्रें अमितविक्रमें[3] वधिला.
दौःशासनिला भेटे कृष्णात्मज[4], घटज जेंवि नीरधिला. २२
ज्याला बाहुसहस्रप्रद[5] जाला, भक्तकल्पनग दत्त[6],
तन्नामकें[7] तदधिकें[8] वधिला निजतातसख हि भगदत्त. २३
कौरवदायाद[9] महायोद्धा भूरिश्रवा, प्रकाम[10] रण
करुनि त्वदर्थ राया! सात्यकिपासूनि पावला मरण. २४
श्वेतहयें अंबष्ठ[11] श्रुतायुनामा रणांगणीं मथिला.
भीमें वधिला त्वत्सुत दुःशासन, तो प्रकार म्यां कथिला. २५
गज बहुसहस्र ज्याच्या कटकीं तो नृप सुदक्षिण प्रथित[12],
वधिला धनंजयानें; केला दुर्योधन क्षण व्यथित. २६
जो अधिप[13] कोसलांचा[13] भासत नव्हता रणीं शमावासा[14],
सौभद्रें, हरिशावें[15] करिवरसा, प्रेषिला यमावासा[16]. २७
करुनि शरनखीं दृढरथचर्मासह खड्ग ही शकलें[17], भाचा
यदुसिंहाचा[18], वध करि लीलेनें शल्यपुत्रकलभाचा[19]. २८

१. हस्तिश्रेष्ठ. २. कमळ. ३. अमित पराक्रम ज्याचा त्यानें. ४. द्रौपदीचा मुलगा. ५. हजार बाहु देणारा. ६. ब्रह्माविष्णुमहेशांच्या अंशांपासून अत्रिऋषीस झालेला ब्रह्मनिष्ठ पुत्र. ७. तें नांव (अर्जुन) असणारानें. ८. आपल्या पित्याचा (इंद्राचा) स्नेही. ९. कौरवांचा सपिंड. (कौरव व भूरिश्रवा हे 'प्रतीप' नांवाच्या मूळ पुरुषाचे वंशज असल्यामुळें भूरिश्रवा कौरवांचा सपिंड होता). १०. पुष्कळ. ११. अंबष्ठदेशाचा राजा. (ब्राह्मणापासून वैश्य स्त्रीच्या ठायीं झालेल्या संततीस 'अंबष्ठ' असें म्हणतात. यावरून त्यांच्या राहण्याच्या देशास 'अंबष्ठदेश' असें नांव पडलें असावें). १२. प्रख्यात. १३. कोसल देशांचा राजा. १४. मरण्यासारखा. १५. सिंहाच्या छाव्यानें. १६. यमसदनास. १७. तुकडे. १८. श्रीकृष्णरूपी सिंहाचा. १९. शल्यपुत्ररूपी हत्तीचा. (मूळांत शल्याचा धाकटा भाऊ असें आहे).

अभिमन्युवधक्रोधें, अर्जुन, कर्णासमक्ष वृषसेना[1]
मारी, तेव्हां भी तव पृतना[2] जैसी हरीस वृषसेना[3]. २९
सहदेवें ही वधिला स्वभ्राता[4], जो कुमार मामाचा,
कीं तो सहाय, राज्या! या कामक्रोधलोभधामाचा[5]. ३०
मेला भूप भगीरथ, नृपति बृहत्क्षत्र, कैकय हि मेला.
भगदत्ताचा पुत्र हि नकुळानें अंतकातिथी[6] केला. ३१
वधिला तुझा पितामह बाल्हीक[7] वृकोदरें अतिक्रुद्धें;
पुत्र जरासंधाचा सौभद्रें; तीं सदुःसहें युद्धें. ३२
भ्राते कलिंग वृषक व्याघ्र चि, जे शत्रुमृगकुळें मथिती,
ते दोघे ही झाले श्राद्धपतीचे[8], तुझ्या गुणें, अतिथी. ३३
दिसतो, श्रीभीमाच्या अद्भुतभुजशक्तिनें निज-विलासा
दावुनि वृषवर्मा तव सचिव, रणीं सुशयनीं निजविलासा. ३४
नागायुतबळ[9] पौरव, कालिंग, वशाति, शिबि, अभीषाह,
यां शूरसेनसहितां प्रेषी स्वर्गासि वीर सितवाह[10]. ३५
जे गोकुळांत झाले बळशाली, न फिरती रणीं मागें,
वधिले संसप्तकसह गोपाळ हि सितहयें महाभागें. ३६
जे रात्रिंदिव तुझें हित साधाया धरूनि धनु जपती.
वृषकाचळनामक[11] ते, विजयें वधिले रणांत, मनुजपती. ३७
जो काय उग्रकर्मा[12] नामें कर्में हि, शाल्वराज बळी,
तत्प्राणांतें, क्षुधित श्रीभीमभुजाहिभूपती[13], कवळी. ३८
मेला बृहंतराजा धृतराष्ट्रा! ओघवंत ही मेला.
भीमगदादेवीनें महिषसखें[14] क्षेमधूर्ति ही केला. ३९

---

१. कर्णपुत्रास. २. सैन्य. ३. बैलांची सेना. ४. आपला मावसभाऊ, शल्य-पुत्र रुक्मरथ. ५. कामक्रोधादि षड्रिपूंचें माहेरघर च असलेल्या दुर्योधनाचा. ६. यमाचा पाहुणा. ७. हा धृतराष्ट्राचा चुलत आजा. ८. यमाचे. ९. दहा हजार हत्तींइतकें बळ ज्यांस असे. १०. अर्जुन. ११. या नांवाचे शकुनीचे भाऊ. १२. भयंकर कर्में करणारा. १३. भीमबाहुरूप सर्पराज. १४. महिषासुराचा मित्र.

सात्यकिनें[1] स्वेंद्रिल जलसंघ व्यापादिला[2], दिला काळा.
वधिला घटोत्कचें हि क्रव्याद् अलंबुस, क्ष्मापाळा[3] ! ४०
क्षुद्रक कलित्थ मालव मद्रक कैकेय तुंडिकेर रणीं,
यौधेय[4] दाक्षिणात्यप्राच्योदीच्यप्रतीच्यवीरमणी[5], ४१
द्रविड सविभ्रीपुत्रक मावेल्लक ही उशीनर हि वीर,
श्रीमद्विजयें वधिले राज्या ! तूझे सहाय रणधीर. ४२
बहु पत्त्यश्वरथगजक्षय कर्णार्जुनसमागमीं झाला.
तव दोषें, काळानें बहुनृपवंशांत घातला घाला. ४३
इंद्रें वृत्र, रघुवरें रावण, कृष्णें हि जेंवि नरक, रणीं,
कीं अर्जुन[6] भृगुरामें, ज्याची गाताति देव नर करणी, ४४
कीं स्कंदें[7] महिषासुर, कीं रुद्रें जेंवि अंधकासुर गा !
तैसा विजयें वधिला कर्ण; गरुड कीं वधी जसा उरगा. ४५
जरि राज्यलुब्ध पुत्रस्नेहासवसेवनें[8] न भुलतास,
तरि, इष्टध्वंसनघनाघातशतें[9] तूं नृपा ! न उलतास.' ४६

अध्याय चवथा.

धृतराष्ट्र म्हणे, 'सूता ! सांग मला, पांडुपुत्रपक्षांत
किति मेले ? बा प्राज्ञा ! तुझिया आहे चि सर्व लक्षांत.' १
"जे[10] वीर कुंतिसंज्ञक[11], नारायणनाम ही, महयोध,
त्यांतें वधी स्वधर्में[12] तात[13] तुझा निर्जितस्मरक्रोध[14]. २

---

१. तुझा मित्र. २. मारला. ३. राजा ! ४. योद्धे. ५. दक्षिण, पूर्व, उत्तर व पश्चिम या दिशांकडील वीरश्रेष्ठ. ६. सहस्रार्जुन. ७. कार्तिकस्वामीनें. ८. पुत्रस्नेहरूपी मद्यसेवनानें. ९. आप्तविनाशरूपी घनांच्या शेंकडों आघातानीं. १०. संजय म्हणतो. ११. 'कुंती' नांवाच्या देशाचा राजा व त्याचे सैनिक. १२. क्षत्रियधर्मानें. १३. भीष्म. १४. ज्यानें काम व क्रोध जिंकला आहे असा.

जो अर्जुनसम योद्धा लोकीं विख्यात सत्यजिन्नामा,
त्यातें द्रोणाचार्य प्रेषी श्राद्धेश्वराचिया धामा. ३
पांचाळवधीं दावी विक्रम, हरिच्या गजेंद्रमथनाचे;
वधुनि विराट, द्रुपद, स्मरपुरहरसा चि रुक्मरथ नाचे. ४
बाळ चि वयें; परि रणीं स्वपित्यासम, कृष्णसम, बळासम हीं;
ज्याच्या भुजप्रसादें पुष्कळ सेवी असृग्जळास मही; ५
तो, कृतवर्मद्रोणद्रौणिकृपाचार्यशल्यकर्णांनीं
वधिला अभिमन्यु, नृपा! पी हें वार्ताविष स्वकर्णांनीं. ६
अंबष्टपुत्र वधिला तव पौत्रें लक्ष्मणें, बृहंत रणीं
दुःशासनें निवटिला, पडला लोकक्षयीं जसा तरणी. ७
द्रोणें वधिले राजे, जे नामें दंडधार मणिमंत;
जो भोजराज अंशुमदाख्य गुरुकरें चि पावला अंत. ८
वधिला समुद्रसेनें सहसुत सामुद्र चित्रसेन रणीं;
नील विकर्णें मथिला, द्रौणीनें व्याघ्रदत्त वीरमणी. ९
जो भूप चित्रयोधी चित्रायुध, मुख्य वीर लक्षांत,
तुझिया सुतें विकर्णें वधिला, त्या पांडुपुत्रपक्षांत. १०
कैकेयनृपभ्राते दोघे त्यांतील एक तव पक्ष;
तेणें त्वदर्थ वधिला धर्मसहाय स्वबंधु रणदक्ष. ११
भूप गदायोधी जो जनमेजय पार्वतीय, तो शूर,
तवसुतदुर्मुखबाणव्रातें केला रणांगणीं चूर. १२
जे रोचमाननाम भ्राते कुंतीसुताकडे होते,
श्रीमद्द्रोणाचार्यें, त्वत्पुत्रजयार्थ, मारिले हो! ते. १३

---

१. सत्यजित नांवाचा द्रुपदपुत्र. २. यमाच्या. ३. मदनाचा व त्रिपुरांचा नाश करणाऱ्या शंकरासारखा. ४. द्रोण. ५. रक्तरूपी उदकास. ६. कल्पांतकाळीं. ७. सूर्य. ८. समुद्रकिनाऱ्याचा राजा चित्रसेन. ९. अद्भुत पराक्रमी. १०. पर्वत-प्रदेशांत राज्य करणारा.

मातुळ धनंजयाचे जे पुरुजित् कुंतिभोज[1] या नामें,
ते हि द्रोणें वधिले राया! तुझिया तनूजजयकामें[2]. १४
वसुदानाच्या पुत्रें, जो अभिभू[3] काशिराज, तो वधिला;
कांटा चि काढिला तो जाणों तवसूनुच्या मनामधिला. १५
राजेंद्रा! अमितौजा वीर युधामन्यु उत्तमौजा ही
धर्मसहाय, स्वर्गीं जाले देवांस जांवई[4], व्याही. १६
पांचाल्य चित्रवर्मा दुसरा हि क्षत्रधर्मनामा ते,
द्रोणाशुग[5]शुद्धतनू स्वर्गी गेले रणक्रतुज्ञाते. १७
नंदन शिखंडिचा जो रणदक्ष क्षत्रदेव दृढ[6]बाहु,
त्याला लक्ष्मणबाणव्रात गिळी, इंदुला जसा राहु. १८
रणदक्ष पितापुत्र प्रख्यात सुचित्र चित्रवर्मा जे,
त्यांतें वधितां, द्रोण, द्विरद[7]वधीं केसरी तसा, साजे. १७
पडला पांडवहितकर वार्धक्षेमी क्षमातळीं[8] प्रेत.
सेनाबिंदुसुतवधें पुरवी बाल्हीक तव अभिप्रेत[9]. २०
चेदीश धृष्टकेतु[10] हि, सत्यधृति[11] हि, वीर संगरीं मेला.
धर्मात्मजार्थ[12] सेनाबिंदु[13]कुरुश्रेष्ठ यमपुरा गेला. २१
शिशुपाळसुत सुकेतु, व्याघ्रें मृगसा, विदारिला द्रोणें,
मदिराश्व[14], सूर्यदत्त[14] हि; तेव्हां केलें न 'हा!' असें कोणें? २२
जो श्रेणिमंत[15], त्याची कुंतीच्या नंदनीं महाभक्ति,

१. प्रथमतः अपत्य नसल्यामुळें यानें कुंतीस दत्तक घेतली होती. अर्थात् हा पांडवांचा आजा; मामा कसा? मूळांत हि असें च आहे! २. तुझ्या पुत्राचा जय इच्छिणाऱ्या द्रोणें. ३. शत्रु. ४. युद्धांत मरणारांस देवांगना वरतात; अर्थात् ते देवांचे जांवई झाले. ५. द्रोणाच्या बाणानीं शुद्ध झालें आहे शरीर ज्यांचें. ६. सामर्थ्यवान् बाहु ज्याचे. ७. हत्तीस मारतांना. ८. भूमीवर. ९. इच्छित. १०. शिशुपालाचा मुलगा. ११. द्रुपदराजाचा मुलगा. १२. युधिष्ठिरासाठीं. १३. या नांवाचा कौरवश्रेष्ठ. १४. विराटबंधु. १५. 'गोशृंग' नांवाच्या पर्वतशिखरावर राहणारा राजा.

आला सत्कृत[1] अमरीं, समरीं करुनि क्रिया यथाशक्ति. २३
जो कीं यथार्थनामा[2] राजा! पांडवसहाय वसुदान,
आचार्यें काळकरीं दिधलें[4] समराध्वरीं[3] तद्सुदान. २४
कथिले कांहीं कांहीं, मेले बहु वीर उभयपक्षांत.
भीष्म द्रोण वृकोदर अर्जुन हे दहन शत्रुकक्षांत[5]." २५

अध्याय पांचवा.

ऐसा बहु बंधुक्षय[6] परिसुनि, तो भूमिवल्लभ[7] व्यथितें
चित्तें म्हणे, 'अहा! म्यां, हारविलें हातिचें हि भव्य[8], [9]थितें. १
सर्वांसि सुगम जालें मत्सेनारण्य, कीं, तयामधिले
जे जागरूक भीष्मद्रोणनरव्याघ्र, ते चि कीं वधिले. २
क्षात्र[10]ब्राह्मबळाश्रय गुरु, तो ही जाहला चि शांत, नेंवा[11]
घडला पराभव कसा, जो मृत्युंजयी[12] तया हि शांतनवा? ३
कर्ण, द्रोण, पितामह, पडले जेव्हां महाप्रभव[13] शिष्ट,
सूता! संशय न धरीं, मद्वीर कबंधतुल्य[14] अवशिष्ट. ४
उरले कोण, किती, तें, सावध आहें अशांत, ऐकों दे;
जें मज मूर्छा येत्ये, ब्रह्मांड, भ्रमतमें[15] चि तें, कोंदे.' ५
"आहे अश्वत्थामा, कृतवर्मा, शल्य, कृप दुराधर्ष[16],
अद्यापि तो हि आहे, दे जो अक्षज्ञ[17] बहु तुम्हां हर्ष. ६
शल, चित्रसेन, दुःशल, सत्यव्रत, सत्यसेननाम बळी,

---

१. सत्कारयुक्त. २. वसुदान (धनदान करणारा) हें यथार्थ नांव असलेला. ३. युद्धरूपी यज्ञांत. ४. त्याच्या प्राणांचें दान. ५. शत्रुरूप गवतांत. ६. बांधवांचा नाश. ७. राजा धृतराष्ट्र. ८. कल्याण. ९. दुर्दैव्यानें. १०. क्षात्र व ब्राह्म या बलांचा आश्रयस्थान असा. ११. पूर्वी न आलेला. १२. मृत्यूला जिंकणारा. (इच्छामरणी). १३. महापराक्रमी. १४. धडासारखे. १५. भ्रमांधकारानें. १६. सामना करण्यास कठिण. १७. द्यूतज्ञ. (शकुनि).

पुरुमित्र, सुषेण, असे असति तुझे पुत्र, ज्यांसि इह काळीं. ७
पुत्र जरासंधाचे श्रुतधर्मजयादि शेष आहेत,
केतव्यांचा अधिपति असतो पुरवावया तुझा हेत. ८
चित्रांगद श्रुतायू सधृतायुध चित्रसेन नररत्नें,
म्हणति, 'सपत्न[1]प्राण ग्रासूं, साधूं तुझा चि जय यत्नें.' ९
कर्णाचे पुत्र तिथे, उरले बा! जेंवि भग्नपुच्छ[2]ाही,
करितिल रण, तेजस्वी; पितृपरिभव साहवे न तुच्छा ही. १०
गजसेनेच्या मध्यें दुर्योधन शोभतो पुरंदरसा[3],
अत्यभिमानी रिपुबलजलधिमथन[4]नरशरीरमंदरसा." ११
भूप म्हणे, 'रे सूता! जयवार्ता दूर. काय तूं वदसि?
उरले खरे परेत[5] चि; बहुत परजिती[6] कबंध[7] ही सदसी. १२
गुरु, कर्ण, भीष्म मेले; उरले ते मृत चि काय परिसों गा!!
वीर खरे ते गेले; शुद्धयशश्री कधीं न वरि सोंगा[8]. १३
स्वजयप्रासादाचे पडले मोडोनि भीष्मगुरु खांब.
शोकभरें मज मूर्छा आली, क्षणमात्र संजया! थांब.' १४

अध्याय सहावा.

इष्टविरहशोकोत्थित[9] दुःसहमूर्छेत लोटली घटिका.
कर्णवध क्षितिपति[10]च्या चित्तास गमे क्षणक्षणीं लटिका. १
शोषण जलराशीचें, संसर्पण[11] जेंवि रत्नसानू[12]चें,

१. शत्रूंचे प्राण. २. दुखवलें आहे शेंपूट ज्यांचें असे साप. (एकदां मार खाऊन निसटलेला साप मारणारास पुन्हां कधीं ना कधीं तरी हटकून चावतो, अशी समजूत आहे). ३. इंद्रासारखा. ४. शत्रुसैन्यरूपी समुद्र घुसळण्यास मानवदेहरूपी मंदरपर्वतासारखा. ५. मृत. ६. परजतात, फिरवितात. ७. धड. ८. तीक्ष्ण तरवार. ९. प्रियजनांच्या वियोगशोकापासून झालेल्या. १०. धृतराष्ट्राच्या. ११. चलन. १२. मेरूचें.

अद्भुत वृषमरण[1] गमे कीं गगनाहूनि पतन भानूचें! २
नृपति बहु विलाप करी सूतासि म्हणे, "अहा! कसें घडलें?
बा संजया! अकस्माद्रविबिंब गळोनि भूतळीं पडलें! ३
जो सिंहद्विपविक्रम[2], वीर, वृषस्कंध[3], वज्रसंहनन[4],
वृषगति, वृषाक्ष, वृषहठ वृष[5], त्याचें मज मृषा गमे हनन. ४
ज्याच्या भुजाश्रयें करि दुर्योधन पांडवांसवें वैर,
क्षत्रकुळीं राम[6] जसा, शत्रुजनीं नित्य वर्तला स्वैर; ५
कृष्णधनंजययादववीरांतें जो कथंचन[7] न मानी,
'गांडीवशार्ङ्गधन्वे[8] मर्दीन' म्हणे 'सबंधुजन' मानी. ६
चिंतेंत जो म्हणे, 'मीं मारुनि कृष्णार्जुनांसि, या महिला
साधुनि देईन, सख्या! राया दुर्योधना! वदें वहिला[9].' ७
बा! जेणें दिग्विजयीं[10] पुंड्र, तरल, काशि, कोशल हि, वंग,
कैकय, मद्रक, तंगण, कांबोज, कालिंग, मस्त्य, शक, अंग, ८
गांधार, सुह्म, चीरक, आवंत्य, निषाद, अश्मक, विदेह,
पांचाल, कुलिंद, ऋषिक केले जिंकूनि करद, सस्नेह; ९
तो दुर्योधनसेनापति कर्ण कसा धनंजयें वधिला?
अंध छिन्नभुज[11] हि मीं न तरेन शुगब्धिला[11] गतावधिला[12]. १०
वृष[13] शक्र सुरांत प्रभु, कीं वृष दुसरा नरांत कर्ण, असा

१. कर्णाचें मरण. २. [चपलतेनें] सिंहासारखा व [बलानें] हत्तीसारखा पराक्रमी. ३. बैलाच्या खांद्याप्रमाणें बळकट खांदे ज्याचे असा. ४. वज्रदेही. ५. बैलाप्रमाणें आढ्यतेनें चालणारा, लाल डोळे असणारा व झुंजणारा असा वृष (कर्ण). कर्णाचें 'वृष' हें नांव यथार्थ आहे हें दाखविण्यासाठीं हीं विशेषणें योजिलीं आहेत. ६. परशुराम. ७. कोणत्या हि प्रकारें. ८. गांडीव व शार्ङ्ग हीं धनुष्यें धरणारे अर्जुनकृष्ण. ९. त्वरित. १०. पांडव अरण्यवासांत असतां कर्ण हा पुंड्र इत्यादि राजांवर दिग्विजयास गेला होता. ११. तुटले आहेत हात ज्याचे असा. १२. गेली आहे सीमा ज्याची अशा, अमर्यादित शोकसागराला. १३. इंद्राला हि 'वृषन' असें एक नांव आहे.

तिसरा न घेकिला ज्यां, तो पार्थें मारिला प्रवीर[1] कसा? ११
उच्चैःश्रवा[2] हयांत, त्र्यंबकसख[3] 'राज'शब्दधरित्यांत,[4]
प्रवर[5] सुरांत पुरंदर,[6] वैकर्तन[7] हि प्रहारकरित्यांत. १२
ज्याची, कुरुयदुभिन्नक्षितिपनिरोधीं नृपा जरासंधा
दे, भगवती, अभयवरदान, श्रितवज्रपंजरा संधा.[8] १३
तो वधिला पांडुसुतें कांतिजित[9]स्वर्णवर्ण कर्ण रणीं;
शोकार्णवीं बुडालों; जालों हतपुत्रमित्र[10] वृद्धपणीं. १४
वज्राहुनि कठिन हृदय, शोकघनाहतें[11] तेंही[11] तगे, न चिरे.
बा! दग्धपक्षबळ[12] मीं संपातिद्विज[13] तसा जगेन चि रे! १५
पावककुंडांत शिरूं? कीं सेवूं संजया! महाविष मीं?
किंवा चढों पडाया मरणार्थ महाद्रिच्या[14] शिरीं विषमीं?[15]' १६
संजय म्हणे, 'महर्षिप्रतिमा![16] विव्हळ न हो विषादानें;
मरण अकाळीं न घडे भृगुपातें,[17] पावकें, विषादानें.[18] १७
तुज शुचि-वंश-यश-श्री-श्रुत[19]-तप-इत्यादिसद्गुणीं युक्ता
संतें[20] ययाति म्हणति; यां[21] त्यजितिल पाहोनि मतिगृहोन्मुक्ता.[20]'

---

१. वीरश्रेष्ठ. २. इंद्राचा घोडा. ३. कुबेर. ४. 'राज' हें नांव धारण करणाऱ्यांत. ५. श्रेष्ठ. ६. इंद्र. ७. कर्ण. ८. अर्थ—ज्याची आश्रितांना वज्राच्या पिंजऱ्यासारखी रक्षणक्षम अशी भगवतीरूप प्रतिज्ञा कौरव व यादव शिवाय-करून सर्व राजांस जिंकण्याच्या कामीं नृपा जरासंधा अभयवरदान दे तो कर्ण. ९. कांतीनें जिंकला आहे सुवर्णाचा वर्ण ज्यानें असा. १०. मारले गेले आहेत पुत्र व मित्र ज्याचे. ११. शोकरूपी घणानें मारिलें असतां हि. १२. जळाले आहेत पंख व बळ ज्याचें असा, (पक्षी) जळाले आहेत पक्षांतील लोक व सैन्य ज्याचें असा. १३. जटायूचा भाऊ. १४. महापर्वताच्या. १५. कठिण अशा. १६. ऋषितुल्या! १७. कड्यावरून उडी टाकिल्यानें. १८. विषसेवनानें. १९. वेदशास्त्रें. २०. बुद्धिरूप घर सोडलें आहे ज्यानें अशा तुला पाहोनि संत 'ययाति' शब्दांतील 'या' त्यजितील ('यति' म्हणतील). २१. 'ययाति' नामांतील मध्यम वर्ण—पंत.

धृतराष्ट्र म्हणे, “ साधो ! दैव चि परमप्रभु[१] प्रसिद्धगुणें[२],
कीं सत्यकाम[३] तैसें पौरुष नोहे चि; हें उदंड उणें. १९
दुर्बळ पौरुष साचें, कीं वांछित सर्व ही न साधे या,
छेदी पार्थ कुठारें[४] दैवबळें शालशाखिराधेया[५]. २०
मारुनि युधिष्ठिराच्या वीर्यवती सुरचमूनिभा सेना,
मेला कर्ण म्हणसि, हें सत्य विचारेंकरूनि भासेना. २१
मेला कर्ण तन्हि कसा तच्छोकें संजया ! न मेलों मीं ?
देवीं[६] मदायुसंख्या केली माज्या चि मज गमे लोमीं[६]. २२
होते म्हणत मला ‘ हा प्रियसख[७] कुरुराज नाकपाळाचा[८],’
तदधिक गमें शतगुणें संततिनें मीं जना कपाळाचा[९]. २३
आतां ते चि ‘ करंटा ’ म्हणतील मला असी दशा आली;
या दुर्दशेसि लोकत्रितयीं नाहीं च संजया ! आली[१०]. २४
हे गांधारी जन्हि शतपुत्र, मुनीच्या[११] अनुग्रहें, व्याली,
झाली वंध्या चि पहा. बहु नियति[१२] क्रौर्य धरि, न हें व्याली[१३]. २५
कर्णामागें जरि मीं वांचेन क्लेश कोणते अन्य ?
जन निंदितील ते चि स्वमुखें जे बोलिले मला ‘ धन्य.’ २६
कर्णरहित मुख तैसें लोकीं श्रीहीनजीवन[१४] स्पष्ट,
नष्टस्वकीर्तिसत्कृति[१५] जन पावे ते न नारकी[१६] कष्ट. २७
पंगूस गमन, वांछित अधना, तृषितास नीरकणपानें[१७]
तृष्णाशमसम दुर्घट पुत्राभिप्राय मज गमे ज्ञानें. २८

---

१. सर्वसमर्थ. २. पौरुष अथवा पराक्रम निष्फळ करून टाकण्याचा देवाचा गुण प्रसिद्ध आहे. ३. ज्याची इच्छा सत्य (सफल) होते. ४. कुन्हाडीनें. ५. शालवृक्षाप्रमाणें उंच व बलवान् असणाऱ्या कर्णास. ६. देवानीं माझ्या आयुष्याची संख्या माझ्या शरीरावरील केसांइतकी केली आहे असें वाटतें ! ७. प्रिय मित्र. ८. इंद्राचा. ९. नशीबाचा, भाग्यवान्. १०. सखी, जोडी. ११. व्यासाच्या. १२. दैव. १३. सर्पीण. १४. धनहीन जिणें. १५. नाहींशी झाली आहे स्वकीर्ति व सत्कार ज्याचा असा पुरुष. १६. नरकांत पडलेला. १७. पाण्याचे थेंब प्याल्यानें.

माझा सुत दुःशासन भीमें वधिला असें तुवां कथिलें.
तेणें भस्म चि झालें कर्णद्वय जेंवि पाजिल्या कथिलें. २९
व्याघ्र पहातां होतो जेंवि बहु[1]त्रस्त कातर[2]ाक्ष ससा,
भी काय पुत्र, येतां भीम करायासि घात राक्षससा? ३०
शोकद तोखद ही सद्व्रत, न च्युतवीरपुत्रवध, माते[3].
कीं, इहपरत्र नाहीं धर्मभ्रंशें सुकीर्ति अधमातें. ३१
सत्य[4]प्रतिज्ञ भीम स्तुति पावे बंधु[5]कंठलोहितपानें,
मारी वसिष्ठसुतशत जो मुनि[6] विश्वांत कीर्ति तो हि तपानें. ३२
झाला वितृ[7]ष्ण मत्सुतरक्ताच्या, यातु[8]धानसा, पानें;
हें नवल काय? बापा! त्यजिजे तृषितें दुधा न सापानें. ३३
दैव चि मुख्य, जयपराजयवर द्याया जनास, दैवत रे!
तदनुग्रहें चि सर्व[9]व्यसनमकरसादना सदैव तरे. ३४
'न करीं युद्ध, नव्हे हित' धर्म म्हणे, तें चि जाहलें तथ्य[10];
तें दुर्योधन नेघे, आतुर[11] जैसें सुवैद्यमत पथ्य. ३५
[12]शरतल्पशयानें, जळ जेव्हां मागीतलें, नृपें तृषितें,
भूतळ भेदुनि दे जळधारा पानार्थ पार्थ त्या ऋषितें. ३६
तेंव्हां म्हणे महात्मा गांगेय, 'अगा सुयोधना! बापा!
हो शांत; पांडवांसीं सख्य करीं; पावसी वृथा तापा. ३७
केली पहा क्षणांत क्षितितळ भेदूनि अंबु[13]धारा, हें

---

१. फार भयभीत. २. भयानें चंचल नेत्र ज्याचे. ३. मातें सद्व्रत शोकद तोखद ही; च्युतवीरपुत्रवध न=युद्धांतून पळून न जातां मरणें हें सद्व्रत मला पुत्रमरणामुळें दुःख देणारें व वीरास उचित अशा वर्तनामुळें संतोष देणारें आहे; पण युद्धांतून पळून जातांना झालेला पुत्राचा वध मला दुःख किंवा संतोष देणार नाहीं. ४. हे आर्यागीति—**पंत.** हींत गीतीपेक्षां शेवटीं एक गुर्वक्षर अधिक असतें. ५. दुःशासनाच्या कंठांतील रक्त प्याल्यानें. ६. विश्वामित्र. ७. तृष्णारहित. ८. राक्षसाप्रमाणें. ९. सर्वसंकटरूपी मगराच्या गृहास—समुद्रास. १०. खरें. ११. रोगी. १२. बाणांच्या बिछान्यावर निजलेल्या भीष्मानें. १३. जलधारा.

विजय[1]प्रतापकौशल जाणोनि उगा चि तूं बुधा ! राहें[2]. ३८
हें युद्ध मदंतें असो, सेवा सख्यें चि सर्व बंधु रसा[3];
शांति घडेल प्रशमें, मज तों वाटे न गर्व बंधुरसा[4].' ३९
तें प्रिय हित सत्य न घे मत्सुत, आतुर[5] जसा न अगदा[6] पी;
रोग्यासि बद्धमूळ[7] प्रबळ महारोग कां न मग दापी[8] ? ४०
शोचित असेल आतां आठवुनि स्वहितबोध तो मानी,
तापें[9] तापोनि न जो जायाचा कोटिसूर्यसोमानीं. ४१
मेले पुत्र, अमात्य, द्यूतें; हें दुःख पावलों मोटें.
कोठें कवणा आलें यश करितां कर्म आग्रहें खोटें ? ४२
दाउनि लोभ खगातें धरिति जसे बाळ, पक्ष कातरिती,
ताडिति तुंडवे[10] जरि; बहु विपदा; योग्या सरावया तरि [11]ती.
फुटतील पक्ष केव्हां तरि, दैवबळें तुटेल ही बंध;
त्या छिन्न[12]पक्षाविहगापरिस बहु व्यसन पावलों अंध. ४४
स्वगुरुपितामह वधिले युद्ध न करितां बळें अधर्मानें,
दृढ राज्यलोभ धरिला, सत्यव्रत आपुलें न, धर्मानें. ४५
कपटें[13] विजयें धर्में वधिले; पांचाळ काय ? पामर ते;
न्यायें भीष्म-द्रोण न वज्रधरकरें हि सर्वथा मरते. ४६
अनवरत[14] करित असतां दिव्यास्त्रांचा प्रयोग, राधेया

---

१. अर्जुनाचा पराक्रम व अस्त्रकौशल्य. २. माझ्या अंतापर्यंत. ३. पृथ्वी. ४. चांगलासा, श्रेयस्कर. ५. रोगी. ६. औषधाला. ७. जुनाट, मुळें खोल गेलेला. ८. दाबी, नाश करी. ९. अन्वयार्थ–जो कोटिसूर्यसोमानीं (कोटिसूर्यकिरणानीं) तापोनि न जायाचा तो मानी (दुरभिमानी दुर्योधन) तापें (झालेल्या तापामुळें) स्वहित (भीष्मद्रोणादिकानीं केलेला आपल्या हिताचा उपदेश). आठवून शोचित असेल. १०. उडवेना. ११. विपदा. १२. तुटक्या पंखांच्या पक्ष्यापेक्षां. १३. शिखंडीच्या मागें राहून बाण मारणारा अर्जुन व 'नरो वा कुंजरो वा' हें खोटें भाषण करणारा धर्म हे च भीष्मद्रोणांचे मारक होत, असा भाव. १४. निरंतर.

शिवला मृत्यु कसा रे!? वाटे माझें चि दैव बाधे या. ४७
घे कवचकुंडलांतें प्रार्थुनि, दे दिव्यशक्ति, हरि ज्याला;
त्यजिली घटोत्कचीं जी[1], यत्स्पर्शे न क्षणार्ध अरि ज्याला[2]; ४८
ज्याच्या, सर्पमुख[3] महाशर, चंदनचूर्णपूर्णसुनिषंगीं[4]
नित्य वसे, परदुःसह[5] कोप जसा जामदग्न्यमुनिसंगीं[6]; ४९
तात[7] रथातिरथांच्या संख्येंत म्हणे जयासि 'रथ अर्धा[8],'
जो ब्रह्मास्त्रज्ञ करी भीष्मद्रोणांसवें सदा स्पर्धा; ५०
द्रोणादि विमुख[9] होतां, अभिमन्यूचें धनुष्य जो तोडी,
जो भीमातें जिंकुनि उपहास करी, न मारितां सोडी; ५१
घालुनि धनुष्य कंठीं सहदेवा अभयदान दे, हांसे,
त्यास गमे त्या चापाहुनि काळाचे बरे गळां फांसे; ५२
इतुक्या हि दिसांत रणीं ज्याचें बहु भय धरूनियां पोटीं,
द्वैरथ[10] पार्थ करीना, युद्धें केलीं हि जन्हि महा मोटीं; ५३
तो कैसा त्या पार्थें वधिला? त्याच्या पराहितरथातें[11],
धनुतें, कीं शस्त्रातें, भंग चि झाला; नव्हे इतरथा[12] तें[13]. ५४
निश्चित धरा रथातें, पळपिंडातें[14] गिळी जसी मकरी,
जारता[15] कुलटासी[16], पतिबांधवघात हा असीम[17] करी. ५५

---

१. दिव्यशक्ति. २. जगला. ३. सर्प आहे मुखीं ज्याच्या असा. ४. चंदनचूर्णानें भरलेल्या भात्यांत. ५. शत्रूंस असह्य. ६. परशुरामाच्या संगीं. (कोपाविषयीं जमदग्नि च अधिक प्रसिद्ध आहे). ७. भीष्म. ८. अर्धरथी. ९. पराजित होऊन परत फिरले असतां. १०. रथयुद्ध. (कर्णाजवळील इंद्रानें दिलेली महाशक्ति घटोत्कचवधानें नाहींशीं होईपर्यंत कृष्णानें अर्जुनास कर्णाबरोबर युद्ध करूं दिलें नाहीं). ११. शत्रूंचें अहित करणाऱ्या रथास. १२. अन्यथा, नाहीं तर. १३. कर्णाचें मरण. १४. मांसपिंडास. १५. जारिणी. १६. औरस नसलेल्या पुत्रास. १७. अमर्याद, फार. अन्वयार्थ—जसी मकरी पळपिंडातें गिळी, [व] जाररता कुलटासी (व्यभिचारानें झालेल्या अनौरस पुत्रास) हा असीम पतिबांधवघात करी [या भीतीनें] गिळी, (पुत्रास मारते) [तसी] धरा [कर्णाच्या] रथातें

याच्या चि बळें याचें अत्यंताकृष्ट मोडलें चाप,
शर ओढितां चि निद्राभंगें कीं झोंबला करीं साप. ५६
'पार्थं न हन्मि यावत्पादौ तावन्न धावयेऽहमिति.'
घोरं यस्य व्रतमिदमहह! कथं सोऽप्यगाल्लयं समिति? ५७
'जोंवरि अर्जुन मारुनि तन्मांस शिवादिकां न भरवीन,
तोंवरि मीं पायांचें नीट न धावन करीन, करवीन.' ५८
हें ज्याचें घोरव्रत, पार्थ म्हणे ज्या 'महारिपु'; त्रास
ज्याचा त्रयोदशाब्द न लागों दे नीज धर्मपुत्रास; ५९
ज्याच्या बळें मदात्मज पांडुसुतांची मनःप्रिया राणी
पतिदेखतां सभेंत, स्वकरें केशीं धरूनियां, आणी; ६०
'दासांच्ये भार्ये! तुज पति नसती, म्हणसि पांच जरि, असती!
हे षंढतिळांसम वर, अन्य वरीं, कुरुसभेंत बहु असती.' ६१
इत्यादि रूक्ष वाणी कृष्णेला जो सभेंत आयकवी;
तैसें कथाप्रसंगीं तरि वक्ता ही वदेल काय कवी? ६२
'कुंतीसुतासि भीष्मद्रोण न वधितील पक्षपातानें,
तरि मीं सुयोधना! तुज सुखवीन तुज्या सपत्नघातानें. ६३
अहिमुखशरवरकार्मुकदंडधर स्वभुज, काळ जीवा हे
रिपुच्या, असती; राज्या! कां तूझें चित्त काळजी वाहे?' ६४

निश्चित गिळी, असा, किंवा, धरा जाररता कुलटासी (व्यभिचारिणीप्रमाणें होऊन—दुर्योधन राजा नको, धर्म हवा, असें वाटून व) हा (कर्ण) पतिबांधवघात (धर्म व त्याचे बंधु यांचा घात) असीम करी [म्हणून] पळपिंडातें जसी मकरी गिळी [तशी कर्णाच्या] रथातें निश्चित गिळी.

१. अत्यंत ओढलेलें. २. अर्थ—मी जोंपर्यंत पार्थास मारिलें नाही तोंपर्यंत पाय धुणार नाहीं, असें ज्याचें घोर व्रत होतें, अरेरे! तो हि युद्धांत कसा बरें नाश पावला? ३. कोल्हा इत्यादिकांस. ४. भय. ५. तेरा वर्षे. ६. असाध्वि! ७. उत्पादनशक्तिहीन तिळांसारखे. (नपूंसक). ८. कठोर. ९. शत्रुनाशानें. १०. सर्पमुखबाण व उत्तम धनुष्यदंड यांस धरणारे.

कृष्णेसि 'अपति[1]' ऐसें म्हणतां ज्याचें न लेश भी मन तें,
सोसिति निबद्ध[2] हरिसे, करुनि मुखें, वीर ते सभीम, नतें[3]. ६५
ज्याच्या दृष्टींत, न ते सहसुत पांडव बळी, न कंसारी[4];
जो मृत्युला हि न गणी, जैसा योगी मुनी असंसारी; ६६
ज्याच्या मतें सुयोधन करि दूता शौरिचा[5] अव्हेर जनीं*;
द्यूतापासुनि सुखदा, धर्माला यद्रयें, नव्हे रजनी[6]; ६७
जो रामशिष्य नोहे भ्यायाचा सामरा हि सुत्रांम्या[7],
त्या कर्णासि वधी जो, 'धन्य' म्हणावें त्रि पांडुपुत्रा त्र्यां. ६८
जाला बंधुसुहृत्सुतसत्कीर्तिश्रीसुयोधनाश, रण
करितां साधुजनासीं; नाहीं त्रिजगीं सुयोधना शरण. ६९
तव कथित सत्य हें मज वाटे; परि कर्णवध गमे न खरा;
नखरांहीं नृहरि[9] चिरी जें उर[10] पविचा उरों न दे नखरा. ७०
अभिमानी, दुर्बुद्धी, अजितेंद्रिय, नायके सुहृद्बोध;
दाटूनि सज्जनांसीं करि वैर स्वैर भैरवक्रोध[11]; ७१
कळत कळत जो, काळव्याळमुखीं प्रकट बाहुला दपटी[12],
तो, कर्णनाश होतां, दुर्योधन काय बोलिला कपटी? ७२
दुःशासनगळरक्त प्राशुनियां ओंठ चाटितां ओले,
भीमाकडे विलोकुनि दुर्योधन काय संजया! बोले? ७३
या नाशाचें मूळ द्यूत, तयाचें हि मूळ शकुनी, ती
कर्णाची गति होतां काय वदे तो असज्जन कुनीती? ७४
काय म्हणे कृतवर्मा? काय म्हणे द्रोणपुत्र कर्णवधीं?
काय वदे शारद्वत[13] कृप? बोले काय मद्रराज तधीं? ७५
वदले काय सहाय क्षितिपति, न करूनि पार्थहृन्मथन[14]?

---

१. पतिरहिता. २. बांधलेल्या. ३. खाली घातलेल्या मुखानें. ४. कृष्ण. ५. कृष्णाचा. ६. रात्र. ७. इंद्रास. ८. त्राता. ९. नृसिंह, (पक्षी) नरश्रेष्ठ अर्जुन. १०. हिरण्यकशिपूचें, (पक्षी) कर्णाचें. ११. भयंकर आहे क्रोध ज्याचा. १२. दडपी; जोरानें घाली. १३. कृपाचार्य. १४. अर्जुनाच्या हृदयाचें मथन. * जनीं.

तो सर्पमुख शिली[1]मुख निष्फळ झाला कसा? करीं कथन."
ऐसे विलाप पुष्कळ करुनि पुसे भूप कर्णवधवार्ता,
ज्याच्यासमीप देवी गांधारी, तत्स्नुषा हि अं[2]धवार्ता. ७७

अध्याय सातवा.

संजय म्हणेः–नृपाळा! द्रोणवधानंतर, त्वदा[3]त्मजनीं,
कर्तव्यार्थ[4] विचारी सर्वस्वसहायभूवरा[5]तजनीं. १
त्या सर्वांत नृपातें बोले, आचार्यपुत्र मे[6]धावी,
ज्याच्या नीतिश्रवणीं[7] ज्ञात्यांची चित्तवृत्ति वेधावी. २
'जे आमुचे महामति योद्धे होते प्रसिद्ध सुरकल्प[8],
त्यांहीं संप्रति युद्धीं वरिलें विक्रम करूनि शरतल्प[9]. ३
युक्त चि तें स्वाम्यर्थी वीरांला, कीं कृतार्थ जन्म रणीं;
वरिति स्वयंवरवधू सद्गति सत्कीर्ति यां[10] चि सन्मरणीं. ४
नैराश्य उचित नोहे, स्पष्ट करावें धरूनि आंव[11] रण,
'यत्नें परबळ भेदूं, भेदिति योगें चि जेंवि आवरण[12].' ५
भीष्मद्रोणवियोगज्वरतप्ता निजमनांत तव सेना
इच्छी आलिंगाया कर्णातें, अन्य कांत गवसेना. ६
हा रामशिष्य; अद्भुत गुण याचे; करिल शत्रुबळहानी;
याणें दिग्विजयीं बहु नृप केले भग्नदर्प कळहानीं.' ७
प्रेम प्रथम चि कर्णी, वर्णी गुरुपुत्र वीर हि तशांत,

१. बाण. २. विधवा झाल्यामुळें दुःखित अशा. ३. तुझा पुत्र. ४. पुढें काय करावें यासाठीं. ५. सहायास आलेले राजे व आप्त यांत. ६. बुद्धिवान. ७. ज्यानें सांगितलेली नीति ऐकल्यानें. ८. देवासारखे. ९. बाणशय्या. १०. अन्वयार्थ– या चि सन्मरणीं (युद्धांत मरण आल्यानें) सद्गति [व] सत्कीर्ति [या] स्वयंवरवधू वरिती. ११. उत्साह. १२. [अज्ञानरूपी] आच्छादन.

कीं निश्चयें सुयोधन मानी राधेय एक हित शांतें[1]. ८
राधेयासि म्हणे नृप, 'कर्णा! मज ठाउकी तुझी शक्ती;
जाणें[2] माजाठायीं जें सौहृद[3], जे हि शुद्ध गुरुभक्ति[4]. ९
भीष्म पितामह दशदिन मत्सेनानाथ जाहला पहिला;
तेणें पार्थासि दिलें अभय, जसें दुग्ध पाजिलें अहिला. १०
मग बळपति गुरु केला, युद्ध करी दिवस पांच, वीरा जे,
माझे मुख्य रिपु, तयां न वधी च, न येरें[5] वांचवी राजे. ११
तव अनुमतें चि दोघां वृद्धांचा मान रक्षिला; परि ते,
पार्थासि अभय देउनि, माझा चि विनाश जाहले करिते. १२
स्वामिद्रोहाचें फळ दोघे ही पावले चि विस्पष्ट;
तो[6] एक तसा मेला, शरतल्पीं एकें[7] भोगितो कष्ट. १३
तूं माझी परमगती[8], म्हणुनि विनवितों अगा महाबाहो!
तव भुज या तरल[9]श्रीवडवावदनीं लगाम हा बा! हो. १४
पति[10] पहिला चि, परि पुन्हां सेनापति मत्प्रियार्थ तूं हो गा!
जनकयशोर्थ[11] श्रीपति[12] वरि पुनरपि जेंवि जानकीयोगा[13]. १५
हो माझा सेनापति सुरसेनानाथ तो जसा स्कंद[14],
कंदर्प[15] हरें तैसा, त्वां कीजे भस्म सधनु तो[16] मंद. १६
अरिकरिघटा[17], पहातां तुज नरसिंहा, विमूढगति[18] होऊ;
जसि मर्कटांसि रुचिदा, तसि तव बाणांसि शत्रुचिति[19] हो ऊं[20].
उदयापूर्वी च हरी तेजोलेशें चि जेंवि सूर[21] तमें,
नाशावीं अहितबळें एकें चि शरें तुवां हि शूरतमें[22]. १८

---

१. शंभरांत. २. मी जाणतों. ३. मैत्री. ४. स्वामिभक्ति. ५. दुसरे. ६. द्रोणाचार्य. ७. भीष्म. ८. अंतिम आश्रयस्थान, सर्वस्व. ९. चंचललक्ष्मीरूप घोडीच्या मुखांत. १०. सेनापति. ११. जनकराजाची कीर्ति वाढविण्यासाठीं. १२. विष्णु. (राम). १३. जानकीच्या संबंधा. १४. कार्तिकस्वामी. १५. मदन. १६. अर्जुन. १७. शत्रुरूप गजसेना. १८. भयानें मूढ झाल्यामुळें कुंठित झाली आहे गति जिची अशी. १९. शत्रुसमुदाय. २०. जीवविशेष. २१. सूर्य. २२. अतिशूरानें.

हरिसीं भिडतां सेना पावलि विजयास दानवी नाहीं,
रिपुपृतना[1] स्वभुजांहीं त्वां हि विमथिल्या सदा नवोनाहीं. १९
कर्णा! सख्या! निवारुनि विघ्नकरें[2] सर्व ही असत्कटकें,[3]
विजयश्रीसीं मजसीं योग[4] करावा तुवां चि सद्धटकें.[5]' २०
ऐसी निजविजयार्थें,[6] कर्णाची प्रार्थना करी राजा,
गुरु मेला असतां, शरतल्पीं असतां विभिन्नतनु[7] आजा. २१
भीष्म-द्रोण महाबळ, करि त्यांचा दुष्ट दैव घात रणीं;
रिपुबळजळधींत[8] धरी कर्णोडुप,[9] जन्हि बुडे महातरणी.[10] २२
गुरुसेतु[11] भंगतां, बहुदुस्तर विपदंबुराशि[12] उतराया
कर्णाच्या कासेला लागे, भागे, त्वदीय सुत राया! २३
कर्ण म्हणे, 'हें वदलों होतों पहिलें चि राजसुत्राम्या![13]
कीं, सर्व वृद्ध परहितें,[14] एकें वधिजेल पांडुपुत्रा म्यां. २४
होईन सर्वसेनापति मीं, मारीन पांडवांस रणीं;
स्थिर हो राया! रिपु यमनगरीची न धरितील कां सरणी?[15] २५
म्यां जिंकिले चि कृष्णासह पांडव सर्व ही असें जाण;
अतितूर्ण[16] चूर्ण करितिल वज्रातें ही सुतीक्ष्ण मद्बाण.' २६
एवंविधें[17] राधेय क्षितिपतिवृंदांत जेधवां बोले,
परमानंदें राया! दुर्योधन भूप तेधवां डोले. २७
मग विध्युक्त ब्राह्मणभूपातिसमवेत तव सुत, प्रेमें
कर्णीं अभिषेक करी, वांटी गज, वाजि, गोधनें, हेमें. २८
म्हणति द्विज, नृप, बंदी,[18] 'हे सेनानायका! महाबाहो!

---

१. सेना. २. विघ्न करणारीं. ३. दुष्ट सैन्यें. ४. संयोग. ५. चांगल्या योजकानें. ६. आपल्या जयासाठीं. ७. छिन्नविच्छिन्न झालें आहे शरीर ज्याचें. ८. (सूर्य-पक्षी) शत्रुसैन्यरूप पश्चिमसागरांत. ९. कर्णरूप लहान नौका किंवा कर्णरूप चंद्र. १०. मोठी नौका किंवा सूर्य. ११. द्रोणरूपी पूल. १२. विपत्तिसागर. १३. राजश्रेष्ठा! १४. शत्रूना हितकारक असे. १५. मार्ग. १६. फार लवकर. १७. याप्रकारें. १८. स्तुतिपाठक, भाट.

तव भुज विजयी व्हावे, कुरुपतिचा सिद्ध काम हा बा! हो.' २९
अभिषिक्त कर्ण शोभे बहु, जैसा दिव्यरूप[1] सेनानी[2];
केला जयजयकार प्रेक्षुनि तें तेज भूपसेनानीं. ३०
'[3]छविनें मलिना वि[4]धुला, [5]द्युतिनें हि त्यजुनि नीरसा रविला,'
प्रेक्षक म्हणाति, 'स्वरसें हा हृत्प्रि[6]य कर्णवीर सारविलाँ[7].' ३१
म्हणती राजे, 'साजे तेजस्वी पुत्र कर्ण हा रविला;
याच्या शरीरवर्णें परितप्तसुवर्णवर्ण हा[8]रविला.' ३२
सेनेला पति मिळतां वीरमणी कर्ण, दक्ष जो सुहिता,
कृतकृत्य होय तव सुत, जेंवि पिता अर्पितां वरीं [9]दुहिता. ३३
कर्णें देतां अभय, स्वसहाय नृप प्रमोद ही कळतां
स्वबळें सिद्धें करवी तव नंदन पूर्[10]वयामिनी टळतां. ३४
मग 'योगं[11] योग' ऐसा सहसा उठला बळीं महाशब्द;
दुंदुभिसमूह गर्जति, व[12]र्षारंभीं नृपा! जसे अब्द. ३५
गज, वाजि, रथ, पदाती यांची रात्रीं च सिद्धता होय,
तेव्हां उठे महाध्वनि, अंबुधिचें क्षोभतां जसें तोय. ३६
राधेय सि[13]द्धयोद्ध्यांमध्यें भासे, जयासि शंकर [14]वी,
तो स्कंद प्रभु आला कीं सर्वक्षत्रगुरु विशंक रवी. ३७
जो कांचनमणिखचित, श्वेतपताका जयावर विराजे,
कर्णरथ, तुळिति ख[15]सरिच्चुंबिताशिखमेरुसीं च कविराजे. ३८
तो नागक[16]क्षकेतु स्यं[16]दनवर, शस्त्रपूर्ण, कर्णाचा,

१. अलौकिक तेज असलेला. २. कार्तिकस्वामी. ३. शोभेनें. ४. चंद्राला. ५. तेजानें. ६. मनाला आवडणारा. ७. लिंपला, भूषविला. (चंद्रसूर्यापेक्षां हि कर्ण अधिक शोभूं लागला. चंद्र मलिन व सूर्य नीरस आहे; पण कर्णांत हे दोष नव्हते). ८. मागें टाकला. ९. कन्या. १०. पूर्वरात्र. ११. मोठा लाभ. १२. पावसाळ्याच्या सुरुवातीला. १३. लढण्यास सिद्ध झालेल्या योद्ध्यांत. १४. जन्म दे. १५. आकाशगंगेस लागलें आहे शिखर ज्या मेरुपर्वताचें त्याप्रमाणें. १६. हत्तीचा साखळदंड आहे ध्वजावर ज्याच्या असा उत्तम रथ.

ज्यासि बला[1]काभ तुरग वाहति, जय दाविती सुपर्णा[2]चा. ३९
राधेयपताकेचा होता मागें चि तेधवां तोल,
तो लक्षिला नृपा ! ज्यां [3]परिभवपिशुनप्रभंजनालोल. ४०
कर्ण अभेद्य सुमकरव्यूह [4]रचोनि, स्वयें [5]मुखीं राहे,
कौंतेयांसि क्षुधित क्षुब्धप्रळयोग्रकाळसा पाहे. ४१
सौबळ [6]वामीं नयनीं, वीर उलूकाख्य लोचनीं [7]दक्षीं,
गुरुपुत्र व्यूहशिरीं, [8]सांग धनुर्वेदवास ज्या दक्षीं. ४२
[9]ग्रीवास्थानीं सारे तव सुत, मध्यें सुयोधन विराजे,
त्याच्यासमीप पुष्कळ वसति [10]रिपुध्वांतराशिरवि राजे. ४३
वामपदीं नारायणबळ[11]गोपाळांसमेत कृतवर्मा,
दक्षीं [12]सदाक्षिणात्य त्रिगर्त, कृप, [13]धृतधनुष्य धृतवर्मा. ४४
मागील वामचरणीं निजसैन्यसमेत शल्य जो मामा,
[14]पश्चिमदक्षपदीं गजबळपति वर्ते सुषेण संग्रामा. ४५
नृप चित्र चित्रसेन, व्यूहाच्या, सबळ वर्तती, पुच्छीं;
बहु लुब्ध स्वच्छयशीं, भ्रमरप्रभु जेंवि मालतीगुच्छीं. ४६

---

१. बकासारखी कांति असणारे. २. गरुडाचा. ३. पराजयसूचक (तोंडावर येणाऱ्या) वायूनें हलणारा. ४. चांगल्या मगराच्या आकाराप्रमाणें सैन्याची रचना करून. ५. अग्रभागीं. ६. डाव्या. ७. उजव्या. ८. अंगांसह. (धनुर्वेदास उपांगभूत असलेल्या विद्यांसह). ९. मानेच्या ठिकाणीं. १०. रिपुरूप अंधःकारराशीस केवळ सूर्य. ११. संसप्तकांसह. (मी कृष्णाबरोबरीचा आहें, असा या नारायणांपैकीं प्रत्येकास अभिमान असे). १२. दक्षिणेंतील सैन्यासह. १३. धनुष्य धारण केलेला. १४. मागील उजव्या पायाचे ठिकाणीं.

अध्याय आठवा.

(प्रथमदिनयुद्ध).

मकरव्यूह विलोकुनि 'पहा' म्हणे धर्म [1]सव्यसाचीसि,
'कर्णें [2]केलीं रचना दिसत्ये, द्यायासि भव्य, [3]साचीसी. १
[4]सूत वरुनि लाजे कुरुवरगुरुविरहाकुळा, कृशा [5]निपट,
अरिसेना, काढीना [6]धूलिपटलमिष मुखावरूनि पट. २
वत्सा! धनंजयाँ[7] बहु झालीं तरि रोधितील काय [8]तणें?
करिती [9]निजपथदूषककंटकमुखभंग सुज्ञ [10]पायतणें. ३
[11]गोमायुगृध्रपलभुकपरिवारा मृत्युलागि [12]आवतणें
दिधलें कुरुसैन्यांनीं; दाविति दावानळासि आव तणें. ४
कौरवबळांत उरला अति दुर्जय कर्ण; हा तुझा वांटा;
[13]कुशळशरकरें काढीं मम हृदयांतील पव्हडा कांटा. ५
म्यां [14]शल्य सोसिलें निजहृदयीं वर्षें समग्र बारा हें,

१. अर्जुनास २. केलेली. ३. खरी च अशी. ४. 'क्षत्रियापासून शूद्रीच्या ठायीं झालेला' अशा अर्थानें हा शब्द येथे कर्णाला लावला आहे. ५. अत्यंत. ६. धुरळ्याच्या आच्छादनाचें मिष आहे ज्यांत असा पट (वस्त्र). हत्ती, घोडे इत्यादिकांच्या हालचालीनें उडालेल्या धुरळ्यांत कौरवसैन्य चांगलें दिसत नव्हतें; पण धर्म म्हणतो, 'हा धुरळा नाहीं; तर, पूर्वीं भीष्मद्रोणासारखे क्षत्रिय व ब्राह्मण सेनापति असतां आतां कर्णासारखा सूत सेनापति झाल्यामुळें सेनेला लाज वाटून तिनें आपलें तोंड वस्त्रानें झांकून टाकिलें आहे!' ७. अग्नीला. ८. गवत. ९. आपला रस्ता चालण्यास कठिण करणाऱ्या कांट्यांच्या तोंडांचा (अग्रांचा) नाश. १०. जोडयानीं, वाहणानी. ११. कोल्हे, गिधाडें इत्यादि मांसभक्षक प्राणी हा आहे परिवार ज्याचा असा (मृत्यु). १२. आमंत्रण. १३. कुशल अशा बाणरूपी हातानें. १४. [कर्णरूपी] बाणाग्र.

आतां न साहवे क्षण यावरि न धरूनि धीर बा! राहें[१]. ६
धर्माहितें[२] रावणसा कर्ण हि जाणसि, सुयुद्धकौशल्या[३]!
प्रभुसम[४] तूं विजयी हो, कीर्तिमती माय जेंवि कौशल्या.' ७
मग पार्थ अर्धचंद्रव्यूह रची जो अभेद्य संग्रामीं,
दक्षिणपार्श्वीं[५] धृष्टद्युम्न वसे भीमसेन ही वामीं. ८
व्यूहामध्यें राजा धर्म, विजय नकुळ आणि सहदेव
हे राजपृष्ठभागीं[६], जैसे विजयार्थ जिष्णुसह[७] देव. ९
ते पार्थचक्ररक्षक[८], वीरयुधामन्यु उत्तमौजा, जे,
व्यूहीं यथाविभागें युद्धोद्यत सिद्ध ठाकले राजे. १०
कर्णकृतव्यूहातें पाहोनि, तुझा तनूज अभिमानी,
पांडव समग्र कर्णें वधिले चि, असें मनांत नृप मानी. ११
विजयकृतव्यूहातें अवलोकुनि, धर्मराज राजमणी
मानी, भीमार्जुनभुजभुजगीं गिळिले चि रिपु सकर्ण रणीं. १२
आनकदुंदुभिदर्दुरडिंडिमभेरीसुशंखपणवांचे
ध्वनि उठले, यच्छ्रवणें[९] न क्षण ही त्या स्थळीं कंपण[१०] वांचे. १३
गजबृंहितसिंहध्वनिरथचक्रध्वानसहित[११] वाजिरवा[१२],
खाजिर[१३] वाटे टांचें[१४]; कोण म्हणेल श्रुतींस[१५] हा जिरवा? १४
जऱ्हि म्हणति कवि क्षितिला अचळा, सर्वसहा, क्षमा[१६], उर्वी[१७],
तऱ्हि कुरुपांडवयुद्धारंभसमय यश तिचें न तें उर्वी[१८]. १५
करिति व्यूहवनाच्या[१९] बाहेर निघोनि वीरसिंह रणा,
क्रोधेंकरूनि करिती अन्योन्यप्राणशक्तिसंहरणा. १६

---

१. राहूं नकोस. २. अधार्मिक. ३. युद्धांत प्रवीण असलेल्या! ४. श्रीरामचंद्रासारखा. ५. उजव्या कोरेच्या मागील बाजूस. ६. धर्माच्या मागच्या बाजूस. ७. इंद्रासह. ८. अर्जुनाचे रथसंरक्षक. ९. जे ध्वनि ऐकल्यानें..१०. भित्रा. ११. हत्तींची गर्जना, योद्धयांचा सिंहनाद व रथांच्या चाकांचा आवाज यांसह. १२. घोड्यांच्या खिंकाळण्यास. १३. आकाशांगण. १४. लहान. १५. कानांस. १६. क्षमाशील. १७. विपुला. १८. उरवी; राहूं देई. १९. व्यूह हें च अरण्य.

करिती रणांगणीं भट शत्रुशिरःकंजकंदुकक्रीडा,
अरिगिरिवरि शरवृष्टि हि, तें प्रेक्षुनि शक्र ही धरि व्रीडा. १७
तों भीमसेन चित्तीं अतिदुःसहकोपपावकें कढला,
उदयगिरिशिरीं रविसा भासे मत्तद्विपोत्तमीं चढला. १८
स्वव्यूहगह्वरांतुनि जेव्हां बाहेरि भीमसिंह निघे,
कुरुसेनाहस्तिघटा त्यातें पाहोनि भीतिला मनि घे. १९
भूप कुलूताधिपती, जो नामें क्षेमधूर्ति तो, यासीं
आला युद्ध कराया तैं, सिकतासेतु जेंवि तोयासीं. २०
भीम गर्जे, तो हि गर्जे, दोघे ही तोमरायुध, क्रोधी;
पडतां गांठि गमति ते कल्पांतक्षुब्ध काय पाथोधी. २१
ते तोमरायुधानीं ताडिति अन्योन्य, शोणितें गळती,
टळती गज हि न, अन्य प्रेक्षक जे ते हि तेधवां पळती. २२
दावी प्रताप पुष्कळ, भीमकरींचें धनुष्य हि छेदी,
मग सप्त तोमरानीं भीमाच्या भव्यमूर्तिला भेदी. २३
प्राण हराया राया! भीम व्याळोग्र तोमर हि सोडी,
त्यातें हि कुलूताधिप उग्रशर प्रेरुनि क्षणें तोडी. २४
भीमें पुनरन्यधनू सज्ज्य करुनि उग्र सोडिले बाण,
त्यांहीं त्या नागाचे व्याकुळ केले रणांगणीं प्राण. २५
तो गज पळों चि लागे, नाटोपे प्राकृतां जसें चित्त;
किंवा जसें अनावर यत्नशतें, दैव कोपतां, वित्त. २६
तदपि प्रयास करुनि स्वगजातें क्षेमधूर्ति तो फिरवी,
वर्षोनि बाणधारा क्षण वर्षाकाळघनतुळा मिरवी. २७
भेदूनि सर्व मर्में भीमाचा नाग पीडिला फार,

१. कमल. २. लज्जा. ३. मत्तगजश्रेष्ठावर. ४. आपल्या व्यूहरूपी गुहेंतून. ५. गजसमूह. ६. वाळूचा बंधारा. ७. शस्त्रविशेष; तें आहे जवळ ज्यांच्या. ८. समुद्र. ९. रक्तें. १०. सापाप्रमाणें भयंकर. ११. हत्तीचे. १२. पामरजनास.

क्षितिवरि पडे नृपाळा ! वृष्टिविलीनक्ष्मा[1]धराकार. २८
निजगजपतनापूर्वी राया ! तो भीम पांडुचा सुत रे !
टाकी उडी महीवरि, कोसळतां गिरि हरी जसा उतरे. २९
भीम गदा हाणुनि त्या स[2]द्विरद क्षेमधूर्तिला वि[3]खरी,
शि[4]खरी ससिंह पावे शक्रा[5]शनिनें चि काय हानि खरी. ३०
त्या क्षेमधूर्तिनाशें कर्ण क्षोभे जसा महारुद्र,
त्याच्यापुढें न ठाकति वीर, जसे हरिपुढें मृग क्षुद्र. ३१
[6]वारण विदारिले बहु बाणव्रातें, जसे गिरी पविनें,
रविनें किरणगणें घन, कीं [7]न्यायें बौ[8]द्ध खंडिले कविनें. ३२
तेव्हां त्या कर्णावरि राया ! कोपोनि धांवला नकुळ,
जाणों, काळव्याळ ग्रास कराया, क्षुधार्त तो नकुळ. ३३

अध्याय नववा.

भीम-द्रौणी यांसीं होय क्षितिपाळका ! महासमर,
रोमांचिततनु झाले जे प्रेक्षक नाकनायकाद्यमर. १
विंदानुविंद राजे, त्यांसीं करि युद्ध सात्यकी भारी;
आधीं अनुविंदातें, मग विंदातें, रणांगणीं मारी. २
चित्रासीं प्रतिविंध्य, श्रुतकर्मा चित्रसेनभूपासीं,
दुर्योधन धर्मा[9]सीं, युद्ध करी, जेंवि तेल तूपासीं. ३
उठला नृपा ! ध[10]नंजय संसप्तकगणतृणांवरि क्रोधें;

१. पर्जन्यवृष्टीनें व्यापिलेल्या पर्वताकारासारखा. २. हत्तीसह. ३. तुकडे करून फेंकून देई. ४. पर्वत. ५. इंद्राच्या वज्रानें. ६. हत्ती. ७. न्यायशास्त्राच्या सहाय्यानें. (अक्षपाददर्शनाच्या आधारानें गौतम ऋषींनीं न्यायशास्त्र प्रणीत केलें आहे. प्रत्यक्ष, अनुमान, उपमान व शब्द या प्रमाणानीं यांत ईश्वराचें अस्तित्व स्थापिलें आहे). ८. बुद्धानुयायी. (यांस प्रत्यक्ष व अनुमान हीं दोन च प्रमाणें मान्य आहेत). ९. धर्मपुत्र. १०. अर्जुनरूप अग्नि.

धृष्टद्युम्नासीं रण अद्भुत केला कृपें महायोधें. ४
राया ! कृतवर्म्यासीं युद्ध शिखंडी करी महाकोपें;
शल्यासीं श्रुतकीर्ति हि; नोहे बा ! क्षात्रकर्म तें सोपें. ५
ज्याचें बहु कठिन हृदय लाजवि काठिन्यवैभवें दगडा,
तो दुःशासन राया ! सहदेवा बंधुसीं करी झगडा. ६
विंदानुविंद वधिले सात्यकिनें तें विचित्र; दोघांसीं
एक चि युद्ध करी तैं भासे शिरला दवाग्नि तो घासीं[1]. ७
सात्वत[2] कैकेयांचीं[3] चापें खंडूनि बाण बहु सोडी.
अन्य धनुष्यें वाहुनि ते याचें चाप, हा हि तीं तोडी. ८
मग सात्यकि चापांतर सज्य करी, शीघ्र तत्क्षणीं धाडी,
तीव्र क्षुरप्रें[4] तोडुनि अनुविंदाच्या शिरासि तो पाडी. ९
निजबंधुवधक्षोभें विंदनृपति सात्यकीसवें भांडे,
ज्याच्या नेत्रांतुनि जळ, पळ पळ रक्तौघ तनुहुनीं[5] सांडे. १०
विंदशरक्षतसात्वतवर्णद्युति ये न कुसुमिता[6] पळसा,
पळ सात्यकी न भागे आघातीं सुदृढहीरकोपळसा. ११
अन्योन्याचीं चापें तोडिति, मोडिति रथांसि, तुरगांचे,
सूतांचे प्राण हरिति, सोडुनियां बाण बंधु[8] उरगांचे. १२
ते खड्गचर्मपाणी[9] नटले[10] नटसे[10] रणांगणीं सुचिरें[11],
जंभहरीसे[12] गमले दिसति क्षतजार्द्रदेह[13] तीं रुचिर. १३

---

१ गवतांत. २. सात्यकि. ३. विंदानुविंदांचीं. ४. बाणविशेष. ५. शरीरांतून. (बंधुशोकामुळें अश्रुधारा व बाणप्रहारामुळें रक्तधारा). ६. फुललेल्या. ७. अत्यंत कठिण अशा हिऱ्याच्या खड्यासारखा. ८. सर्पांचे बंधु च असे बाण. ९. तलवार व ढाल हातांत धारण केलेले. १०. नटासारखे (निर्भयतेनें) नाचले. (जिवावर उदार होऊन युद्ध करिते झाले). ११. फारवेळपर्यंत. १२. जंभासुर व इंद्र यांसारखे. (तारकासुरयुद्धांत इंद्रानें जंभासुरास मारिलें). १३. ज्यांचे देह रक्तानें भिजले आहेत असे.

सात्यकि त्या विंदाच्या, तोडी शतचंद्रका[१] सुचर्मातें,
जें चर्म[२] सात्यकीचें, खंडी, तो विंद उग्रकर्मा, तें. १४
वीर विरथ दोघे ही, दोघांच्या ही करीं प्रचंड असी,
अन्योन्यनाश इच्छिति, पडली दोघां हठांसि गांठि असी! १५
धृतधर्मपक्ष सात्यकि पावे जय, तो न वीरवर विंद,
तन्मस्तक अपहस्तें[३] छेदी शैनेय, जेंवि अरविंद[४]. १६
पावे जय विजयप्रियसात्यकि, चित्तीं धरूनि गोविंदा,
जाय युधामन्युरथीं, मारुनि ऐसें रणांत तो विंदा. १७
बैसोनि नवरथावरि सात्यकि विंदानुविंदसैन्य मथी;
मेले, फार पळाले, पत्ती, सादी[५], गजाधिरोह, रथी. १८
श्रुतकर्मा करि मूर्छित तीक्ष्णशरेंकरुनि चित्रसेनातें,
पाहे तटस्थभावें दोघांचें रण विचित्र सेना तें. १९
सावध होउनि नृप तो श्रुतकर्मधनुष्य तोडुनीं पाडी,
घेउनि अन्य धनूतें श्रुतकर्मा त्यासि बहुशरीं ताडी. २०
तो राजा नाराचें[६] श्रुतकर्म्यातें स्तनांतरीं भेदी.
श्रुतकर्मा मग तद्धनु खंडुनि भल्लें[७]चि तच्छिर छेदी. २१
अभिसारचित्रसेनक्षितिपतिचें सैन्य संगरीं भग्न
श्रुतकर्म्यानें केलें, निजशर, तद्रक्तसागरीं मग्न. २२
प्रतिविंध्य-चित्र यांचें युद्ध महाउग्र, तें करीं श्रवणः-
त्या द्रौपदेयवीर्यें न सुरनरांमाजि तोषला कवण? २३
चित्रनृपें प्रतिविंध्यप्राण हरायासि सोडिली शक्ती,
यावरि आली व्यालीसम, कीं महिषीं जसी महाशक्ति[८]. २४
प्रऱ्हादें हरिनामोच्चारें कृत्या जसी, तसी शुद्धें
प्रतिविंध्यें तीव्रशरें भंगिलि, विस्मय दिला महायुद्धें. २५
चित्रें गदा महोग्रा गरगर फिरवूनि सोडिली जे गा!

---

१. शंभर चंद्राकृति पुष्पें असलेल्या. २. उत्तम ढालेस. ३. डाव्या हातानें. ४. कमळ. ५. घोडेस्वार. ६. लोखंडी बाणानें. ७. बाणविशेषानें. ८. चंडिकादेवी.

प्रतिविंध्य तिच्या जाणे अनिवार्या दुःसहा महावेगा. २६
स्वरथावरूनि जों तो प्रतिविंध्य क्षितितळीं उडी घाली,
तों ती गदा, सदा रिपुदर्पघ्नी[1], विजयशालिनी, आली. २७
ध्वजसूततुरगसह रथ भस्म करुनि ही न दुर्भरा घाली,
प्रतिविंध्यदक्ष[2]भुज ती भेदुनि [3]भूकुक्षि भेदिती झाली. २८
तोमर तो, मरण तया द्याया, प्रतिविंध्य तेधवां प्रेषी,
तेणें सकवचहृदय छेदुनि तत्काळ पाडिला द्वेषी. २९
प्रतिविंध्यावरि धांवे सैन्य तुझें मारितां चि चित्रास,
तो द्रौपदेय त्यातें विक्रम दावूनि दे अति त्रास. ३०
प्रतिविंध्यहतभटांतें भेटाया स्ववधूभुजें[4] स्फुरले,
उरले[5], पुर लेखांचें विवृतद्वार हि न पाहुनीं, झुरले. ३१

अध्याय दहावा.

भीमासीं द्रोणसुत, स्वीकारुनियां अनीतिचा पक्ष,
युद्ध करी, भीष्मासीं जैसा अंबार्थ[6] राम रणदक्ष. १
ते वीर वृत्रवासवसम[7] गमती, युद्ध थोर घोर, नृपा!
गुरुबंधु ते सुतेजें भांडति, चित्तांतुनि त्यजूनि कृपा. २
सर्वांगीं ही खरतर शर शिरले, तेधवां दिवाकरसा[8]
भीम गमे, नरनाथा! कांपे चित्तीं धरूनि धाक रसा[9]. ३
भीम सहस्रशरांहीं आच्छादी गुरुसुतासि, परि तो ते
न स्पर्शतां चि खंडी; जाणों आले चि त्यावरि [illegible]! ते. ४

---

१. शत्रूचा गर्वनाश करणारी. २. उजवा हात. ३. भूगर्भ. ४. अप्सरांचे बाहु. ५. जे वीर जीवंत राहिले ते केवळ दरवाजे उघडे असलेले हि देवांचें पुर न पाहिल्यानें [अप्सरावियोग होऊन] झुरूं लागले, असा अर्थ. ६. काशीराजाची कन्या जी अंबा, तीकरितां. ७. वृत्रासुर व इंद्र यांसारखे. ८. सूर्यासारखा. ९. पृथ्वी.

गुरुसुतनाराच्याचा, भीमललाटांतरीं शिरे, शेंडा;
शोभे रणांत तो[1], वनीं खड्ग जसा प्राकृतांत जो गेंडा. ५
गुरुसुतशरपटळें रवि लोपे, भ्रमति प्रवीर सर्व तमीं;
द्रौणीसि महा[2]मारुत मानीं, धर्मानुजासि पर्वत मीं. ६
द्रौणिशरौघें कंप न भीमीं, मारुतबळें जसा अगमीं[3];
पाहें भीमशरौघें द्रौणि स्थिर, जळबळें जसा अग[4] मीं. ७
द्रोणात्मज भीमातें डावें घाली, न भीम तें साहे.
यासि हि डावें घाली; कैंवि खिजविला फणी[5] उगा राहे? ८
शरसंघर्षज[6] वह्नि ग्रासी क्ष्मा चि न, गिळी नभ; स्मरणीं
भी मन; कीं तो स्वबळ हि जाळी, बाण चि करी न भस्म रणीं. ९
योजिति दिव्यास्त्रांतें, करिति प्रकट स्वशक्तिनैपुण्य;
प्रेक्षक त्या युद्धाहुनि बहु वर्णिति आपुलें चि तें पुण्य. १०
गगनीं सुरसिद्ध म्हणति, 'या युद्धाची कळा[7] हि सोळावी
युद्धांतरें[8] न पावति; या अमृतरसीं च दृष्टि घोळावी. ११
अतुळज्ञानें, वीर्यें संपन्न भले, रणीं अनिर्वेद[9],
हे विप्रक्षत्रियवर; धन्य इहीं उंजविला[10] धनुर्वेद. १२
अद्भुत शिक्षा[11], निस्तुल बळकुळ, बहु धन्य, पाहिले अन्य;
अन्यत्र वीर न असे, असती ते सर्व पंडितंमन्य[12].' १३
झाले क्षतजर्जरतनु[13], न्हाले रक्तें, मनीं न परि धाले;
भ्याले प्रेक्षक, तन्हि हे व्यालेशीं[14] क्रूर न क्षया भ्याले. १४

---

१. अन्वयार्थ—तो (भीम) रणांत (तसा) शोभे, जसा वनीं खड्ग जो प्राकृतांत (प्राकृत भाषेंत) गेंडा [म्हणून प्रसिद्ध आहे तो] शोभे. २. झंझावात. ३. पर्वतांचे ठिकाणीं. ४. वृक्ष. ५. सर्प. ६. बाणांच्या घर्षणानें उत्पन्न झालेला. ७. कला, अंश. ८. दुसरीं युद्धें. ९. खेदरहित, न कंटाळणारे. १०. प्रकाशित केला. ११. शिक्षण. १२. स्वतांस पंडित समजणारे; व्यर्थ गर्व वाहणारे. १३. जखमांमुळें पीडित झाली आहे तनु ज्यांची असे. १४. सर्पाधिप.

एक ब्राह्मणसत्तम[1], एक क्षत्रावतंस[2] धीट पती,
ते, अन्योन्यवधातें, शस्त्रास्त्रगतिप्रवीणधी[3] टपती. १५
त्यांच्या कनकरथांचें मंडळ देखोनि दृष्टि बहु लोभे,
साक्षादलातचक्रासम[4] समरीं प्रेक्षणीय तें शोभे. १६
मग दोघे ही ओढुनि चापें आकर्ण[5] सोडिती बाण,
दोघांचीं ही हृदयें भेदुनि ते करिति विव्हळ प्राण. १७
दारुणशरप्रहारें एकाकाळीं च वीर ते खचले[6]
सुंदोपसुंदयमळार्जुनसे[7][8]; बळ नियतिच्या[9] पुढें न चले. १८
स्वरथोपस्थीं मूर्छित पडतां, गुरुपुत्र, पळविला सूतें,
भीम हि धृतराष्ट्रनृपा! सांगा आश्चर्य काय मीं तूतें? १९

अध्याय अकरावा.

संसप्तकगण विजयें वधिले, तें युद्ध काय वर्णवतें?
संक्षोभवी महाबळ पार्थपवन[10] शत्रुसैन्य अर्णव[11] तें. १
[12]कुंडलमुकुटवरमणिद्युतिरुचिरें, स्मितमनोहरें[13], अमळें[14]
पार्थें अमितें खंडुनि वीरांचीं पाडिलीं शिरःकमळें. २
अंगद[15]मंडित चंदनचर्चित सायुध नृपाळभुज तोडी;

---

१. ब्राह्मणश्रेष्ठ. २. क्षत्रियांस भूषणभूत. ३. शस्त्रास्त्रांच्या योजनेंत प्रवीणबुद्धि असलेले. ४. फिरविलेल्या कोलिताचे वर्तुलासारखे. ५. कानापर्यंत. ६. मूर्छित झाले. ७. आर्या० आदि० अ० ३८ वा पद्य. ८. हे गंधर्वद्वय शापामुळें अर्जुनवृक्ष झाले होते. यशोदेनें श्रीकृष्णास उखळास बांधिलें, तेव्हां कृष्णानें उखळ ओढीत ओढीत या यमलार्जुनवृक्षाच्या मुळांत घालून दोन्ही ही वृक्ष एकदम खालीं पाडिले व गंधर्व दोषमुक्त झाले, अशी भागवतांत कथा आहे. ९. दैवाच्या. १०. अर्जुनरूपी वायु (तुफान). ११. समुद्र. १२. कुंडलें, उत्तम मुकुट व मणि यांच्या तेजानें सुंदर दिसणाऱ्या. १३. स्मितहास्यानें मनोहर दिसणाऱ्या. १४. दोषरहित अशा. १५. बाहुभूषणानें शोभित.

भासति गरुडें भुजग त्यजिले, चाखोनि पाहुनी गोडी ! ३
शत्रुगजघटांमध्यें दावी जेव्हां सिताश्व केसरिता,
सरिता[1] करि तात्काळ चि रक्ताच्या, अरिबळार्णवास रिता. ४
विजयश्रीसीं होउनि युक्त सुखें श्रीवरा[2] सख्यासंगें,
खेळे विजय शरकरें[3] वीरशिरःकंदुकें[4] रुधिररंगें. ५
संसप्तकतृणविपिनीं[5] प्रभुमारुतसख[6] नरज्वलन[7] पेटे,
तों सुरसिद्धघनाशीघृतवृष्टि[8] हि त्या धनंजया भेटे. ६
वर्णिति सुरमुनिवर नरनारायणयश परोपरी, घनसे
जयजयकारें गर्जति. गगनांत हि त्या ध्वनीस रीघ नसे. ७
सुर दिव्यपुष्पवृष्टि श्रीनरनारायणांवरी करिती,
कीं तत्प्रसादभाग्यें[9] सुवरांतें कीर्तिसुरसुता[10] वरिती. ८
संसप्तकमथनीं करि पार्थ महारथसहस्रसम[11] कर्म,
धर्मप्रसाद माथां, आंगीं भगवत्प्रसाददृढवर्म[12]. ९
युद्धक्रतूंत आला अतिथी गुरुपुत्र, त्या सुयजमाना[13];
शरदर्भगर्भपाणी[14] गर्जोनि म्हणे, 'द्विजास मज माना.' १०
द्रौणि म्हणे, 'कौंतेया ! पूज्य अतिथि हा असें जरि नयज्ञा !
मानिसि तरि दे युद्धातिथ्य[15] मला, सांग[16] मीं करिन यज्ञा.' ११

---

१. नद्या. २. [आपल्या] लक्ष्मीपति कृष्णमित्राच्या संगतीनें. ३. बाणरूप हातानें. ४. रक्ताचा आहे रंग ज्याना अशा वीरशिरोरूपी चेंडूनीं. ५. संसप्तकरूपी गवताच्या अरण्यांत (कुरणांत). ६. कृष्णरूपी वायूचा मित्र. ७. अर्जुनरूपी अग्नि. ८. देव व सिद्ध हे च कोणी मेघ, त्यांतून पडणाऱ्या आशीर्वादरूपी तुपाचा पाऊस. (तुपानें अग्नि प्रज्वलित होतो, त्याप्रमाणें देवादिकांच्या आशीर्वादानें अर्जुनास अधिक च स्फुरण चढलें). ९. त्यांच्या कृपेच्या भाग्यानें. १०. कीर्तिरूप देवकन्या. ११. हजारों महारथ्यांइतकें. १२. श्रीकृष्णाचा आशीर्वाद हें दृढ कवच. १३. चांगल्या यजमानाकडे. (अर्जुनाकडे). १४. बाणरूपी दर्भ हातांत असणारा. १५. युद्धरूप भिक्षा. १६. यथासांग.

तेव्हां अर्जुन हर्षे, प्रभुसि म्हणे, 'सांग गा सख्या! युक्ती.
आइकिली कीं त्वां या माझ्या आचार्यसुनूची उक्ती. १२
या निजगुरुपुत्राचें आधीं आतिथ्य योग्य मज वाटे,
कार्यशतव्यासंगीं न त्यागावें चि साधुच्या वाटे.' १३
प्रभुनें नेला त्या गुरुपुत्ररथाजवळि सुरथ वेगानें,
तेव्हां गगनीं करिती सांगन गंधर्वसुरथवे गानें. १४
कृष्ण म्हणे, 'द्रौणे! तुज पूजाया जिष्णु आणिला; जावें
कां पात्रें अकृतार्थें? पार्थे कां करुनि वाणि लाजावें? १५
स्थिर हो या युद्धमखीं; सत्कर्त्यांचा महागुरू पार्थ;
या सदुदारापासुनि पात्रें वरिती गुणानुरूपार्थ. १६
त्वां हि स्वगुण समस्त प्रकटावे जरि गमेल सार्थकसें;
न पहातां पात्रगुण प्रथम चि पूजन करील पार्थ कसें?' १७
भगवद्वचन श्रवणीं पडतां चापश्रुतिज्ञ तो धीर,
अद्भुत रणपांडित्य प्रकट करी, द्रोणसुत महावीर. १८
नाराच साठि आधीं प्रभुतें, मग तीन जिष्णुतें ओपी,
ऐसा प्रताप दावी अश्वत्थामा रणीं महाकोपी. १९
तें चाप पार्थ खंडी, तों द्रौणी सज्य करि दुजें चाप;
ब्राह्मण पुष्कळ खवळे पुच्छच्छेदार्तिनें[11] जसा साप. २०
प्रभुसी त्रिशतीं वेधी, बाणसहस्रें धनंजयासि, कवी
आचार्यपुत्र, जाणों शरसंधानप्रकार[12], तो, शिकवी. २१
तूणीर[13], चाप, तद्गुण[14], भुज, कर, उर, वदन, लोचन, घ्राण[15],

१. संसप्तकबळास मारण्यापूर्वी. २. शेंकडों कामें असलीं तरी. ३. स्त्रियांसह. ४. गंधर्व व देव यांचे समुदाय. ५. मनोरथ पूर्ण न होतां. ६. उणेपणा. ७. सत्कार करणारांचा. ८. मोठ्या उदारापासून. ९. अतिथी.. १०. गुणानुरूप संभावना. ११. शेंपुट तोडिल्यानें होणाऱ्या पीडेनें. १२. लक्ष्यावर अचूक बाण मारण्याची विद्या. १३. भाता. १४. त्याची (धनुष्याची) दोरी. १५. नाक.

कर्ण, शिर, अंग, लोमें, कवच, रथ, ध्वज हि वर्षती बाण ! २२
ऐसें योगबळें करि कौतुक तो मुनि महामना; शर वी,
जेंवि प्रलयीं प्रकटी किरण, कराया त्रिलोकनाश, रवी. २३
जैसा नभीं न भी, घन गर्जे झांकोनि शीतभानु रवी,
तैसा गुरुसुत हि रणीं आच्छादी शरपटें, प्रभा नुरवी. २४
करि सिंहनाद, वेधुनि त्यां नरनारायणांसि शरजाळें,
तें धीवरें पसरिलें मीनांवरि काय घातकर जाळें ! २५
अर्जुन म्हणे, 'मुकुंदा ! मज तों हा सोसवे न नाद रणीं,
व्याकुळ मन्मन होतें बहु शत्रुकृतीं तुझ्या अनादरणीं. २६
वधिलें आम्हां दोघां या भावें सिंहनाद हा केला,
ऐकेल काय सिंह प्रतिमल्लाच्या उगा चि हाकेला ? २७
मीं भुजबळशिक्षांहीं करितों भग्नप्रताप हा; याचें
शरजाळ खंडितों. बा ! आहे संधान हें पहायाचें. २८
एकैक बाण तोडिन तीं तीं ठायीं पहा सख्या कृष्णा !
गुरुपुत्राची या तों समर्था विफळा करीन मीं तृष्णा.' २९
ऐसें वदोनि सुखवी अर्जुन दुग्धाब्धिनंदिनीहारा,
उडवी गुरुपुत्राच्या शरजाळा, वायु जेंवि नीहारा. ३०
अश्वत्था मागावा वर पूजुनि, परि नव्हे भला मुंजा,

---

१. केंस. २. वर्षाव करित होते. (बाणांचा वर्षाव इतका अखंड व त्वरित होत होता कीं, जणुं काय त्याच्या शरीराचा प्रत्येक अवयव सर्व दिशांस बाण च सोडीत आहे असें वाटे !). ३. युक्तीच्या बळानें (पक्षीं) योगसामर्थ्यानें. ४. 'योगबळें' या शब्दांतील श्लेष साधण्यासाठीं च 'मुनि' शब्द योजला असावा; कारण, अश्वत्थाम्याची मुनित्वाबद्दल प्रसिद्धि नाहीं. ५. सोडी. ६. चंद्र. ७. समजुतीनें. ८. बाहुबळानें शिक्षा करून किंवा आजपर्यंत बाहुबलास मिळालेल्या शिक्षणाच्या प्रभावानें. ९. [जयाची] इच्छा. १०. क्षीरसागराच्या कन्येस (लक्ष्मीस) हरणाऱ्या विष्णूस. (कृष्णास). ११. धुक्यास. १२. पिंपळाला. १३. ब्रह्मराक्षस, बालपिशाच. (मुंज होण्यापूर्वीं मेलेल्या मुलाचें पिशाच).

अश्वत्थामा गावा, कीं, तो गुरु खंडिजे चि शरपुंजा. ३१
जिष्णुपुढें प्रागल्भ्यें द्रौणिशरांचें टिके चि न पटल तें,
जेंवि वसिष्ठमुनिपुढें आलें[1] गाधिजमुनींद्रतप टळतें. ३२
गुरुसुतशरपटळातें खंडुनि, संसप्तकांसि तो दंडी[2],
तेव्हां सुरमुनि म्हणती, 'शंकरसम एक पार्थ कोदंडी[3].' ३३
विजयशरसमूह बहु क्षुधित; गिळी वीरसैन्य. हो[4] रीती
घटकर्णाची धरि; कीं खंडी द्विजबाण जें, न्यहारी ती. ३४
क्षुधितार्जुनमार्गणगण[5] त्या संसप्तकबळा शरव्या[6] पी;
निकट असो, दूर वसो, रविकरसा[7], अभिमुखा शर व्यापी. ३५
जे शूर, दूर साग्रक्रोश[8] उभे, अश्वगजरथारूढ,
ते ही जिष्णुशरानीं व्यसु[9] केले फार, अल्प संमूढ[10]. ३६
अर्जुन युगांतभास्कर[11], पसरुनि शरकरसहस्र[12] तो शोषी
संसप्तकबळसागर; निजतेज[13] चि मल्ल वपु तसें पोषी. ३७
शक्रें वज्रें गिरितें, नाराचशतें तसें गुरुसुतातें,
अभिमन्युच्या[14], प्रमथिलें; जाणों समजाविलें चि रुसता[15] तें. ३८
गुरुसुत सोडी बहुशर, कीं, सर्व हरींश[16] ते खिळावे चि;
क्षुधितशराजगरानीं रथ पार्थासकट ही गिळावे चि. ३९
अर्जुन ते शर खंडी, तेव्हां आचार्यपुत्र बहु कोपे.

---

१. नाश पावलें. २. मारी. ३. धनुर्धर. ४. अन्वयार्थ—हा (शरसमूह) घटकर्णाची [शत्रूंस तोंडांत टाकण्याची] रीति धरि; जें द्विजबाण (अश्वत्थाम्याचे बाण) खंडी [तें त्या शरसमूहास] ती (रीति) न्यहारी फराळ [च] [झाली] कीं! ५. भुकेलेला अर्जुनबाणसमुदाय. ६. निशाणास. (ज्यावर शर मारतात तें). ७. सूर्यकिरणाप्रमाणें. ८. संपूर्ण कोस. ९. प्राणरहित. १०. थोडे मूर्छित केले. ११. प्रलयकालीन सूर्य. १२. बाणरूपी किरणांचें सहस्र. १३. मल्ल [जसें] वपु पोषी तसें [संसप्तकांस मारून] अर्जुन निजतेज चि पोषी. १४. अभिमन्युच्या [तातें]. १५. आपणासि टाकूनि परांसीं युद्ध करितो म्हणून—पंत. १६. विजयाश्व—पंत.

तच्छरपटळें केवळ न विजयरथ, भानुचा हि रथ, लोपे. ४०
धर्मज्ञ गृहस्थ जसा, प्राप्तातिथिकारणें [1]गृह निवेदी,
गुरुसुत तसा निजास्त्रें अर्पी, पार्थासि विमुख हो नेदी. ४१
संसप्तकांसि टाकी, स्वीकृति गुरुसूनुची च पार्थ करी;
त्यजुनि [2]अपांक्तेयांतें पांक्तेयांतें चि अतिथि जेंवि वरी. ४२
जैसे [3]विमार्गगामी गुरु, कवि, बुध, मंगळ ग्रह क्रूर,
तैसे लोकक्षयकर युद्ध करिति [4]पांडुगुरुजनी शूर. ४३
सर्वांगीं, गुरुसुतशर दोघां [5]कृष्णांचिया, जयीं जडले,
गमति युगांतार्क चि ते, भस्म करुनि लोक आपण हि [6]पडले.
द्रौणि शरकवच, [7]भवचतुरास्यास्त्रज्ञार्जुनास हरिस हि, तें,
[8]जेव्हां लेववि, चित्तें पार्थें द्विज पूजिला चि [9]हरिसहितें. ४५
द्विजरणकौशल सुखवी विजयमना; अतुळ ताप दे परि तें,
कीं, साक्षाज्ज[10]गदात्मा जो [11]उग्रें पीडिलें चि त्या हरितें. ४६
शिरले परमोदारा भगवंताच्या यथेष्ट शर देहीं;
ब्रह्मण्यवदान्यसधनसाधूच्या अर्थिजन जसे गेहीं. ४७
तेव्हां अर्जुन योजी अस्त्र, जया नाम [12]सर्वतोधार,
शरधारा सर्वत्र प्रकटाव्या, जें असें महोदार. ४८
तदपि न भी द्विज. व्हावी मृत्यूच्या ही [13]जिहीं व्यथा चित्ता,

---

१. घर–घरांतील कोणती हि वस्तु–अर्पण करी. २. पंक्तिबाह्यांस. ३. अयोग्य मार्गानें जाणारे, विषमस्थळीं असलेले. (केंद्राधिपति गुरुशुक्र दुसऱ्या व सातव्या स्थळीं असल्यास हटकून मारक होतात. बुधमंगल ग्रहांविषयीं हि असें च समजावें). ४. अर्जुन व अश्वत्थामा. ५. कृष्णार्जुनांच्या. ६. 'पडले' म्हणण्याचें कारण, ते 'प्रलयकालीन सूर्य' आकाशांत न दिसतां पृथ्वीवर दिसत होते. ७. शैवास्त्र (पाशुपतास्त्र) व ब्रह्मास्त्र जाणणाऱ्या अर्जुनास. ८. गौरविला; वाखाणिला. ९. कृष्णासह (पार्थानें). १०. जगाचा आत्मा किंवा जगत् हें च आहे आत्मा ज्याचा. ११. क्रूरतेनें. १२. सर्वत्र बाणरूपी धारांचा वर्षाव करणारे. १३. ज्या बाणानीं.

वेधी तशा शरानीं कृपणा[1] पार्था हि, त्या हि तोंडिला[2]. ४९
खंडुनि ते शर, पार्थ द्रौणीतें निजशरालयीं कोंडी,
पाडी संसप्तक भट, करिटिघटा[3] वज्रधर[4] जसा धोंडी. ५०
प्रळयीं जसा कपर्दी[5], मर्दी संसप्तकांसि हा जिष्णु[6]
भ्राजिष्णु[7] स्वशरांहीं, दैत्यबळांतें जसा महाविष्णु. ५१
होतां रक्तनदींत स्वगजरथहयांसमेत ही मग्न,
संसप्तकबळ जालें असतां निजभुजबळें रणीं भग्न. ५२
पुनरपि गुरुपुत्रातें, झांकी, निजशरपटें कविप्राया[8].
पार्थ म्हणे, 'उष्णकरें[9] न स्पर्शों देव अर्क विप्रा या.' ५३
द्विजशरपंक्ति उडवि शरपटळ, जसा पट टिकों न दे वात्या[10];
सुजना जेंवि खळ, कळ[11] क्षण हि पडों दे नरा न देवा त्या. ५४
शिरति दुरुक्तसम कठिन शर हृदयीं त्या रणांत पार्थाच्या,
करिति व्याकुळ ते शरचोर प्रभुला हि साधुसार्थाच्या[12]. ५५
राया[13]! अशांत धांवुनि तव सुतबळ ही धनंजया वेढी;
त्यांत दिसे पार्थरथध्वज, जेंवि खळांत[14] वृषगणीं[15] मेढी. ५६
एका पार्थावरि ते करिते झाले चि वृष्टि शस्त्रांची,
अस्त्रांची ही, त्याच्या[16] स्त्रीवरि करि जेंवि देव वस्त्रांची. ५७
खंडुनि शस्त्रास्त्रांतें, तव वीरांतें, हि गुरुसुतासकट,
पार्थें केला, पवनें घन वारुनि भानुसा, रथ प्रकट. ५८
त्यांच्या[17] चि क्षतजनद्या त्यांतें चि रणांगणांत वाहविती,
निजविषयवासना बहु खवळोनि जसें न धैर्य राहविती. ५९

---

१. कृपण धनाचें रक्षण करितो तितक्या काळजीनें शत्रूच्या माऱ्यापासून कृष्णाचें रक्षण करणाऱ्या अर्जुनास. २. त्याचें (अर्जुनाचें) वित्त च अशा कृष्णास. ३. पर्वताश्रयी गजसमूहास. ४. इंद्र. ५. शंकर. ६. अर्जुन. ७. तेजस्वी. ८. शुक्राचार्यतुल्य अशा. ९. गरम हात (पक्षी) उष्ण किरण. १०. वाहुटळ. ११. चैन. १२. साधुरूपी व्यापारी संघाच्या. १३. धृतराष्ट्रा ! १४. धान्य मळण्याच्या खळांत. १५. बैलांच्या समूहांत. १६. अर्जुनाच्या. १७. कौरवांच्या.

त्यांचे चि रक्तपूर क्रूर, सुदुस्तर, तथांसि बुडवीती,
जैसे कुपुत्र गज हि न आवरति, पदें करूनि तुडवीती. ६०
पार्थें तव बळ मथितां, निजहृदयीं बाण लागतां चि रणीं,
क्षोभे द्रौणि, जसा रविकांतमणि स्पर्शतां चि तत्किरणीं[1]. ६१
शर एकदा चि सोडी दश, त्यांतुनि हृदय पांच विजयाचें
भेदिति, उरले[2] त्याचें काळमुखीं नाम वांचवि जयांचें[3]. ६२
उग्रशरक्षततनु[4] ते दोघे ही वीर शोणितें वमती;
भ्रमति[5] प्रेक्षक, देव हि; गमती वधिले चि; कृष्ण ही श्रमती.
कृष्ण म्हणे, "पार्था! तुज म्हणताति भले भले 'शहाणा;' या
रणयज्ञीं सावध हो; न करीं संकोच लेश हाणाया. ६४
हा विप्र उग्रकर्मा क्लेशकरव्याधिसारखा; यासी
न उपेक्षावें. आळस न धरील प्राणसार[6] खायासी. ६५
हूं! काय पाहसी रे!? हाण; न हा गुरु कुरुप्रियैकरुची[7].
उग्रपिशाचाश्रय जो, छाया तापप्रदा चि, त्या तरुची." ६६
आज्ञा होतां अर्जुन सर्वांगीं गुरुसुतासि तो तासी[8].
चित्तीं म्हणे, 'तूं प्रिय मजला प्राणांपरीस होतासि.' ६७
शिर, उर, भुजोरु[9] खंडी, तुरगां त्यांच्या हि तो लगामातें;
पार्थ म्हणे मनिं, 'बंधो! तूं चि अदय; काय बोल गा! मातें?'
रक्षी द्रौणीतें, जो दृढ होता आयुचा लगा[10], मरणीं;
अन्वर्थनाम[11] हरि ही; दूर हरिति खंडितां लगाम रणीं. ६९
त्या अश्वत्थाम्यातें, त्या व्यसनीं, अश्व दूर पळवीती;
समयीं पति रक्षावा ऐसें ते पशु हि धर्म कळवीती. ७०

---

१. सूर्यकिरणानीं. २. उरलेले पांच. ३. ज्या कृष्णाचें. ४. तीक्ष्ण बाणानीं घायाळ केलें आहे शरीर ज्यांचें ते कृष्णार्जुन. ५. चकित होती. ६. प्राणरूपी श्रेष्ठ वस्तु. ७. कौरवांचें च कल्याण इच्छिणारा. ८. बाणानीं सोलून काढी. ९. बाहु व मांड्या. १०. लगा=आश्रय. (अश्वत्थाम्याचें चिरंजीवित्व). ११. अश्वत्थाम्यास रणांतून घेऊन पळून गेल्यामुळें घोड्यांस 'हरि' हें नांव अन्वर्थक झालें.

द्रौणि म्हणे मनिं, 'झाला जय विजयाचा चि अंकित स्पष्ट,
काय करावें? दैवें आले भागासि आमुच्या कष्ट.' ७१
मंत्रौषध[1]यत्नांहीं देहापासूनि रोगसा, नेला
अश्वानीं दूर द्विज; अर्जुन संसप्तकांकडे गेला. ७२

अध्याय बारावा.

स्वव्यूहोत्तरभागीं जातां ध्वनि तुमुळ ऐकिला हरिनें,
तिकडे चि रथ फिरविला, [2]साधुसखानें, असाधुच्या अरिनें. १
अर्जुन म्हणे, 'सख्या हरि! जातां संसप्तकांकडे कां गा!
इकडे स्वरथ फिरविला? देवा! मज आपुल्या मुखें सांगा.' २
'नृप दंडधार [3]मागध भगदत्तासम महाबळी पार्था!
तव बळ मथितो, त्यातें मारुनि साधीं रणीं निजस्वार्था.' ३
ऐसें बोलत बोलत, नेला तत्काळ तेथ रथ, वातें
[4]तो घन त्या [5]दहनावरि नेला, [6]तत्काळवक्त्र अथवा तें. ४
त्या धर्मसैनिकांचे झाले होते चि सर्व आव रिते,
पार्थ न जाता तरि ते वीर न[7] त्या मागधासि आंवरिते. ५
वर्षे गांडीवधनु प्रखरशरांच्या उदंड धारा; तें
वर्ष, न शमवील कसें रिपु[8]काननदहनदंडधारातें? ६
भासे मागधनृपगज उग्रपणें मूर्तकाळसा, गरसा

---

१. रोग हटविण्यास मंत्र व औषध यांचें सहाय अवश्यक आहे, असें चरकादि आर्यवैद्यकग्रंथांत लिहिलें आहे. अश्वत्थाम्याच्या रथाच्या घोड्यानीं त्यास युद्धांतून दूर नेऊन तो रोगाप्रमाणें त्याज्य आहे असें सुचविलें आहे. २. साधु पांडवांच्या सख्यानें. ३. मगधदेशाचा राजा दंडधार. ४. अर्जुनरूपी मेघ. ५. दंडधाररूपी अग्नीवर. ६. त्या दंडधाराच्या काळाचें (मृत्यूचें) मुख. ७. मागधाचें निवारण करूं शकले नसते. ८. शत्रुरूप अरण्यांतील अग्निरूप दंडधारास.

अविषह्य[1]वेग, केवळ अविलंघ्य प्रलयकाळसागरसा. ७
वाटे काळाचा चि द्विरदा[2]कृति, तो महाशरीर, गंडी[3].
हाणी वीरांसि [4]वहन्मदनद, पद रद शिरांवरी रगडी. ८
पाडी क्षितिवरि, जे नृप गजतुरगरथीं हि शोभले; चिरडी
चरणीं तृणसे. त्यांसीं[5] भिडतां खाती[6] भले भले चि रंडी. ९
प्रथमँ विलोकुनि ही त्या पांडवसिंहासि, तो करी नखरा,
नखरा नाराचगणा मानी मानी च ना; करीन खरा. १०
तो दंडधार[8] दुसरा भगदत्त चि; युद्ध तें महाभारी;
आधीं नृपासि, मग शतबाणांहीं पार्थ हस्तिला मारी. ११
वधिला तसा चि त्याचा भ्राता नामेंकरूनि जो दंड,
शत्रूंसि काळदंड चि भासे गांडीवनाम कोदंड. १२
स्तविति स्वकीय सैनिक पार्थातें निहत[9]शत्रुचक्रातें,
जैसे अमर समरपटु [10]वृत्रनमुचिजंभकाळशक्रातें. १३
पुनरपि पार्थरथातें तेथुनि तत्काळ केशिहा[11] फिरवी.
त्या विजयश्रीपतिला कौरवसेनापुरींत तो मिरवी. १४
संसप्तकसेनेला नेउनि कृष्णें सिताश्व भेटविला,
ग्रीष्मीं गहना[12]मध्यें वायूनें दहन जेंवि पेटविला. १५
नवनव निघति विजयशर, माहेरीं गीतें[13] जेंवि दळें[14]पांत;

---

१. ज्याचा वेग सहन करण्यास कोणी हि समर्थ नाहीं अशा [हालाहल] विषसा. २. हत्तीचें रूप धारण करणारा. ३. दोस्त. ४. मदाचा नद (मोठा प्रवाह) वाहणारा, मदोन्मत्त. ५. त्या हत्तीशीं. ६. रंडी खाती—रडकुंडीस येतात. ७. अन्वयार्थ—त्या पांडवसिंहासि (अर्जुनास) प्रथम विलोकुनि ही (पूर्वीं युद्धांत गांठ पडली असतां हि) तो खरा मानी करीन (गजश्रेष्ठ) नखरा नाराचगणा [सिंहाच्या नखाप्रमाणें तीक्ष्ण अशा—अर्जुनाच्या—बाणांस हि] मानी च ना. नखरा (चेष्टा, धिंगाणा) करी. ८. दंडधारास. ९. शत्रुसमुदायास मारणाऱ्यास. १०. वृत्रासुर, नमुचि व जंभासुर यांचा काळ—मारणारा—जो इंद्र त्यास. ११. केशिदैत्यास मारणारा श्रीकृष्ण. १२. वनांत. १३. गाणें. १४. दळतांना.

संसप्तकांत शिरती, हरिणांच्या जेंवि सिंह कळपांत. १६
संसप्तकमथनकथन पुष्कळ; थोड्यांत सांगतों; परिसा.
करिसारंगशशक [2]ते, विजयविशिखगण तदंतरीं हरिसा. १७
करितां रिपुदलन म्हणे वरचेवर [3]लोकनाथ 'बा! हूं!' तें
संसप्तकबलदलनीं दे परमोत्साह पार्थबाहूंतें. १८
संसप्तक ते राक्षस, अर्जुन तो रघुपती, न [4]वैरचील
दृष्टांत सज्जनप्रिय; यास्तव न सुमति कवी नव रचील. १९
कृष्ण म्हणे, '[5]विजया! या रणभूमिकडे पहा महाबाहो!
बा! हो सदैव विजयी. स्वत्राणा आर्तजन तुला बाहो. २०
पार्था! पहा पहा रे! [6]नटताति चहूंकडे [7]कबंध रणीं.
झाली तुझ्या रथास हि [8]वीरशरीरीं सुदुर्गमा धरणी. २१
हे त्वां [9]महाभुजा! भुज वीरांचे खंडिले असंख्य, अही
गरुडें जसे नखांहीं. दिसती अत्यंतउग्रमूर्ति मही. २२
हीं मस्तकें भटांचीं कमळेंसीं विखरिलीं. इहीं भूतें
त्वां पूजिलें. उदारा! केलीं तृप्तें [10]पलाशनें भूतें. २३
तुज हे देत्ये आशीर्वाद [11]मधुघ्नासि जेंवि दे, वसुधा.
सेविति यथेष्ट भूत क्षतजनदी, जेंवि सर्व देव सुधा. २४
दुस्तर रक्तनदी हे, वाहवित्ये द्विरद ही, बहु चि खोल.
हा शोणितमांसांचा झाला सर्वत्र दुर्गम चिखोल. २५
भटकोटिकटक वर्ते ज्याच्या [12]आज्ञेचिया कळेवरतें,
पडलें [13]धरावराचें रणभूमितळीं पहा [14]कळेवर तें. २६

---

१. हत्ती, हरिण व ससे. २. संसप्तक. ३. कृष्ण. ४. वरकड, अन्य. ५. अर्जुना! (हें संबोधन साभिप्राय आहे). ६. नाचत आहेत. ७. धडें. ८. मृतवीरांचीं शरीरें दाट पसरल्यामुळें, असा भावार्थ. ९. आजानुबाहो! १०. मांसभक्षक अशीं. ११. मधुदैत्यांतकासि. १२. कळ दाबली असतां यंत्र चालतें किंवा बंद होतें त्याप्रमाणें सर्वस्वीं ताब्यांत असलेले. १३. दंडधारराजाचें. १४. शरीर.

रत्नांगदमुकुटकटकहारपदकमुद्रिकादिनगराशी
जिकडे तिकडे पडले. गेले भोक्के कृतांतनगराशी. २७
हे जळ मागति; धांवति हे आणायासि; हे पहा रडती
कीं न प्राशुनि मेले; हे घेउनि आप्तनाम आरडती. २८
शरचापतूणतोमरखड्गगदाशक्तिपरशुपरिघांतें,
भग्नांतें अवलोकीं. त्वां जय संपादिला चि अरिघातें. २९
ऐसें कर्म कराया हरि एक समर्थ, तूं तसा चि दुजा;
पार्था! सख्या! निरंतर परिवृद्ध असो भुजप्रताप तुजा.' ३०
रणभूमि दाखवीत प्रभु रथ फिरवी; अशांत तो कानीं
नाद शिरे, जो केला दुर्योधननृपबळांत लोकानीं. ३१

अध्याय तेरावा.

तें रणचत्वर सत्वर लंघुनि जावूनि कृष्ण जों पाहे,
तों धर्मसहायनृपति पांड्य महाबाहु भांडतो आहे. १
नाम प्रवीर त्याचें, मलयध्वज हें हि, पांड्य नाम दुजें.
तेणें कर्णाचें बळ मथिलें, केलें चि भग्न सैन्य तुजें. २
जो भीष्मद्रोणांसीं समता स्वप्नामधें हि साहेना;
कृष्णार्जुनांपरीस न्यूनत्व हि अन्यतुल्य पाहेना; ३
त्यासि रणीं बहुमानें द्रौणि म्हणे, 'वीरभूषणा! भूपा!
राजीवपत्रनेत्रा! भुजगाभभुजा! मनोज्ञसद्रूपा! ४
अश्वत्थामा सोडुनि कां मारिसि हें अशक्त बळ हातें?
रुद्रासीं अंधकसा, तूं मजसीं मात्र योग्य कळहातें.'

---

१. रत्नखचित बाहुभूषणादि अलंकारांच्या राशीला. २. मेलेल्या इष्टमित्रांचें नांव. ३. छिन्नविच्छिन्न झालेल्यास. ४. वृद्धिंगत. ५. रणांगण. ६. धृतराष्ट्राचें. ७. बरोबरी. ८. कमलपत्राक्षा! ९. सर्पासारखे बाहु असलेल्या! १०. अत्यंत सुंदर रूप ज्याचें अशा!

मग पांड्यातें द्रौणि, द्रौणीतें पांड्य विंधिती बाणीं;
उरलें नाहीं च स्थळ तिळमात्र अभिन्न[1] तत्तनुत्राणीं[2]. ६

शिर उडवाया नैव[3] शर नवदा नैव उग्र विप्रवीरानें
जे सोडिले, नवांहीं[6] ते सर्व छेदिले प्रवीरानें. ७

त्याऱ्ही घोडे वधिले, शर सोडुनि गुण हि खंडिला भूपें,
द्रौणि क्रोधें पेटे, जैसा दावाग्नि सिंचिला तूपें. ८

सेवकजन बहु सत्वर योजी त्याच्या रथासि वाँजिवर.
द्रौणि हि गुण धनुला, बळ दावी जें दाविलें न आजिवर. ९

जसि योजिली सुचतुर प्रभुनें व्यापी समस्त जग नीती,
तसि गुरुशतशरवृष्टि क्षितिला आक्रमुनि जाय गगनीं ती. १०

ती ही खंडुनि पांड्यें वधिले रथचक्ररक्षक क्षिप्र,
तेव्हां जसा व्रजावरि हरि, अरिवरि या हि तेंवि तो विप्र. ११

गुरुसुत महेंद्र, धनु घन, शर ते जलवृष्टि, सैन्य तो घोष[11],
नृप गोवर्धन, त्याचा धेर्ता[12] उत्साह देव निर्दोष. १२

ज्या आयुध[13]शकटाला वाहति वृष आठ तीं असीं प्रकटें[14],
द्रौणि रणीं करि रिक्तें अर्धप्रहरांत, आठ ही शकटें. १३

ऐसे वरायुधांचे[15] गाडे, संपूर्ण आयते[16], ज्याची
भुजशक्ति करि रिकामे; सांगावी गोष्टि काय तेज्याची! १४

---

१. अक्षत २. त्याच्या कवचीं. ३. नऊ. ४. नवीन. (कोरे). ५. अश्वत्थाम्यानें. ६. नऊ बाणानीं. ७. उत्तम घोडे. ८. योजिलेली. ९. मोठमोठ्या शेंकडों बाणांची वृष्टि. १०. गोकुळावर. ११. गोवळवाडा. १२. निर्दोष उत्साह हा च उचलून धरणारा देव. (नंदानें इंद्रयज्ञ करण्याची तयारी केली असतां श्रीकृष्णानें त्या द्रव्यानें ब्राह्मणादि सर्व भूतांस संतुष्ट केलें; त्यामुळें इंद्रानें रागानें गवळीवाड्यावर भयंकर वृष्टि करविली. तेव्हां श्रीकृष्णानें एका बोटावर गोवर्धन पर्वत उचलून धरून सर्वांचें रक्षण केलें). १३. शस्त्रांच्या गाड्याला. १४. प्रसिद्ध. १५. उत्तम आयुधांचे. १६. तयार.

ते बाणवृष्टि [1]वायव्यास्त्रमहावेगपांड्यपवमानें
लीळेकरुनि उडविली, [2]मानधनप्रीति जेंवि अवमानें. १५
ध्वज धनु खंडी, मारी सूताश्वांतें हि शूरविप्रकर,
पांड्यनृपप्रवराच्या शस्त्रास्त्रांचा न ऊरवि [3]प्रकर. १६
मारायाचा समय प्राप्त चि जाला, न मारिला परि तो;
[4]परितोष तसा न दुजा दे, कीं नृप [5]शुद्ध युद्ध हा करितो. १७
झगडेल आपणासीं या [6]कामें वांचवि प्रवीराला;
म्हणुनि म्हणति सुर, 'साधो! तूं पुष्कळ वांच' विप्रवीराला·
सोडुनि पांड्यनृपातें, मर्दी द्रौणि [7]द्विपाधिरोह रणीं.
[8]कमळांविचयीं तैसा [9]विगतश्रम [10]वीरवरशिरोहरणीं. १९
तों एक [11]सुकल्पित गज, धांवत मलयध्वजाकडे आला,
ज्याच्या [12]अधिरोहातें वीरगुरु द्रौणि मारिता झाला. २०
त्या करिवरि, गिरिशिखरीं हरि तैसा, तो उडोनि पांड्य चढे;
तेव्हां [13]प्रवीरभूपस्तोत्रातें शत्रुभटचमू हि [14]पढे. २१
[15]रविरश्मिप्रभ तोमर, [16]गुरुपुत्रशिरःसरोज उडवाया,
प्रेरी पांड्य भुजबळें, [17]तोत्रें गज ही रथासि तुडवाया. २२
तोमर सोडी तेव्हां मोठ्यानें तो प्रवीर भूप म्हणे,
'मेलासि द्रौणे! तूं मेलासि! स्मर [18]हरीस वीरमणे!' २३
कैंचें वारण करणें? मरणें नव्हतें म्हणोनि, तोमर तो
[19]भूषण चि हरि शिरींचें. कीं जो प्राणी [20]गतायु तो मरतो. २४

---

१. वायव्यास्त्राच्या महावेगानें युक्त असा पांडवरूपी वायु, त्यानें. २. स्वाभिमानरूपी धनाची आवड. ३. समुदाय. ४. संतोष. ५. धर्मयुद्ध. ६. इच्छेनें. ७. हत्तीवर बसलेल्यांस. ८. कमळच्छेदाविषयीं. ९. श्रमरहित. १०. वीरश्रेष्ठांचीं शिरें उडविण्यांत. ११. चांगल्या रीतीनें सज्ज केलेला. १२. वर बसणारास. १३. प्रवीर नांवाच्या पांड्यराजाच्या स्तुतीला. १४. करूं लागली. १५. सूर्यकिरणाप्रमाणें तेजस्वी. १६. अश्वत्थाम्याचें शिरकमल. १७. अंकुशानें. १८. विष्णूस. १९. किरीट. २०. आयुष्यहीन.

ते पद्मरागहीरकगारुत्मतशक्रनीळरत्नांचें[1]
केलें, किरीट, भस्म चि. परितापें[2] चित्त ही सपत्नांचें[3]. २५
हरितां किरीट पादाहत[4] अहिपतिसा[5] चि, गुरुसुत शोभे;
अंधकमथनीं हरसा, पांड्यवधीं त्या रणांगणीं शोभे. २६
बाण चतुर्दश सोडी, पांचांहीं हस्तिपादकर[6] भेदी;
तदनुचर महारथ सा साहीं[7], नृपबाहुशिर[8] तिहीं छेदी. २७
कुंडलमंडित पांड्यक्षितिपतिचें शिर धरातळीं पडलें;
भासे पतन विशाखामध्यगपूर्णेंदुमंडळा[9] घडलें. २८
जसि इष्टि[10] दशहविष्का, तींत करिति पिष्टपिंड[11] दशांधा[12], [13]ती,
आचार्यपुत्र दावी युद्धमखीं पांड्यगजवधीं[14], जाती[13]. २९
बळि जिंकितां जसा करि सुरपति सत्कार विष्णुचा भूपा!
दुर्योधन पांड्यवधीं द्रौणीची स्तुति करी तदनुरूपा[15]. ३०

अध्याय चौदावा.

प्रज्ञाचक्षु म्हणे, "जयिं परमसहाय प्रवीरभूप मरे,
काय करी तयिं अर्जुन? तो चि महाबळ सुरप्रभूपम[16] रे! १
कर्णें ही बहु सैनिक धर्माचे पळविले चि असतील,
संमुख सिंह पहातां क्षुद्र मृग स्वस्थ केंवि बसतील? २
तें कळतां जिष्णूचें चित्त क्षोभासि फार पावावें.
पुच्छ रगडितां नागें धावावें, कडकडोनि चावावें. ३

---

१. या रत्नविशेषांचें. २. पश्चात्तापानें. ३. शत्रूंचें. ४. पायानीं तुडविलेला. ५. उग्र सर्पासारखे. ६. हत्तीचे पाय व सोंड. ७. सहा बाणानीं. ८. पांड्य-राजाचे बाहु व शिर. ९. विशाखानक्षत्राच्या मध्यें आलेल्या पूर्णचंद्रमंडळास. १०. या नांवाची इष्टि. (यज्ञ). ११. पिठाचा पिंड. १२. दहा भाग. १३. तशी तऱ्हा, प्रकार. १४. पांड्यराजा व त्याचा हत्ती मारण्यांत. १५. त्याका साजेशी. १६. इंद्रतुल्य.

मृत्युंजयें[1] दिला वर कीं, 'तूं सर्वत्र हो अजय्य[2]' असा;
त्यापासुनि भीतों मीं. वद सूता[3]! वर्तला सितांश्व[4] कसा?" ४
सूत म्हणेः—त्या समयीं कृष्ण वदे, 'अर्जुना! रणामाजि
धर्म दिसेना. कर्णें बहु सृंजयवीर मारिले आजि. ५
प्रथम पळाले पांडववीर, पुन्हां मुरडले[5], पहा, शूर.
हें शत्रुसैन्य त्यांच्या धाकें धाकें चि पळतसे दूर.' ६
पार्थ म्हणे 'गोविंदा! सत्वर हय चालवीं; अहा! मीं तों
निर्भय तव प्रसादें, परि न दिसे धर्म म्हणुनि बहु भीतों.' ७
ऐसें पार्थ वदे तयिं हाकी हा कीर्तनीयपद[6] वाजी.
धन्य तुम्हीं आम्हीं कीं नरनारायणचरित्र वदवा[7] जी! ८
भीमप्रमुख महात्मे पांडववीर प्रसिद्धकीर्ति बळी;
आम्हीं कर्णप्रमुख स्वजयार्थें मांडिली रणांत फळी[8]. ९
कर्णें पांचाळांचे[9] वीस रथी मारिले अतिख्यात,
केला बहु वीरांच्या प्राणांचा त्या रणांगणीं घात. १०
'धृष्टद्युम्न वधावा पुरवावा आजि काम हा मात्र,'
तव पुत्र म्हणे; तेव्हां लोटिति गजनायकां महामात्र[10]. ११
केरल, कोसल, मागध, मद्र, निषध, अंग, वंग गजयोधी[11],
धृष्टद्युम्नावरि बहु वर्षति शस्त्रें महाबळ विरोधी[12]. १२
ते शरतोमरवृष्टि द्विपयोधी सोडिती सरी[13] घनसे[14].
त्या शस्त्रांच्या पटळीं एका ही रविकरास रीघ नसे. १३
गिरिरुद्ध[15] वज्रकरसा[16] मानीं त्या पार्षतास मीं. रण तो
अद्भुत, कीं गजयोधी ते घन, पांचाळ[17] ही समीरण[18] तो. १४

---

१. शंकरानें. २. अजिंक्य. ३. संजया! ४. अर्जुन. ५. उलटले, जोरानें चालून गेले. ६. स्तुतीस पात्र आहेत पाय ज्याचे असा कृष्ण. ७. बोलवितां. ८. फळी धरिली. ९. द्रुपदराजाचे. १०. महात. ११. हत्तीवर बसून युद्ध करण्यांत प्रवीण असलेले. १२. शत्रु. १३. पर्जन्यधारा. १४. मेघाप्रमाणें. १५. पर्वतानीं अडविलेला. १६. इंद्रासारखा. १७. धृष्टद्युम्न. १८. वायु.

सात्यकि, नकुळ, शिखंडी, सहदेव, द्रौपदेय इत्यादि
वृष्टि करिति शस्त्रांची; झाले संक्षुब्ध सर्व गजसादी.[1] १५
सात्यकिनें अंगनृपति, सहदेवें पुंड्रभूप, नकुळानें
अंगनृपाचा नंदन, वधिला जैसा भुजंग नकुळानें.[2] १६
अंगाच्या वीरानीं नकुळासीं फार उग्र रण केला;
परि माद्रीसुतहस्तें[3] त्या म्लेच्छांचा मद क्षया गेला. १७
त्या पांडववीरांहीं वधिले ते म्लेच्छ वीर सर्व तैसे[4];
पडले क्षितिवरि वज्रायुधपातांहीं[5] ससिंह पर्वतसे. १८
सेनाटवींत[6] तूझ्या शिरला सहदेव दावपावकसा[7];
दुःशासना घना[8] भटमृग म्हणती, 'शीघ्र धाव; पाव कसा.' १९
त्या भ्रात्यावरि धांवे भ्राता दुःशासन प्रजापाळा!
त्याभोंवता मिळाला वीरांचा रण पहावया पाळी[9]. २०
वक्षःस्थळीं तुझा सुत सहदेवातें शरत्रयें भेदी,
पांडव ही शत्रूचें नाराचानें उरःस्थळ छेदी. २१
शत्रूवरि सत्तर शर सोडी, सूतावरी हि तो तीन.
जो[10] तो[10] ही जाय म्हणत, 'रिपुजीवन[11] निजमुखांत ओतीन.'
दुःशासन धनु खंडुनि मस्तक वक्ष त्रिसप्तती[12] बाणीं
हाणी[13], तेव्हां घाली पांडव पाणी[14] भयंकरकृपाणीं[15]. २३
सहदेवें मग, गरगर फिरवुनि, जो खड्ग सोडिला बापा!
तो तोडी तत्काळ चि दृढ बाणगुणांसमेत[16] ही चापा. २४
दुसरें धनुष्य घेउनि रिपुचें भेदावयासि उर, गमनीं[17]

---

१. हत्तीवरील योद्धे. २. मुंगुसानें. ३. नकुळाच्या हातून. ४. गजयोधी. ५. वज्राघातानें. ६. सेनारूप अरण्यांत. ७. वणव्यासारखा. ८. दुःशासनरूप मेघास. ९. घेरा; समुदाय. १०. प्रत्येक बाण. ११. शत्रूचे प्राण. १२. त्र्याहत्तर. १३. [सहदेवास] हाणी. १४. हात. १५. भयंकर तलवारीस. १६. बाण व धनुष्याची दोरी यांसह. १७. जो शर गमनीं (वेगांत) सुपर्णसा (गरुडसा) [आणि] ज्या उरग (सर्प) मनीं 'नाथ' (आपला राजा-प्राणहरण करण्यांत आपल्याहून अधिक तरबेज) म्हणती तो शर सोडी.

जो शर सुपर्णसा तो सोडी, ज्या म्हणति ' नाथ ' उरग मनीं.
दुःशासनें हि तो शर तोडुनि, फिरवूनि तो चि करवाळ[1],
त्यजिला सहदेवावरि अरिहननीं जो उदंड अरवाळ[2]. २६
सोडुनि सहदेवावरि कृष्णोरगराजरूप[3] उग्रासी[4],
धनु सज्य करुनि घे शर, काळ हि ज्या मानवेल उग्रासी[5]. २७
तो सहदेव हि देवा[6]! येतां त्वत्सूनुच्या[7] कृपाणातें[8];
क्षितिवरि पाडी तोडुनि, सोडुनि अत्यंततीव्रबाणातें. २८
तों सहदेवरथावरि सोडी तव पुत्र शर चतुःषष्टि.
पांचांहीं एकैक छेदी माद्रेय[10], परि नव्हे कष्टी. २९
वृष्टि करी विशिखांची प्रियनंदन पांडुचा धनुर्वेदी.
एकैका बाणातें तीं तीं बाणीं तुझा सुत छेदी. ३०
करिती प्रवेश दुःशासनशर त्या पांडुसूनुच्या वर्मी[11];
भेटों इच्छिति जाणों स्वगुरुदुरुक्ताशुगांसि[12] हृन्मर्मी[13]. ३१
पीडुनि सहदेवातें हाणी सूतासि तीव्र नव[14] शर, हो[15]
काय म्हणे, 'यमधर्मा सोडुनि, होउनि नरास, न, वश, रहा.' ३२
तेव्हां सहदेव धरी, हस्तीं खर[16] बाण अंतकोपम[17], हा,
चित्तीं हि सर्परिपुचा जेंवि करायासि अंत, कोप महा. ३३
आकर्ण[18] चाप ओढुनि, सहदेवें तीव्र सोडिला बाण;
तो कवचतनुक्षितितळ[19] भेदुनि करि अरिसि मूर्छितप्राण. ३४

---

१. तरवार. २. हलका. (जो करवाल हलका असून शत्रुनाश करण्यास पुरेसा होता असा, किंवा, जो शत्रुनाश करण्याच्या कामी फार हलका–कुचकामी–होता, असा अर्थ). ३. कृष्णसर्पराजासारखा. ४. भयंकर तलवार. ५. भयंकरासि. ६. राजा! ७. तुझ्या मुलाच्या. ८. खड्गाच्या. ९. चौसष्ट. १०. सहदेव. ११. कवचांत. १२. आपल्याला वडील भावासारख्या असलेल्या [दुःशासनाच्या वस्त्रहरणप्रसंगींच्या] दुरुक्तरूपी बाणांना. १३. हृदयरूपी मर्मांवर. १४. नऊ. १५. दुःशासन. १६. तीक्ष्ण. १७. यमासारखा. १८. कानापर्यंत. १९. अंगावरील कवच फोडून शरीरांतून आरपार निघून जमिनींत शिरला.

पडतां मूर्छित, सूतें दुःशासन पळविला; पराभूतें
सैन्यें मारुनि रक्कें[1] तर्पी सहदेव भूवरा[2]! भूतें[3]. ३५
कुरुसेनाभुजगीतें खंडी जो शरनखाननीं[4] नकुळ[5],
त्यातें कर्ण निवारी, केलें [6]जेणें तुझें हि दीन कुळ. ३६
त्या कर्णातें पाहुनि नकुळ म्हणे, 'आजि बहुदिसां दृष्टी,
करुणार्द्रा देवांची, मजवरि पडली महासुधा वृष्टि. ३७
तूं वैरकलहसर्वानर्थांचें मूळ, लोकहानिकर;
हा निकर[7] कौरवांचा मेला; त्वां करविला महा निकर[8]. ३८
राजसभेंत खळा! त्वां आणविली कुळवधू निहीनकुळा[9]!
कृतकृत्यता न, तुज न विमथितां खळजन वधूनि ही नकुळा[10]. ३९
आजि रणीं मारिन तुज रिपुला विपुलापराधबीजाला,
शक्र हि रक्षूं न शके, संहाराया सजेन मीं ज्याला.' ४०
कर्ण म्हणे, 'राजसुता! बहु न वदें, बाहुपौरुष[11] प्रकटीं.
विक्रमरहितें वचनें शोभति न जनीं, जसीं मुखें नकटीं. ४१
अस्मन्मानस[12] तव भुजपौरुष देखावया असे लोलें[13];
बोलें[14] प्रहारबोलें, मोल तयाचें नव्हे, दुजें फोलें[14]. ४२
करुनि हि अतुळ पराक्रम न वदति कांहीं च शूर. तूं आधीं
किति वदसी वाचाळा!? मग बोलें, जय पराक्रमें साधीं. ४३
क्षण हि न उरेल नकुळा! कर्णनृसिंहापुढें तुझा दर्प,
सर्पप्राण जसे खगपतिपासीं, शंभुनिकट कंदर्प[15].' ४४
ऐसें वदोनि सोडी वृष नाराच त्रिसप्तति[16] क्रोधें.

---

१. संतुष्ट करी. २. धृतराष्ट्रा! ३. भूतपिशाचें. ४. बाणरूपी नखांनीं व मुखांनीं. ५. माद्रीसुत (पक्षीं) मुंगूस. ६. ज्या नकुळें. ७. समुदाय. ८. कहर. ९. नीचकुळोत्पन्ना! १०. मला नकुळाला. ११. बाहुपराक्रम. १२. माझें मन. १३. उत्सुक. १४. कर्ण म्हणतो, "व्यर्थ वाचाळपणा करण्यापेक्षां तुला जें बोलावयाचें तें प्रहाररूपी बोलानें बोल. अशा बोलण्याची किंमत करितां येणार नाहीं. दुजें—तोंडानें बडबड करणें हें—फोल आहे." १५. मदन. १६. त्र्याहत्तर.

ते लागतां चि नकुळें ऐसी शर अर्पिले महायोधें. ४५
चाप छेदुनि विंधी नकुळाला आधिरथि तिसां बाणीं,
कवच विदारुनि सेविति रुधिर, जसे अहि महीतळीं पाणी.
घेउनि धनुष्य दुसरें बाहूनीं भव्य[1]वीर्यसिंधूनीं,
गर्जे सिंहरवें शरसंहतिनें[2] कर्णकाय विंधूनीं. ४७
सारथिला तीं बाणीं ताडुनि तोडूनि चाप तो नकुळ,
सोडी त्रिशत शर, तिहीं वृष वरिला जेंवि अलिकुळें[3] बकुळ.
नकुळें व्याकुळ केला जेव्हां युद्धांगणांत आधिरथी,
आश्चर्य म्हणति सुरगण, तव सेनेंतील धरिति आधि[4] रथी[5].
कर्ण दुजें धनु घेउनि मार्गण[6] सप्त स्वकीयशत्रूच्या,
रोवी तो वीरशिरोमणिवर कर्ण, स्थळांत जत्रूच्या[7]. ५०
सप्तशराहीं नकुळ हि पीडुनि कर्णासि, तद्धनुःकोटी[8]
छेदी; तयिं 'साधु[9]! नकुळे! साधु!' म्हणे मर्त्यदेवता[10]कोटी.५१
अन्य शरासन[11] घेउनि कर्ण शरगणें सुता हि माद्रीच्या
झांकी, वृष्टिसमयें[12] घनपटळें शिखरा जसा हिमाद्रीच्या. ५२
कर्णाचें शरपटळ छेदी तो नकुळ वीर, विशिखांचा,
पाडी घन वृषगिरिवरि[13], तो[14] ही पाडी महीवरि हि खांचा. ५३
झांकिति अन्योन्यातें बाणपटें, उत्सवीं[15] जसे व्याही;
शोभा[16] सुधा चि धीरां, देवां सेव्या, परां न सेव्या ही. ५४

१. उज्वल पराक्रमाचे समुद्र च अशानी. २. सत्तर बाणानीं. ३. भ्रमरसमूहानें. ४. मानसिक दुःख. ५. रथांतून लढणारे वीर. ६. बाण. ७. बाहू व कंठ यांच्या संधिभागी. ८. त्याच्या धनुष्याचें अग्र. ९. नकुळा! शाबास! १०. मनुष्य व देव यांचा समुदाय. ११. धनुष्य. १२. पावसाळा. १३. कर्णरूपी पर्वतावर. १४. तो बाणरूपी मेघ. १५. लग्नादि प्रसंगीं व्याही एकमेकांस वस्त्रें देतात. १६. अन्वय–धीरां शोभा सुधा चि, ही देवां सेव्या; परा न सेव्या, किंवा, धीरां देवां शोभासुधा चि सेव्या; ही परां सेव्या न, किंवा, शोभा धीरां सेव्या, ही परां न; सुधा चि देवां सेव्या.

कर्णाचें शर[1]पातस्थळ सोडुनि, पळति तेधवां दूर
शूर हि सो[2]मक, जैसे दं[3]शांचे संघ लागतां धूर. ५५
पां[4]डवमार्गणपातस्थळ सोडुनि, पळति सर्व तव सैन्यें,
श्रीरामना[5]मकीर्तनरवभीताघें जसीं धरुनि दैन्यें. ५६
नकुळशरगण गमे घन, झांकाया, कर्ण अर्यमा[6], वळला,
वृषविशिखराहुवदनीं पांडवनक्ष[7]त्रवर्य मावळला. ५७
अन्योन्यविशि[8]खसदनीं शोभति रत्नप्र[9]दीपसे शुद्ध,
भ्रमरकुलावृत[10] अद्भुत कुसुमित[11] किंशुक[12] चि; करिति ते युद्ध. ५८
नकुळाचे शर वेष्टिति कर्णातें, जेंवि सर्प नकुळातें,
कर्णाचे शर वेष्टिति नकुळातें, जेंवि मधुप बकुळातें. ५९
सुरनरवर म्हणति, 'अहो! सकळां युद्धांत युद्ध हें कळस;
बळसत्वसिंधु न धरिति अळस; दिसति जेंवि विकसले पळस.'
मग कर्णें धनु खंडुनि, सारथि पाडुनि मारिले वाजी,
केला[13] रथ शतचूर्ण[13] चि उग्रशरानीं मनुष्यदेवा! जी! ६१
मारूनि चक्ररक्षक[14], चक्र, गदा, खड्ग, चर्म, जें कांहीं
तें खंडिलें चि; युद्धक्रतुचें उपकरण राहिलें नाहीं. ६२
न रिघाला माघारां नकुळ महावीर; शत्रुवरि घाला
परि घालाया उचली तेव्हां अत्यंत घोर परिघालों[15]. ६३
कर्ण शरानीं खंडी त्या नकुळाच्या सुघोर परिघास,
क्षुब्ध कराया टाकी अरिवरि शर, जेंवि अग्न्युपरि घांस[16]. ६४
नाहीं शस्त्र, स्यंदन, सहाय, माद्रेय विकवच पळाला,

---

१. बाणाच्या टप्प्यांतील जागा. २. पांडवांकडील सैन्यविशेष. ३. मधमाशांचे. ४. नकुळ. ५. श्रीरामनामाच्या कीर्तनाच्या घोषानें भ्यालेलीं पापें. ६. सूर्य. ७. नकुळरूपी चंद्र. ८. एकमेकानी एकमेकांसाठीं निर्मिलेल्या बाणांच्या घरांत. ९. रत्नाच्या दिव्यासारखे. १०. भ्रमरसमुदायानें आच्छादिलेले. ११. फुललेले. १२. पळस. १३. रथाचे शतशः तुकडे केले. १४. रथाच्या चाकाचें रक्षण करणारे. १५. आयुधविशेषास. १६. गवत.

कर्ण धराया धावे त्या अरिला घालुनि कर्वे चपळाला. ६५
कर्णाला भिउनि पळे, जैसा हतदर्प सर्प नकुळाला;
पाठी लागोनि धरी तैसा तो आधिरथि हि नकुळाला. ६६
धांवडिला रथ सूतें, कर्णें, माद्रेय, गांठिला अहितें;
घालुनि धनुष्य कंठीं धरिला, धरि गारुडी जसा अहितें. ६७
हांसत हांसत त्यातें कर्ण म्हणे, 'पांडवा! पहा वरतें.
पहिलें वदलासि वृथा कीं झालें, सत्य भाषण स्मर तें. ६८
हे कुरु गुरु वीरांचे; यांसीं भांडों नको; न लाजावें;
तुल्यांसीं झगडावें; नकुळा! त्वां त्यजुनि भीतिला जावें. ६९
जा निजगृहासि बापा! व्याकुळ झाली असेल माय पृथा,
कीं त्यां कृष्णांपासीं नकुळा! आलासि संगरांत वृथा.' ७०
ऐसें वदोनि सोडी, कुंतीवचन स्मरोनियां न वधी;
अवधीरणा चि करि; तें मानधना दुःख ज्या नसे अवधी. ७१
तेव्हां धर्मरथावरि नकुळ, असा होउनीं पराभूत,
गेला, मांत्रिकनिर्जितशक्ति शरण काय ईश्वरां भूत. ७२
कर्ण हि पांचाळांवरि, हस्तींवरि केसरी तसा गेला.
त्या वीरांचा मध्यंदिनसमयीं नाश फारसा केला. ७३
दुर्योधनें परमेश्वर, वाटे, तो वीरभद्र कर्ण बळी,

---

१. भिठी. २. पळणाऱ्याला. ३. भग्नगर्व. ४. पळविला, वेगानें चालविला. ५. कृष्णार्जुनांबरोबर. ६. कुंतीला दिलेलें वचन. (उ० अ० ११।२८ पहा). ७. अपमान. ८. पंचाक्षऱ्यानें जिंकिली आहे शक्ति ज्याची. ९. शंकरास. १०. मध्याह्नकाळीं. ११. एकदां दक्ष कैलासीं गेला असतां योगमग्न शिवानें त्याचा सत्कार केला नाहीं; म्हणून दक्ष रागावला व शिवाचा द्वेष करूं लागला. पुढें त्यानें केलेल्या यज्ञप्रसंगीं शिवास अगर आपल्या मुलीस—सतीस—हि बोलाविलें नाहीं. सती न बोलावतां च पित्याच्या घरीं गेली; पण त्यानें तिचा अपमान करून शिवाची निंदा करिता च तिनें अग्निकुंडांत देहत्याग केला. शिवास हें कळतां च त्यानें आपल्या जटेपासन वीरभद्रास उत्पन्न करून त्यास दक्षयज्ञाचा विध्वंस करण्यास सांगितलें, व त्याप्रमाणें त्यानें केलें, या कथेवरील हें रूपक आहे.

धर्म हि वृक्ष, समर मख, ऋत्विज पांचाळ, होय उग्र कळी.७४
कीं वृष रवि, शर कर, भट उडु[1], शोणितपूर[2] अरुण, भीरु[3] तम,
विजय इनकांत[4], नृप[5] विधु[6], बळैप[7] ग्रह, इष्ट[8] पद्म हृष्टतम[9].　७५

अध्याय पंधरावा.

धार्मिक धर्मसहाय[10] त्वत्पुत्र युयुत्सु[11] तव चमू पळवी,
स्वविवेक स्वकुमतिला जैसा निजविक्रम स्वयें कळवी.　१
शकुनि उलूक[12] म्हणे त्या वीराला 'तिष्ठ[13] तिष्ठ,' तों याणें,
शक्रें वज्रें गिरिसा, मर्मीं तत्काळ ताडिला बाणें.　२
तोडुनि धनुष्य ताडी कर्णिशरें[14] शकुनि; तेधवां त्यातें
विंधी युयुत्सु घेउनि चाप नवें षष्टिमार्गणव्रातें[15].　३
सूतातें तीं बाणीं पीडुनि, बहुशरगणें पुन्हां त्याला
हाणी, न्हाणी त्याच्या रक्तें चि रणक्रतूंत न्हात्याला.　४
कोपें उलूक विंशतिबाणाहीं त्या युयुत्सुला ताडी.
छेदुनि कांचन[16]ध्वज कनकरथावरुनि भूमिवरि पाडी.　५
हाणी स्तनांतरीं शर पांच शकुनिच्या त्वदंगज[17] नु रागें;
फुल्लपलाशवनीची[18] होय सखी शोणितार्द्रतनु[19] रंगें[20].　६
छेदी उलूक भल्लें[21] सूताचें शिर, तुरंग ही मारी,
मर्मीं पांचा बाणीं हाणी, पीडी युयुत्सुला भारी.　७

---

१. नक्षत्रें. २. रक्ताचा प्रवाह. ३. भित्रे. ४. सूर्यकांतमणि. ५. राजा (धर्म). ६. चंद्र. ७. सेनापति. ८. दुर्योधनादिक इष्टमित्र. ९. अत्यंत संतुष्ट. १०. धर्माच्या बाजूनें लढणारा. ११. हा धृतराष्ट्रास एका वैश्यकन्येपासून झालेला पुत्र. १२. शकुनिपुत्र. १३. थांब, थांब. १४. बाणविशेषानें. १५. साठ बाणांच्या समुदायानें. १६. सोन्याचा झेंडा. १७. तुझा पुत्र. १८. फुललेल्या पळसाच्या वनाची (?). १९. रक्तानें भिजलेलें शरीर. २०. आरक्तपणानें. २१. बाणविशेषानें.

अन्यरथावरि गेला पुत्र तुझा होउनीं पराभूत,
शकुनि हि पांचाळांवरि धांवे, तेव्हां गमे खरा भूत[1]. ८
युद्ध शतानीकासीं, श्रुतकर्मा तव तनूज, करि भारी;
सूतासह च्यारी हीं अश्व निमेषांत शत्रुचे मारी; ९
वीरशतानीक गदा सोडी, मांत्रिक जसी महाकृत्या;
ती श्रुतकर्म्यावरि ये, दावी अत्यंत दारुणा कृत्या. १०
सारथितुरगरथांचें भस्म करुनि, मेदिनीस[2] ही फोडी;
पूर्वीं च उडी टाकी श्रुतकर्मा, म्हणुनि त्यास ती सोडी. ११
होउनि विरथ पहाती कोपें अन्योन्य मत्तवृषसम ते,
युद्धांत भग्नदंत द्विरदाधिपसे[3] चि जाहले गमते. १२
संभ्रांतें[4] श्रुतकर्मा जाय रथावरि विविंशुच्या पहिलां[5],
जातां प्रतिविंध्यरथीं वीर शतानीक कांपवी महिला. १३
सौबळ[6] शकुनि महाबळ सुतसोमातें शरव्रजें व्यापी;
सुतसोम हि शकुनीतें[7] दारुणशरपंजरांतरीं स्थापी. १४
केला विरथ शकुनिनें, परि सुतसोम व्यथा न धरि पोटीं,
क्षितिवरुनि हि विस्तारी शरजाळें सुबळनंदनीं मोटीं. १५
सुतसोमाचे भाते चाप हि, सोडूनि भल्ल बहु तूर्ण[8]
श्यालें तुझ्या नृपाळा! केलें युद्धोपकरण[9] तें चूर्ण. १६
तेव्हां सुतसोमानें खड्ग, स्वीकारिला, नभःश्याम[10],
तेणें चि सौबळाचा केला शतचूर्ण सायकग्राम[11]. १७
मग तो हि खंडिला असि राया! त्वच्छालकें कृतस्पर्धें[12],
परि तोडिलें शकुनिचें, सुतसोमें, सगुणचापें[13], त्यां[14] अर्धें. १८
सा पाउलें उडोनि स्वकरींचें खड्गखंड ही बापा!

१. भयंकर भूतविशेष. २. पृथ्वीस. ३. गजश्रेष्ठासारखे. ४. भ्यालेला. ५. शतानीकापूर्वीं. ६. सुबलपुत्र शकुनि. ७. शकुनी हा च शकुनीपक्षी, त्यातें. ८. त्वरित. ९. युद्धसाहित्य. १०. आकाशासारखा श्यामवर्ण. ११. बाणांचा समुदाय. १२. केली स्पर्धा ज्यानें त्या. १३. दोरीसह धनुष्य. १४. त्या तुटलेल्या खड्गानें.

कोपें झुगारिलें तें तोडी तत्काळ शकुनिच्या चापा. १९
श्रुतकीर्तिच्या रथावरि गेला सुतसोम सौबळ हि राया!
त्या धर्मव्यूहावरि जाय, ज्वरसा चि त[1]द्दळ हिराया. २०

अध्याय सोळावा.

धृष्टद्युम्नातें कृप वारी, जैसा हरीस शरभ वनीं,
पडतां चि गांठि, कोंडी त्या द्रोणाच्या अरीस शर-भवनीं. १
प्रेक्षक सुर नर म्हणती, 'वीर कृपाचार्य या रणामाजि,
वधितो चि पार्षतातें, दिसतो अत्युग्र काळसा आजि. २
हा जैसे शर सोडी लघुकर[2], याचा[3] असे न शर भाचा[3].
पार्षतसिंह न साहे विक्रम या गौतमोग्रशर[4]भाचा.' ३
पांचाळ कृपाचार्यें मर्मस्थानीं च विंधुनीं खिळिला,
मोहमहाजगरानें पांडुसुतांचा चमूपती गिळिला. ४
न दिसे गुण[5] शर, न चले कर, पोकळ होय मुष्टि ईष्वसनीं[6],
धृष्टद्युम्न भ्रमला, न सुचे कर्तव्य लेश हि व्यसनीं. ५
त्यातें तत्सूत म्हणे, 'आहे कीं क्षेम पार्षता! सांगें;
गौतमबाणगणानें सारीं हीं चुंबिलीं तुझीं आंगें. ६
ऐसी तुझी अवस्था नाहीं म्यां पाहिली कधीं हि. रवी
तिमिरीं भ्रमला! हा! हा! झाली मुखकांति पीवळी हिरवी!
रक्षाया प्राण तुझे पळवीन पळांत; दे मला आज्ञा.
हा निष्कृप कृप दिसतो सर्वावध्य[7]; स्मरें[8] हित प्राज्ञा!' ८

---

१. त्या धर्माचें सैन्य (पक्षीं) शक्ति. २. त्वरित [बाण सोडणारा] हात ज्याचा. ३. अश्वत्थामा. ४. कृपाचार्यरूप भयंकर शरभाचा. ५. धनुष्याची दोरी. ६. बाण सोडण्यांत. ७. सर्वांना अवध्य. ८. युद्धांतून पळून जाणें हें च सांप्रत तुझ्या हिताचें आहे, हें लक्षांत आण.

धृष्टद्युम्न म्हणे, 'रे! भ्रमतें मन, पावली हि तनु कंपा,
ने विजयापाशीं कीं भीमापाशीं करूनि अनुकंपा. ९
आतां भस्म करील स्पष्ट कृपाकार[1]कृष्णपथ हा कीं!
याच्या दृष्टिपुढें मज तग न निघे. पुससि काय? रथ हाकीं.'
आज्ञा घेउनि सूतें भीमाच्या आश्रयासि रथ नेला.
पळतां पांचाळ, कृपें मागें लागोनि शंखरव[2] केला. ११
युद्ध शिखंडीसह करि कृतवर्मा तें हि सांगतों आतां.
परिसावें सादर मन करुनि भरतवंशभूषणा[3]! बा! तां[4]. १२
शर पांच जत्रुदेशीं सर्पासम खोंवतां चि कृतवर्मा
षष्टिशरांहीं[5] विंधुनि खंडी पांचाळचाप, कृतकर्मा[6]. १३
त्यासि शिखंडी ताडी नवतिशरांहीं[7], धनुष्य ही तोडी;
पुनरपि अशीतिबाणीं[8] सुदृढ हि कवच क्षणामधें फोडी. १४
डसले शरअहि मर्मीं, सर्वांगें रक्तपूर तो वमला,
श्रमला कृतवर्मा[9] बहु, समरीं पुष्पितपलाशसा गमला. १५
मग हार्दिक्य दृढ दुजें, धनु सज्य करूनि, तीव्र शर सोडी;
ते द्रुपदसुतस्कंधीं रक्ताची घेति आदरें गोडी. १६
ते दिसति गैरिकारुण[10], वर्षाकाळीं जसे महाशैल[11];
अन्योन्यातें भेदिति शस्त्रीं, शृंगीं जसे हठी बैल. १७
गरुड जसा भुजगीतें, भोजांची[12] बाणवृष्टि तसि खंडी;
न शिखंडी भी, तांडव करि, जेंवि घनीं[13] प्रमोदित शिखंडी[14].
मग त्या भोजें केला, सोडुनि तीव्रेषुं[15], मूर्छित शिखंडी,
जैसा मेघें विद्युत्पातें वृष्टिप्रमोदित शिखंडी. १९

१. कृपाचार्यरूप अग्नि. २. शंखनाद करून स्वतांचा विजय सुचविला. ३. धृतराष्ट्रा! ४. त्वां. ५. साठ बाणांनीं. ६. केला आहे पराक्रम ज्यानें. ७. नव्वद बाणांनीं. ८. ऐंशी बाणांनीं. ९. कृतवर्मा. १०. कावेप्रमाणें लाल. ११. मोठे पर्वत. १२. कृतवर्म्याची. १३. मेघांनीं. १४. मोर. १५. तीक्ष्ण बाण.

सूतें तो ही धृष्टद्युम्न तसा पळविला, सपदि सेना
भंगे पांडुसुतांची, जीला त्या संकटीं स्वप दिसेना. २०

अध्याय सतरावा.

अर्जुनशरगणमारुत तवबळघनतूळराशिला विखरी.
पळवि परि न बहु गज वधि, हरि, त्याला विजय लाज लाविखरी.
संसप्तक, नारायणबळ, शाल्व, शिबि, त्रिगर्त, कौरव ही
धांवति धनंजयावरि, तेव्हां पावे उदंड कंप मही. २
नृप सत्यसेन धांवे, दुसरा जो चंद्रदेव जयशाली.
तैसा चि मित्रदेव हि पार्थावरि धांव आग्रहें घाली. ३
वीर रिपुंजय, सौश्रुति दृढधन्वा, चित्रसेन अभिमानी,
जयलुब्ध चित्रवर्मा, पार्थासीं गांठि बहु बरी मानी. ४
धावे त्रिगर्तराज भ्रात्यांपुत्रांसमेत जिष्णुवरी,
त्यां सर्वां स्वीकारी अर्जुन, असुरांसि जेंवि विष्णु वरी. ५
ते एकदा चि वर्षति शस्त्रांचे निकर, जेंवि घन पाणी.
साहे नगसा, ओपी धनपतिसा बाण बाणधनपाणी. ६
शत्रुंजयासि मारुनि, सौश्रुतिच्या तोडुनीं शिरःपद्मा,
पार्थें गौरउनि शिरीं पाठविला चंद्रदेव यमसद्मा. ७
पांचां पांचां बाणीं विंधी इतरांसि त्या सगर्वांत,
दावी प्रताप मोटा पृथिवीपति सत्यसेन सर्वांत. ८

---

१. तत्काळ. २. स्वत्राता. ३. तुझें सैन्य ही च दृढ कापसाची राशि. ४. सिंह पुष्कळ हत्ती पळवितो; पण त्याला ते सर्व एकदम मारतां येत नाहींत; अर्जुनानें एकदम हत्तीसारखे अनेक वीर मारल्यामुळें त्यानें सिंहावर हि ताण केली. ५. बाणरूपी द्रव्य हातांत असलेला (अर्जुन). ६. शिरीं गौरवुनि=शिर [illegible]. ७. यमगृहास. ८. गर्विष्ठांत.

कीं तो तोमर सोडी, तेणें भुजगेंद्रभोगनिभ[1] भव्य,
श्रीकृष्णाचा, राया! त्या समरीं भेदिला चि, भुज सव्य. ९
गळला प्रतोद हस्तापासुनि, ते अश्वरश्मि[2] हि गळाले.
देवी देव म्हणति, 'हा!' तैं सिद्धांचे स्वधीर हि पळाले. १०
तें पाहतां चि पार्थ प्रभुह्नि उदंड पापताप[3] धरी,
देवासि म्हणे, 'सखया! ने रथ जेथें चि सत्यसेन अरी. ११
लीलेनें चि उडवितों मस्तक रिपुचें पळांत कंसारे!
कौतुक पहा. सहा. भुजरुधिरें भरलासि सुरवतंसा[4] रे!' १२
कृष्णें तैसे चि पुन्हां धरितां रश्मिप्रतोद मोदानें[5],
हय चालवितां, पार्थें केली शरवृष्टि जसि पयोदानें[6]. १३
अतिदारुण[7]भल्लशरें त्या समरीं पार्थ, दिव्यरूपाचें,
खंडी, कुंडलमुकुटालंकृत शिर सत्यसेनभूपाचें. १४
तैसें चि वत्सदंतें[8] आक्षेपुनि[9] चित्रसेनरायाला,
अर्जुन शरवृष्टि करी सहसा संसप्तकां मरायाला. १५
मग मित्रसेन वधिला; भूप सुशर्मा हि जो परम शत्रु
तो ही पार्थें केला, बाणगणें त्या रणीं, व्यथितजत्रु[10]. १६
वेढिति संसप्तक या पांडुसुता, सिंह जेंवि शरभा, ते.
करिति वदान्य[11] जसे निज कोषें[12], तसे क्षीण सर्व शर भाते. १७
योजी ऐंद्रास्त्र विजय, तें अमित क्षुधित तापले शर[13]वी.
नभ हि भरे बाणघनीं. न करी सैन्यांसि ताप लेश रवी. १८
त्या बाणव्याघ्राहीं संसप्तकहरिण मारिले प्राज्य[14].
बहु पेटला धनंजय[15], वरि पडतां शत्रुसैन्य तें आज्य. १९

---

१. मोठ्या सापाच्या अंगाप्रमाणें लांब व पुष्ट (भुज). २. लगाम. ३. पाप्याविषयीं संताप. ४. सुरभूषणा! ५. आनंदानें. ६. मेघानें. ७. अत्यंत भयंकर अशा भल्ल (चंद्राकृति) बाणानें. ८. बाणविशेषानें. ९. प्रहार करून. १०. घायाळ झाला आहे कंठ व बाहु यांचा संधिभाग ज्याचा. ११. दाते. १२. खजिने. १३. उत्पन्न करी. १४. पुष्कळ. १५. अर्जुन हा च अग्नि.

राजा धर्म महात्मा मर्दी कुरुसैन्य; त्यासि वांच्छया
ये दुर्योधन, जैसा अंधक रोधावया शिवा, राया! २०
ताडी प्रथम युधिष्ठिर, त्यासि सुयोधन हि मग वसां आर्यी,
भल्लें मर्मस्थानीं धर्माच्या सारथ्यास ही हाणी. २१
हय-सूतशिर-ध्वज-धनु-खड्गातें सत्यकाष्टकें खंडी,
पांचांहीं तव तनया दंडी श्रीधर्म मुख्य कोदंडी. २२
त्यजुनि हताश्वरथातें दुर्योधन उतरला महिवरि. तें
व्यसन विलोकुनि धांवति कर्ण, कृप, द्रौणि; वारिती अरितें.
दुर्योधनासि कौरव, पांडव धर्मासि रक्षिती सुचिरें.
तें द्वंद्वयुद्ध झालें कुरुपांचाळांत भारता! रुचिर. २४
झालें युद्ध तुमुळ त्या कौरवपांचाळसैनिकांआंत,
केश धरूनि छेदिति शिर, चाविति वीर करकरां दांत. २५
भट मुष्टिनें चि ताडिति, हाणिति पागें उरावरी लत्ता,
झाल्या शोणितगंधें कौरवपांडवचमू महोन्मत्ता. २६
वधिति स्वपरांस हि ते उठले समरीं कबंध ही शतशा;
रक्तनदी ही वाहति; जननाशा हेतु तूं महीशा! तशा. २७

अध्याय अठरावा.

(धर्मदुर्योधनयुद्ध).

धृतराष्ट्र म्हणे, 'सूता! झाले कौरव्य मृत्युचा वांटा.
वृत्तश्रवणें आला सर्वांगीं आमुच्या पहा कांटा. १
केला विरथ सुयोधन, त्याची गति काय? सांग तें आर्यी.

---

१. अंधकासुर. २. आठ बाणानीं. ३. धनुर्धारी. ४. मारिले आहेत घोडे ज्याचे अशा रथास. ५. पुष्कळवेळपर्यंत. ६. रम्य. ७. हे धृतराष्ट्र! ८. कौरव.

पार्शी व्याघ्र शिरकतां तआशीं करुणता नुठे[1] व्याधीं.[2]' २
संजय म्हणेः-सुयोधन, गिरिवरि हरिसा, रथांतरीं[3] चढला;
मानस्नेहकटाह[4] चि तो, परिभवकोपपावकें कढला. ३
सूतासि म्हणे, 'रे रे! मारावा आजि म्यां अरी हा कीं
शीघ्र मरावें. घालीं धर्मासीं गांठि. हूं! हरी हाकीं.' ४
प्रेषी सारथि वेगें रथ धर्माभिमुख जेधवां नीट,
प्रेरी त्यावरि निजरथ धर्माचा सूत ही महाघोट[5]. ५
शरवृष्टि करिति, भरिति क्षणमात्रें विष्णुचें पद[6] भ्राते[7].
केवळ त्यांसि न, रविस हि झांकी, शरघनघटा[8] अदभ्रा[9] ते. ६
दुर्योधन धर्माच्या धनुला युद्धांत जेधवां खंडी,
क्षोभे त्यावरि पांडवनृपमति, महिषासुरीं जसी चंडी. ७
धर्म दुजें धनु घेउनि तव पुत्राचें धनु ध्वज हि खंडी.
कुरुसेना बहु कांपे पडतां शरवृष्टि फार जसि थंडी. ८
तेव्हां दुर्योधननृप सज्य करुनि घे धनुर्लता दुसरी;
तींतुनि शरपंक्ति निघति, शरयूआंतुनि[10] जशा महासुसरी. ९
पीडिति अन्योन्यातें, प्राण हरायासि पाहती सवड.
लाजति पक्वफळनिचित[11], त्यांच्या क्षतशतयुताकृतींस[12], वड. १०
क्षतजें जेव्हां न्हाले तेव्हां पुष्पितपलाशसे गमती.
क्रोधाग्निज्वाळाशा शोणितधारा क्षताननीं वमती. ११
धर्में तीं बाणांहीं दुर्योधन ताडितां चि, तो पांचीं
पीडी कौंतेयातें कर्में उग्रें चि त्यां सकोपांचीं. १२
धर्माचें सुमृदु हृदय, जें सर्वत्र हि सदा कृपारस वी,

---

१. उत्पन्न होत नाहीं. २. पारध्याचे ठायीं. ३. दुसऱ्या रथावर. ४. स्वाभिमानरूप स्नेहास (तेलास) कटाह—(कढइ)—रूप च. ५. घोडे. ६. आकाश. ७. धर्म व दुर्योधन. ८. तो बाणरूप मेघांचा समुदाय. ९. मोठा. १०. या नांवाच्या नदींतून. ११. पिकलेल्या फळानी भरलेले. १२. शेंकडो घावानीं युक्त असलेल्या शरीरास.

तें भेदाया सोडी दुर्योधन शक्ति सर्व पारसवी. १३
तीं बाणांहीं तीतें खंडी नृप, जेंवि तार्क्ष्य[3] भुजगीतें.
गौरविले देवानीं धर्माचे ते प्रतापिभुज गीतें. १४
शक्ति छेदुनि पांचा बाणानीं ताडितां चि नृप धर्में,
भेदी नव बाणानीं दुर्योधन पांडुसूनुचीं मर्में. १५
तेव्हां धर्म खवळला, सोडी अत्युग्रबाण, तो यातें
भेदुनि महींत हि शिरे, प्याया पाताळसिंधुतोयातें[5]. १६
त्या काळीं कळहांचा अंत करावा असें मनीं आणी;
धर्मवधार्थ गदा घे, जीच्या स्पर्शें जगेचिना प्राणी. १७
तो दंडहस्त[6] अंतक[7] तैसा, अवलोकिला गदापाणी[8];
त्यातें धर्मनृप उरीं झडकरि अत्युग्रशक्तिनें हाणी. १८
शिरली स्तनांतरीं ती कवच विदारुनि, बिळीं जसी व्याळी;
कुरुराज रथोपस्थीं[9] पडला, मोहे, न देह सांभाळी. १९
रथ धांवडूनि तेव्हां येउनि धर्मासमीप भीम रणीं,
प्रार्थी कर जोडुनि कीं, 'अनृतांपासूनि[10] मी, न मी मरणीं. २०
तूं समरयज्ञदीक्षित[11] धर्मात्मा सत्यसंध[12], मीं होता[13];
अधिकार धार्तराष्ट्राहुतिशतहोमीं[14] मला दिला होता. २१
यजमान पात्र म्हणती ऋत्विक्संचितफळाप्रति[15] ज्ञाते.
ज्याचें त्याच्या हातें हो कर्म, न हो चळो[16] प्रतिज्ञा[17] ते.' २२

---

१. लोहमयी. २. तीन. ३. गरुड. ४. दुर्योधनास. ५. पाताळगंगेंतील पाण्यातें. ६. दंड आहे हातांत ज्याच्या असा. ७. यम. ८. गदा हातांत असलेला. ९. रथाच्या मध्यभागी. १०. तू दुर्योधनास मारिल्यास माझी प्रतिज्ञा खोटी होईल, असा भाव. ११. युद्धरूपी यज्ञाचा यजमान. १२. सत्यप्रतिज्ञ. १३. ऋत्विजविशेष. १४. धृतराष्ट्राच्या दुर्योधनादि पुत्रांच्या शंभर आहुति अग्नीस अर्पण करण्याच्या कामी. १५. ऋत्विजानी साठविलेल्या फळास. १६. मिथ्या. १७. दुर्योधनाची मांडी गदेनें चूर्ण करण्याची प्रतिज्ञा.

भीमें वारण केलें धर्माचें नृपवर्धी तसें हो ! तें,
गजगंडदलनसमर्थी सिंहाचें जेंवि त्याचिया पोतें. २३

अध्याय एकोणिसावा.

दुर्योधन रक्षाया आला धावोनि वीर कृतवर्मा,
त्यावरि उठे गदाधर भीम हि रक्षावया नृपा धर्मा. १
कर्णातें करुनि पुढें पुत्र तुझे मुरडले[2] पुन्हां युद्धा;
कौरवपांडवसेना भिडति, व्याघ्री जशा बहुक्रुद्धा. २
अपराह्णीं[3] बहु दारुण रण झाला, फार आटलें कटक,
वृषविजयशरसमूह श्येनें[4] गमति, भट, करी, हरी, चटक[5]. ३
कर्णानें त्या समयीं सात्यकि बहु पीडिला शरस्तोमें[6],
दिधले ढेंकर भेरीनादमिषें बाणपूरितव्योमें[7]. ४
सात्यकिचे ही बाणव्रज झाले त्या वृषासि घोळसिते,
जेंवि पिपीलिकें[8] भुजगा, किंवा व्याघ्रासि जेंवि कोळसितें[9]. ५
कर्णासि सहाय सुहृद[10] झाले, बहु करुनि भीरुकुत्सा[11], हें
पाहुनि सात्यकिला ही रक्षिति पांचाळवीर उत्साहें. ६
तों संपादुनि आह्निक[12], पूजुनि परमेश्वरा भवा[13] वरदा,
नरनारायण आले, काळ हि पसरुनि मुखा विशालरदा[14]. ७
येतां चि अर्जुनानें वाजविला दिव्य देवदत्तदर,
हगले मुतले हय गज, न तसा त्यां सिंहनाद दत्तदर[15]. ८

---

१. बालसिंहानें. २. परतले. ३. दिवसाच्या पांच भागांपैकीं चौथा भाग; दोन प्रहरांनंतरचा काळ. ४. ससाणापक्षी. ५. वीर, हत्ती व घोडे हे चिमण्यांसारखे वाटले. ६. बाणसमुदायानें. ७. बाणानीं [पोट] भरलेल्या आकाशानें. ८. मुंगळे. ९. कोळसुंदा या नांवाचें जनावर. १०. दुर्योधनादि मित्र. ११. भित्र्यांची निंदा. १२. संध्यावंदनादि दिनकृत्य. १३. शंकरास. १४. मोठमोठे दांत असलेल्या. १५. भीतिप्रद.

सज्य करुनि गांडीव क्षणमात्रें पार्थ बाणघनें[1] पाडी,
गजगिरि[2] हि क्षोणीवरि[3]; रक्तनद्या सागराकडे धाडी. ९
वधितां निजयूथातें[4] व्याघ्रासि जसा वराह[5], वाराया
धांवे तसा सुयोधन; करि पार्थासीं घराहवा[6] राया ! १०
पार्थें छत्र धनु ध्वज खंडुनि, हयसहित मारिला यंता[7];
आठांहीं[8] हें केलें; नववा मग बाण सोडिला अंता. ११
त्या अतितीव्रशरातें खंडी गुरुपुत्र सस्पर्धा क्षिप्र;
विजयें धनु तोडुनि तो केला गतगर्व तत्क्षणीं विप्र. १२
तों विस्फारुनि[10] कार्मुक सरसावे कृप नृपप्रियाकरितां,
त्याचें हि चाप खंडी पार्थ, गुणासीं शिलीमुखा धरितां. १३
कृतवर्म्याचें चाप ध्वज हि छेदूनि मारिले वाजी.
दुर्योधनधनु खंडुनि, जाय वृषासीं करावया आजी. १४
आला अर्जुन ऐसें पाहूनि त्यजुनि सात्यकीसि रणीं,
कर्ण फिरे, तीं बाणीं विंधी, रवि जेंवि नीरदा[11] किरणीं. १५
त्वरित विसां विशिखानीं विंधुनि कृष्णासि, कर्ण विजयातें
ताडी नैकशरांहीं[12]; जाणों दावी प्रताप निज यातें[13]. १६
प्रथम अनादरिला[14] तो सात्यकि कर्णा भटोत्तमा नवती[15],
आधीं, मग, नव, मग शत शर अर्पी, तें समस्त मानवती. १७
धृष्टद्युम्न, शिखंडी, माद्रेय, द्रौपदेय बळशाली,
आले कर्णावरि; तों तेथ युधामन्यु ही उडी घाली. १८
तों चेकितान धांवे, पावे[16] तेव्हां युयुत्सु ही सहसा.
ये वीर उत्तमौजा, सुव्रत नृप धर्म जो पितामहसा[17]. १९

---

१. बाणांचा पाऊस. २. हत्तीरूपी पर्वत. ३. पृथ्वीवर [पाडी]. (यावरून अर्जुन हा इंद्रासारखा पराक्रमी आहे हें सुचविलें). ४. आपल्या कळपास. ५. डुकर. ६. उग्रयुद्धा. ७. सारथि. ८. सात ठिकाणीं. ९. अश्वत्थामा. १०. टणत्कार करून. ११. मेघास. १२. अनेक बाणानीं. १३. अर्जुनास. १४. युद्ध करितां करितां सोडून दिलेला. १५. नव्वद. १६. येऊन पोहोंचे. १७. ब्रह्मदेवाप्रमाणें,

कैकेयचेदिकारुषमत्स्यांचीं ही जयैकलुब्ध[1] बळें
त्या कर्णावरि आलीं, नानायुधमंडितें अतिप्रबळें. २०
केला निश्चय त्यांहीं कीं मारावा चि कर्ण आजि रणीं.
वर्षति एकामें[2] चि प्राणहरप्रखरनैकशस्त्रगणीं. २१
त्या शस्त्रांचीं पटळें त्वरित महास्त्र[3]प्रयोगपटुकर्णें
लीलेनें चि उडविलीं, वातें गगनांत जेंवि तृणपर्णें. २२
न कबंधावांचुनि बळ ठाकों दे कर्ण हा निकट कांहीं,
स्वःस्त्रीक्रीडा[4] वरिली मग, आधीं प्राणहानि कटकांहीं. २३
सुस्नात[5] युद्धशुद्धक्षेत्रीं क्षतजापगांत[6] जे, त्यांतें
आलिंगिति सुरकन्या[7], सौंदर्यें इंदुच्या हि जेत्यांतें. २४
केले भग्न; पराङ्मुख झाले, चित्तीं धरूनि आधि[8], रथी;
चोळिति कर, करकर रद खाती, म्हणती 'असह्य आधिरथी[9]!'
त्या समयीं पार्थानें कर्णाचें अस्त्र वारिलें अस्त्रें;
केलीं प्रकट अहितशतकोटिमहामदविनाशकें शस्त्रें. २६
कल्पांतमेघसा तो, नर शरधारा नराधिपा[10]! सोडी,
कुरुसेनेवरि पसरी शरपटली जेंवि भव्य पासोडी. २७
रक्त प्राशिति, मूर्छित करिती, वधिती च, लागती ज्यासी
त्याचें तेज हरिति, शर ते ब्रह्मग्रह[11] चि पार्थतरुवासी. २८
पडले कुरुसेनेवरि शर, लंकेवरि पराक्रमी कपिसे;
झोंबति, खंडिति अंगें, अनिवार्य प्राणहर, जसे च पिसे. २९
विजयापुढें पळाधें हि तेज मिरविलें रणांत न क्षत्रें[12].
झालीं नष्टप्रायें शत्रुबळें, जेंवि उदयिं नक्षत्रें. ३०
पार्थ जयातें पावे, तों रवि ही अस्तगिरिचिया शिखरा.
कर्णपराभवसमयीं रुचला भृगुपात[13] हा तयासि खरा! ३१

१. केवळ जयाचा च लोभी. २. एकदम. ३. ब्रह्मास्त्र. ४. देवांगनांशीं क्रीडा. ५. उत्तम रीतीनें स्नान केलेलें. ६. रक्तनद्यांत. ७. अप्सरा. ८. चिंता. ९. कर्ण. १०. धृतराष्ट्रा! ११. ब्रह्मराक्षस. १२. क्षत्रियानें. १३. कडेलोट.

स्मरतां प्रियसुतगति रवि, होउनियां म्लान, सागरीं बुडतो.
उडुगण[1] तयासि म्हणती, पडतां जलबिंदुवृंद[2] जो उडतो. ३२
प्रथम चि पार्थशरांच्या पटलें तम दाट दाटलें होतें,
रवि मावळतां सहसा काळाचें वदन वाटलें हो! तें. ३३
तें सर्व रात्रियुद्धाप्रति भ्याले मुरडले चि कुरुवीर;
कोणाच्या ही हृदयीं लेश हि नाहीं च राहिला धीर. ३४
दुःसहसायकभिन्नें[3] परिभवखिन्नें धृतप्रकटदैन्यें,[4]
फिरलीं, दुःखनिमग्नें अर्जुनभग्नें समस्त कुरुसैन्यें. ३५
फिरले, हरिहतदंती,[5] तैसे खंती धरूनि जे अहित.
मग परतले कृतार्थ प्रमुदित पार्थ स्वसैनिकांसहित. ३६
धर्मनृपाचे सैनिक वर्णिति विजयाच्युतप्रतापातें,
हांसति सुयोधनातें;[6] सांगावें दुःख काय बापा! तें? ३७
ते रात्रीं शिबिरातें गेले, पावोनि जय, रहायास;
'हा!' या सर्व हि शब्दा पढती कौरव; वृथा महायास. ३८

अध्याय विसावा.

(द्वितीयदिनयुद्ध).

प्रज्ञाचक्षु म्हणे, 'रे! लीलेनें चि स्वशत्रु[7] सितवाहें
वधिले; वधिल हि उरले. नुमजे अद्यापि भावि कितवा हें. १
काळमद हि हरिल रणीं अर्जुन; वांचेल केंवि तदरातीं?

---

१. नक्षत्रांचा समुदाय. २. पाण्याचा बिंदुसमुदाय. (सूर्य अस्तास गेला, ती जणूं काय त्यानें कर्णपराभवदुःखानें समुद्रांत उडी च टाकली! तेव्हां समुद्राचें पाणी उसळून जे असंख्य जलबिंदु उडाले ते लोकांस नक्षत्रांसारखे वाटले!). ३. असह्य बाणांनीं छिन्न झालेलीं. ४. स्पष्टपणें दैन्य धारण केलेलीं. ५. सिंहानें मारलेला हत्ती. ६. दुष्ट दुर्योधनाला. ७. त्याचा शत्रु.

जी काळीं गज हि मिळो; गिळितां उगळील काय बद्दरा ती?
बळभद्रप्रियभगिनी कृष्णा[3]वरजा बळें चि ज्या वीरें,
शक्रसुधां[4] असि गरुडें, हरिलि सुभद्रा सती महाधीरें. ३
इच्छाभोजन खांडववन[5] अर्पुनि अग्नि तर्पिला,[6] हातीं
धरुनि शरचापचामर[7] शक्रायुधवृष्टिमक्षिकापातीं.[8] ४
जिंकुनि पृथिवी केले सर्व हि नृप करद या चि विजयानें,
वधिले निवातकवच[9] हि, तोषविला शक्र शत्रुविजयानें. ५
जो वीर घोषयात्रां[10]काळीं दुर्योधनादिकां रक्षी,
समयीं[11] पूर्वी केल्या अपराधांच्या न कोटि ही लक्षी; ६
हें सर्व असो; ज्यातें भीति, सुधा सेविती तदपि, नाकी,[12]
तोषविला द्विभुजें[13] दशभुजाविभु तो ही यशःपद* पिनाकी; ७
जेणें किरातरूपी भगवान् भव भूतनाथ भुजयुद्धीं
दुष्करतपःकृशें[14] ही पूजियला, जो[15] अदृश्य अविशुद्धीं; ८
ऐसा प्रबळ पृथासुत पाशुपताद्यस्त्रजातहृदयज्ञ,[16]
त्याच्या चि बळें सिद्धिसि धर्माचा पावला चि रणयज्ञ. ९
विश्वप्रख्यात असा अर्जुन; त्यासीं करूनि ही कळहा,
धन्य सुयोधन वाटे, कीं भुवनख्यात जाहला खळ हा. १०
प्रभुंसीं[17] वैर हि करितां दुष्ट हि पावे प्रसिद्धिला लोकीं;
रामद्वेषी सीतादुःखद दशकंठ खळ जसा तो कीं. ११

---

१. पार्वतीरूपिणी उग्रदेवता. २. गिळूं न शकल्यामुळें तोंडाबाहेर टाकील. ३. कृष्णाची धाकटी बहीण. ४. कथासंदर्भ आदि० अ० ४ मध्यें पहा. ५. आदिपर्व अ० ३८ वा पहा. ६. तृप्त केला. ७. धनुष्यबाणरूप चवरी. ८. इंद्राच्या आयुधवृष्टिरूप माश्यांच्या पतनीं. ९. वन० अ० ५।११६ पहा. १०. वन० अ० ७ गीति १।९० पहा. ११. संकटसमयीं. १२. देव. १३. दोन हात असणाऱ्या अर्जुनानें. (वन० अ० ३।१-३३ पहा). १४. कठिण तपश्चर्येनें कृश झाला असतां. १५. जो (शंकर) अविशुद्धीं (अपवित्र लोकांत) अदृश्य. १६. पाशुपतादि अस्त्रसमुदायाचें मर्म जाणणारा. १७. समर्थांशीं. * यशाचें स्थान च असा.

मग संजया! स्वशिबिरा येउनि केलें सुयोधनें काय?
काय म्हणे वैकर्तन? तो हि विजयविजितराजसमुदाय!' १२
संजय वदेः–पराभवखिन्ना दुर्योधनासि कर्ण म्हणे,
'कुरुनाथा! धीर धरीं, मारीन समस्त शत्रु राजमणे! १३
सावध होता अर्जुन, सारथि ही जाहला असे जो गा!
तो गाढ धैर्य देतो, समयीं उपदेश ही जयाजोगा. १४
म्हणुनि अकस्मात् पार्थे आम्हांला आजि [2]वंचिलें प्राज्ञा!
त्यांत दिवस ही सरला. करिन उद्यां सफळ मीं तुझी आज्ञा.'
ऐसें प्राशन केलें कुरुराजें अभयवाक्य कर्णाचें;
अमृत चि तें त्याच्या रिपु[3]सिंहध्वनिशूलतप्तकर्णाचें. १६
आज्ञा दिली नृपांतें शिबिरा जाया सुयोधनें मानें.
रात्रि क्रमिते झाले विजयार्थी ते सुयोध नेमानें. १७
झाले प्र[4]भातरात्रौ सर्व हि युद्धार्थ सिद्ध. त्या काळीं,
[5]भूपसभा शोभेना कीं नव्हता कर्णसत्तिलक भाळीं. १८
दुर्योधनादिकांचें तेव्हां कर्णाकडे चि मन गेलें.
तें सर्व राजमंडळ निश्चळ निःशब्द चि[6]त्रसें ठेलें. १९
कर्णें त्या नृपवृंदा भेटि दिली, जसि कळे[7]वरा जीवें;
करि भटमुखें विकसितें, तो रविचा उदय जेंवि रा[8]जीवें! २०
कर्ण म्हणे, 'कुरुनाथा! पार्थासीं संगरांगणामाजि
घालीन गांठि, त्यातें मीं कीं मारील तो मला आजि. २१
कार्यबहुत्वासाठीं गांठि न पडली तयासवें मागें,
त्वां आम्हां दोघांचीं आजि पहावीं बळें महा[9]भागें. २२
मीं जिष्णुतें न वधितां आजि न मागें फिरेन, हे वाचा
साची, असा असावा निश्चय चि तुझा मनुष्यदेवाचा. २३

---

१. कर्ण. २. फसविल, पराभूत केलें. ३. शत्रूंनीं विजयामुळें केलेल्या सिंहनादरूपी शूलानें तापलेल्या कानाचें. ४. पहाटे. ५. दुर्योधनाची सभा. ६. स्तब्ध राहिलें. ७. शरीरास. ८. कमळें. ९. मोठ्या भाग्यवानानें.

भस्म करुनि वीरबळें[1] ठाकेन प्रलयभास्कराभ[2] येंदा[3],
घालील गांठि अर्जुन; कीं जाणे शक्ति[4] तीं नसे भयदा. २४
म्या शक्रदत्तशक्ति त्यजिली पूर्वी घटोत्कचावरि, तें
निजवधकारण जालें नष्ट, असें ठावुकें असे अरितें[5]. २५
त्याचें माझें आयुध[6] वीर्य[7] असे सम चि. ज्या गुणें स्पष्ट
मीं अधिक अर्जुनाहुनि, तें ऐकें; स्वगुण बोलणें कष्ट. २६
परकीयशस्त्रनाशन, सत्वरशरमोक्षकुशळता[8], गुर्द्धी
दूरस्थितलक्ष्याचें[9] भेदन, वाखाणिलें जनीं श्रुद्धीं. २७
उत्साहबळ शरीरीं, अस्त्रीं अभ्यास, आणखी राया!
लक्ष्यासीं बाणाच्या संबंधाच्या हि जाणणें ठायीं[10]. २८
दिधलों गुरुप्रसादप्रभुनें[11] पूर्वोक्तसद्गुणां वतनें,
न विसंबति क्षणार्ध हि करिती ऐक्यें समस्त ही जतन. २९
मीं अधिक या गुणांहीं; मजसम नाहीं च सव्यसाची ही;
स्वस्तुति नोहे राया!; समयीं जाणाल उक्ति साची ही. ३०
जें विजयचाप[12], निर्मुनि दे वज्रधरासि विश्वकर्मा, तें
इंद्रें रामासि[13] दिलें, तें चि धनूरत्न राम दे मातें. ३१
करि एकवीसवेळा जेणें निःक्षत्रिया धरा राम,
तें आजि धनुष्य तुझा संपूर्ण करील पार्थवधकाम. ३२
आतां अधिक धनंजय मजहुनि ज्या ज्या गुणें असे तो तो
कथितों, श्राव्य[14] स्तव्य[15] हि रिपुगुण हि गुणज्ञमंडळीं होतो. ३३
पार्थाच्या चापाचा गुण दिव्य, ध्वज हि, रथ हि दिव्य असे;

---

१. धैर्यानें उभा राहीन. २. प्रळयकाळच्या सूर्यासारखा. ३. जेव्हां. ४. इंद्रानें दिलेली शक्ति. ५. अर्जुनातें. ६. शस्त्रास्त्रें. ७. पराक्रम. ८. त्वरित बाण सोडण्याचें कौशल्य. ९. दूर असलेल्या लक्ष्यास (पदार्थास) अचूक निशाण मारणें. १०. अचूक निशाण मारण्यास नेम कसे धरावे हें मर्म. ११. गुरुकृपारूपी राजानें मला या पूर्वोक्त सद्गुणांचें वतन दिलें आहे. १२. विजयशाली धनुष्य. १३. परशुरामास. १४. श्रवणीय. १५. स्तुत्य.

ध्वजशिखरीं विस्मयकर कपि[1] ही, नसती जनांत अश्व तसे. ३४
अक्षय भाते वा ! ते, होती कल्पांतिंचे हि मेघ रिते,
अरितेजःक्षयकरिते, पूर्ण चि, शरकोटि वर्षती, तरि ते. ३५
हें सर्व असो; जो प्रभु रचितो इच्छेकरूनि विश्वास,
तो विजयाचा सारथि, यच्चरणीं धरिति साधु विश्वास. ३६
आहें इहीं गुणीं त्या पार्थाहुनि हीन मीं नरेशा ! हें
जाणें; तथापि त्यासीं झगडाया इच्छितों चि उत्साहें. ३७
यास्तव पार्थाधिक म्यां व्हावें, तेव्हां घडेल जय बापा !
माझें विजयशरासन[2] आचार्य[3] चि होय जिष्णुच्या चापा. ३८
शरपूर्ण शकट[4], शतशा स्यंदन[5] ही सिद्ध माझियामागें
चालोत रणीं. त्वां हें साहित्य असें किजे महाभागें. ३९
अश्वांच्या हृदयाचा ज्ञाता, कृष्णासमान कौशल्य
जाणतसे, जरि माझें सारथ्य करील आजि हा शल्य, ४०
तरि मीं धनंजयाधिक होइन तुज जय घडेल अभ्रांत[6].
मग मज पार्थांत[7] सुकर, जैसा क्षुण्ण[8]घनानिळासि[9] अभ्रांतें.' ४१
तेव्हां म्हणे सुयोधन, 'हें आहे सर्व सिद्ध. मीं आंगें[10]
चालेन तुझ्यामागें. मज भक्ताला अभीष्ट तें सांगें.' ४२

अध्याय एकविसावा.

ऐसें वदोनि गेला विनयें शल्यासमीप मग राजा,
प्रणयें[11]करूनि त्यातें प्रार्थी साधावया महाकाजा. १

---

१. आदि० अ० ३८।९६ पहा. २. यशस्वी धनुष्य. ३. गुरु. ४. गाडे. ५. रथ. ६. निःसंशय. ७. पार्थवध. ८. खवळलेल्या वाऱ्यास. ९. मेघांचा नाश. १०. स्वतः. ११. प्रेमानें, विनयानें.

‘ सत्यव्रता[1] ! समर्था ! मद्राधीशा ! महारथा ! साधो !
वंदूनि विनवितों बा ! तुमच्या प्रसादें चि कार्य हें साधो. २
पदर पसरिला तुजला रिपुगजपंचानना[2] ! नृपांमाजी,
व्हावें प्रसन्न मजला; द्यावा वर एक याचका आजि. ३
वरदा ! त्वां कर्णवचन केलें चि श्रवण सुप्रबुद्धा !; तें
सफळ करीं; पार्थासीं व्हावा अंगेंद्र[3] योग्य युद्धातें. ४
बा ! वासुदेवसम तूं जाणसि सारथ्यकर्म नरनाथा !
तुजसम पटु अन्य नसे, म्हणवुनि मीं ठेवितों पदीं माथा. ५
ब्रह्मा महेश्वराचा[4] झाला, कीं कृष्ण जेंवि विजयाचा,
सारथि तूं कर्णाचा हो वरदा ! हेतु मुख्य विजयाचा. ६
तो कृष्ण संकटीं त्या पार्थातें रक्षितो यथा राया !
तूं कर्णातें रक्षीं, हो सेतु[5] स्वयशतोय[6] थारा[7]या. ७
भीष्म द्रोण द्रौणी कृतवर्मा शकुनि कर्ण कृप तूं मीं,
यांहीं मारावे रिपु, साधावी निश्चयें चि निजभूमी[8]. ८
ऐसा निश्चय पहिला; त्यामध्यें भाग आपुला भीष्में
वधिला, द्रोणें हि बळें आटविल्या वाहिनी[9], जशा ग्रीष्में. ९
रिपुनीं ते वृद्ध रणीं वधिले कपटेंकरूनि, त्यामागें
प्रकट करावा विक्रम या कर्णें, त्वां हि बा ! महाभागें. १०
बळ अल्प पांडवांचें, परि त्याहीं फार मर्दिलें सैन्य;
आतां निजपक्षींचे दोघे योद्धे तुम्हीं हरा दैन्य. ११

---

१. आपलें वचन पाळण्यासाठीं आपल्या भाच्यांस–पांडवांस–सोडून शल्य दुर्योधनास येऊन मिळाला होता; म्हणून येथील ‘ सत्यव्रता ! ’ हें संबोधन साभिप्राय आहे. २. शत्रुरूप हत्तींस सिंहासारखा. ३. कर्ण. ४. शंकराचा. (आर्याभारत खंड २ रा, पृष्ठांक ४७५ पहा). ५. पूल, बंधारा. ६. स्वकीर्तिरूप पाणी. (‘ स्व-यश-तोय ’ हा संस्कृतव्याकरणनियमाप्रमाणें ‘ स्वयशस्तोय ’ असा समास व्हावयास पाहिजे). ७. स्थिर राहण्यासाठीं, टिकण्यासाठीं. ८. स्वराज्य. ९. सेना (पक्षीं) नद्या.

अरुण रवीचा सारथि, वृहनाचा वायु, यम कीं विधिचा,
सारथि हो तूं तैसा कर्णाचा धैर्यबळपयोनिधिचा.' १२
शल्य सुयोधनवाक्यें कोपे, बोली करें करा, डोळे
आरक्त करी, चावे अधरातें, फार तो मनीं पोळे. १३
मग कुरुराज्यासि म्हणे, "राया! अवमानितोसि बाहूनीं,
म्हणसि, 'धरीं, सोडुनि धनुशर, हय[3]रश्मि-प्रतोद बाहूनीं.' १४
करिसी बहु प्रशंसा या नरवरमंडळांत कर्णाची,
सांगसि सारथ्याची पदवी मजलागि हीनवर्णाची. १५
जो राजर्षिकुलोद्भव राजा मूर्धाभिषिक्त, या कामीं
योग्य कसा? धर्मच्युत होतां पावेन केंवि नाका मीं? १६
सिंहासनोचिताला मज सारथ्याधिकार हा नीच;
इच्छिसि नृपा! कराया मत्तेजाची जनांत हानी च. १७
युद्धीं दुर्बळ मीं हें गमलें तुज, म्हणउनीं च भूपा हें
सारथ्य योजिलें, तरि दे दावुनि भाग, शक्ति तूं पाहें. १८
सांग मला भाग, तया जिंकुनि जाईन आपुल्या देशा;
अथवा एक चि मीं रिपुबळ मर्दिन, दे मला रणादेशा[6]. १९
माझे भुज भुजगप्रभ, वज्रासम कठिन, जानुवरि लांब,
धनुगुणघातांकित, हे विजयप्रासादहेतु, शुभ खांब. २०
राया! प्रसंग पडतां कुंवा[11] ही हात ओंढितील गदे[12],
माझे शरसर्प, पहा, रिपुहृदयांचे चि तोडिती लगदे[13]. २१
माझा, पहा, महारथ कांचनमणिखचित, अश्व ही अर्वन[14],

---

१. प्रारब्धाचा. २. बोलावून. ३. लगाम. ४. श्रेष्ठ राजांच्या कुलांत जन्मलेला. ५. ज्याच्या मस्तकावर अभिषेक झाला आहे असा. (अभिषिक्त राजानीं सूताचें काम करणें गैर आहे; कृष्ण मूर्धाभिषिक्त राजा नसल्यानें सारथि झाला, असें शल्य ध्वनित करित आहे). ६. युद्धाची आज्ञा. ७. सर्पासारखे. ८. गुडघ्यापर्यंत. ९. धनुष्याची दोरी ओढिल्यानें घट्टे पडलेले. १०. विजयरूप राजवाड्यास आधारभूत असे. ११. तामस देवता. १२. माझ्या गदेस. १३. मांसाचे गोळे. १४. वेगवान्.

भवन श्रीधैर्यांचें[1] यांचें वपु, यां 'सखे' म्हणे पवन. २२
भूमि विदारीन शरें, तेजें शोषीन वारिराशि, खरी
गोष्टि तुला कथितों, मीं पिष्ट करिन कौरवेश्वरा! शिखरी.[2] २३
ऐसा मीं, त्या मजला नीचाची काय सांगसी सेवा?
नीचोच्चवैपरीत्यें[3] पापाला पात्र होसि कां देवा![4] २४
ब्रह्मक्षत्रांचे हे परिचारक[5] सूत, धर्म हा उघडा;
क्षत्रिय सूताज्ञेतें करिल कसें युक्त हें नृपा सुघडा![6] २५
हे दास सूत बंदी, यांहीं आम्हां नृपांसि वानावें,
सारथि होउनि उच्चें, जो नीच रथी तदुक्त मानावें? २६
'हो' म्हणसी 'सूताचा सूत,' भला गा! भला मला पदवी,
देसी हे, 'सीमा[7] चि न सुज्ञपणातें चि' हें असें वदवी. २७
जातों गृहासि, झालों कृतकृत्य प्राप्तमोक्षसम[8] यज्ञ[9]
प्रेक्षुनि धालों कीं तूं धृतराष्ट्रसुता! गुणज्ञ समयज्ञ." २८
ऐसें वदोनि मग नृप वीरसमाज त्यजूनि करि गमन,
आटोपेना त्याचें त्यास हि अपमानकोपकरिग[10] मन. २९
तेव्हां धांवे कुरुवर, दीर्घदृढप्रेमबाहुपाशांतें
पसरोनि शीघ्र कवळी, नमुनि म्हणे, "न करिं वंध्य आशांतें.
ऋत सत्य, अयन आश्रय ज्यांसि, नृपा! ते ऋतायन[11] ख्यात,
तद्गोत्रज म्हणवुनि तूं आर्तायनि[12] नाम विश्वविख्यात. ३१
शत्रूंच्या हृदयीं तूं शल्य[13] म्हणुनि 'शल्य' म्हणति तुज राया!
कुब्जोसि कृष्णसा तूं पटु मज्जयसिद्धिलागि उर्जराया.[14] ३२

---

१. शोभा व धैर्य यांचें. २. पर्वत. ३. नीचास उच्च व उच्चास नीच करून. ४. दुर्योधना! ५. सेवक. ६. शहाण्या! ७. 'तुझ्या शहाणपणाला मर्यादा च नाहीं,' असें हें तुझें करणें मला वदवी, असा अर्थ. ८. मिळाला आहे मोक्ष ज्यातें, त्यासारखा. ९. युद्धयज्ञ. १०. अपमानजन्यक्रोधरूप हस्तीप्रमाणें स्वैरगमन करणारें. ११. ऋत (सत्य, शिलोंछवृत्ति) आहे अयन (आश्रय, आधार) ज्याला तो ऋतायन. १२. ऋतायनपुत्र. (शल्य). १३. बाणाग्र. १४. नीट करण्यास.

बहु विक्रम कर्णाचा, न्यून पराक्रम तुझा असें न मनीं;
असतें जरि तरि माजें शिर होतें सिद्ध हें कसें नमनीं? ३३
कर्णाहुनि मजहुनि तूं अधिक, अधिक यादवाधिपाहूनीं,
व्हावें प्रभो! वरप्रद, मज आजि पराभवाधि पाहूनीं. ३४
पार्थाहुनि कर्णाला, कृष्णाहुनि अधिक जाणतों तुजला;
जयवांछा पुरवीं; हो सारथि; हा जन न पाहिजे सुजला. ३५
हयहृदय कृष्ण जाणे, त्याहुनि तूं द्विगुण जाणसी माम्या!
भुजयुद्धीं हि परिसिला न बळासि, तुझी च आण, सीमा, म्या.
पार्थाधिक कर्ण तसा कृष्णाधिक तूं, म्हणोनि सारें थिता,
सुगुण न लोपीं, प्रकटीं; वरिली विधिनें हि शंभुसारथिता."
शल्य म्हणे, "राया! मज राजसमूहांत हात जोडूनि,
म्हणसी 'कृष्णाधिक,' हें दुर्लभ यश; जात नाहिं सोडूनीं. ३८
झालों प्रसन्न तुज, मीं वर देतों, घे, करीन सारथ्य;
पथ्यअपथ्य न म्हणतां परि सोसावें मदुक्त हें तथ्य. ३९
सारथि होतों परि मीं प्रभु सूतातें म्हणेन कां 'हां! जी!'
गांजीन परि सहावें; म्हणिजे वैद्यें दिली सुधा कांजी." ४०
कर्ण-सुयोधन म्हणती, 'केलें मान्य त्वदुक्त बापा! हें;
अंगीकृतकार्याच्या निर्वाहीं सुयश, तूं हि बा! पाहें.' ४१
शल्यें सारथ्याचा केला स्वीकार, तेधवां यास
कुरुपति कथि इतिहास त्रिपुराचा, चित्त हृष्टवायास. ४२
विश्रुतविभव, वरप्रद, विभु, वेदावास, विश्व जो रचितो,

१. कृष्णाहून. २. पराभवरूप चिंता. ३. मी दुर्योधन. ४. अप्राप्त वस्तू-विषयीं अत्यंतासक्त न व्हावा. (इच्छित पदार्थ खाण्यास न मिळाल्यास बेंबीजवळ सूज येते व तो खावयास मिळाला म्हणजे ती उतरते, अशी समजूत आहे). ५. सारभूत सुगुण थिता (अल्प) [म्हणून] न लोपीं. ६. चांगलें वाईट; हितप्रद अहितप्रद. ७. दिलेली पेज. ८. तडीस नेण्यांत. ९. आर्या० खंड २ रा पृष्ठ ४७५ टीप १ ली पहा. १०. विख्यात आहे वैभव ज्याचें. ११. वेदांचें स्थान च असा.

सुरैकार्यगौरवास्तव हरसारथि होय; तदपि थोर चि तें. ४३
गाया, श्रवण कराया, योग्य, परि ग्रंथविस्तराकरितां
इतिहास गाळिला हा; झाला श्रम मज हि चित्त आवरितां. ४४
सांगोनि त्रिपुरदहनइतिहास प्रथम, मग तुजा राया
कथि, 'अकुलैज कर्ण' अशा शल्याच्या संशयासि वाराया.४५
"माझ्या तातापासीं ब्राह्मण इतिहास सांगता झाला,
मद्रेश्वरा! परिस तूं, ज्यातें ऐकोनि मत्पिता धाला. ४६

अध्याय बाविसावा.

"भृगुवंशीं जमदग्नी मुनि झाला; त्यासि होय सुत राम;
तो करि रुद्राराधन, अस्त्रांचा धरुनि मानसीं काम. १
त्याच्या विशुद्धभावें होउनि संतुष्ट भेटला भैर्ग,
ज्या प्रभुच्या भक्तांचें दास्य करिति सिद्धिकिंकरीवर्ग. २
भगवान् महेश्वर म्हणे, 'रामा! झालों प्रसन्न मीं दाता;
कळलें वांछित, होसिल शुचि तैं येईल वर तुज्या हाता. ३
शुद्ध करावा आत्मा; अस्त्रें देईन शुद्धि पाहोनि;
भैद्र न करिति अँपात्रीं, होति अहित तीं मनांत राहोनीं.' ४
मस्तक ठेउनि चरणीं राम म्हणे, 'भक्तवत्सला! देवा!
जाणोनि पवित्र मला द्या अस्त्रें, तों करीन मीं सेवा. ५
होईन योग्य जेव्हां वरदगुरो! अस्त्रधारणीं हा मीं,
तेव्हां तुम्हीं च देवा! सर्वज्ञा! अस्त्रदान द्या स्वामी!' ६
ऐसें विनउनि भावें बहु वर्षें ईश्वरासि आराधी;

---

१. देवांच्या कार्याचें महत्व जाणून. २. ब्रह्मदेव. ३. असत्कुलोत्पन्न. ४. शंकर. ५. अणिमादि 'सिद्धि' नांवाच्या दासी. ६. कल्याण. ७. अयोग्य मनुष्याचे ठायीं. ८. वरदश्रेष्ठा!

त्याची, जाय न पळ ही सोडुनि त्या वेदशास्त्रसारा, धी. ७
देव प्रसन्न होउनि सुरपितरांच्यासमक्ष रामातें
स्त्रीपार्शी वाखाणी कीं, 'वाटे राम बहु बरा मातें. ८
गौरि! प्रणताभयदे! देवि! असो; साधु याअसा हा वी.
भक्ति दृढव्रत करितो चातकखग जेंवि वारिवाहाची.' ९
ऐसें असतां देवांदैत्यांसीं युद्ध होय, तों खळ ते
करिति पराभव, तेव्हां सर्व हि सुरवीर जाहले पळते. १०
आले शरण प्रभुला सुर, म्हणती, 'ईश्वरा! स्मरारातें!
दैत्य न मरती, हरिती युष्मद्दत्ताधिकार सारा, ते.' ११
भगवान् भूतेश म्हणे, 'भ्यालां कां भागलां? भलें कळलें.
आलां धांवत, कथिलें मज, आतां सर्व विघ्न तें टळलें.' १२
प्रभुनें असी प्रतिज्ञा केली, मग राम बाहिला जवळी;
तो येउनि सद्भावें स्वउरीं प्रभुपादपंकजें कवळी. १३
शंभु म्हणे, 'रामा! हे सुर असुरानीं जिंकोनि पळवीले,
यांहीं मज निजताप स्वमुखें येऊनि सर्व कळवीले. १४
यास्तव लोकहितार्थ त्वरित चि होवूनि सिद्ध, दैत्यांतें
तूं मत्प्रियार्थ नाशीं, चंडकर जसा समस्त शैत्यातें.' १५
राम म्हणे, 'देवेशा! अस्त्रज्ञप्रबळदैत्यखळदमनीं
अकृतास्त्रा[11] मज कैंची शक्ति? पहा तूं चि अभंग[12]बळद मनीं.' १६
शर्व म्हणे, 'वत्सा! तूं जा माथां धरुनियां मदाज्ञा ते;
रिपु वधिशील; मदुक्तीं धरिती विश्वास दृढ सदा ज्ञाते.' १७
अभयवराशीर्वादें गौरवितां प्रभुपदीं करी नमना,

---

१. वेदशास्त्रांस सारभूत असणाऱ्या (शंकराला). २. बुद्धि. ३. पार्वतीजवळ. ४. याच्यासारखा. ५. दृढ आहे व्रत (नियम) ज्याचें असा. ६. मेघाची. ७. मदनशत्रो शंकरा! ८. तुम्हीं दिलेला अधिकार. ९. चंड (प्रखर) आहेत किरण ज्याचे असा सूर्य. १०. थंडीस. ११. अस्त्ररहित अशा. १२. अभंग व बळ देणारा.

—६—

राम कृतस्वस्त्ययन[1] त्वरित निघे दैत्यवाहिनीदमना[2]. १८
भार्गव जाउनि गांठी दैत्यांतें, रण करावया बाहे,
गर्जोनि म्हणे, 'प्रभुनें तुमच्या मथनार्थ धाडिलें आहे.' १९
भार्गववचनें झाले ते दुर्मद[3] दैत्यदानव क्रुद्ध,
करिती त्या एकासीं उग्रायुधवृष्टि सोडुनीं युद्ध. २०
तो राम त्यां खळांतें वज्रसमस्पर्शबाणनिकरानें[4]
ताडुनि विकळ करि रणीं, ते ही पीडिति तयासि निकरानें.
दानवशस्त्रक्षततनु तो रक्तस्नात राम जों झाला,
तत्काळ तेथ भगवान् भव भक्तभवांतक[5] स्वयें आला. २२
स्पर्शे पिनाकपाणी[6] परमेश्वर पूतपाणिपद्मानें[7],
त्या रामासि विलोकी नयनयुगें सुप्रसादसद्मानें[8]. २३
पावनपाणिस्पर्शें केला तत्काळ दिव्यतनु राम,
परमेश्वरें पुरविले पदपद्मपरागपूतजनकाम[9]. २४
भगवंत म्हणे, 'वत्सा! शस्त्रनिपातें[10] कळेवरीं[11] पीडा
झाली तुज चि न, मज ही, बापा मच्चित्तहंससद्मीडा[12]! २५
करुनि मदाज्ञा, धैर्यें दुःसहशस्त्रप्रहार साहोनि,
मानुषकर्मापासुनि[13] सुटलासि भवांतरा[14] न पाहोनि. २६
सर्ववरास्त्रग्रहणीं[15] आतां झालासि योग्य, घे, साधो!
आधोरणं[16] शत्रुगजीं हो, वत्सा! भवदभीष्ट[17] तें साधो.' २७

---

१. पुण्याहवाचनादि केलेला. २. दैत्यसैन्याच्या नाशास. ३. अत्यंत गर्विष्ठ. ४. वज्रासारखा स्पर्श असलेल्या बाणसमूहानें. ५. भक्तजनांच्या संसाराचा नाश करणारा शंकर. ६. पिनाक नांवाचें धनुष्य हातीं असलेला शिव. ७. पवित्र हस्तकमळानें. ८. मोठ्या कृपेचें माहेरघर असलेल्या (नयनद्वयानें). ९. पदकमल-धुलीनें पवित्र झालेल्या जनांचे मनोरथ. १०. शस्त्राच्या माऱ्यानें. ११. शरीरास. १२. माझ्या चित्तरूपी हंसाच्या उत्तम घरट्या! १३. मानवयोनीस कारण असलेल्या कर्मापासून. १४. जन्मांतरा. (परशुराम चिरंजीव आहे). १५. सर्व श्रेष्ठ अस्त्रें स्वीकारण्यास. १६. महात. १७. तुझें इच्छित.

ऐवं[1] प्रसन्न झाला रामावरि सर्वलोकगुरु शर्व,
दे सर्वास्त्रें त्यातें वरदर्षभ[2] तो अभीष्टवर सर्व. २८
चरणीं वाहुनि मस्तकपद्म पुन्हां तत्प्रसाद घे नमुनी,
आज्ञा प्रभुची होतां येता झाला निजाश्रमास मुनी[3]." २९
ॠषि[4] हे ऐसी सांगे तातासि[5] कथा. असा शिवच्छात्र
भार्गव, तेणें केला स्वधनुर्वेदासि कर्ण हा पात्र. ३०
तिळमात्र हि जरि पातक असतें तरि सर्वथा भृगूत्तम तो
या[6]कारणें न देता दिव्यास्त्रें, यावरूनि शुचि गमतो. ३१
सूतकुळीं हि न झाला, मज वाटे देवपुत्र[7] हा कर्ण;
क्षत्रकुळीं च उपजला, हें याचा स्पष्ट सूचवी वर्ण. ३२
लोकांत प्रकट न हो कुळ, कारण एक हें चि सत्य, जिला
झाला तिणें उपजतां बाळपणीं करुनि साहस[8] त्यजिला. ३३
हा दीर्घभुज सकुंडलकवच उपजतां चि बाळ भास्करसा,
प्रसवे न यासि राधा. प्रसवेल सुधाकरासि[9] काय रसा[10]? ३४
आजि[11]! सिंधुशुक्तिगर्भी[12] मौक्तिक उपजे; नदींत ही असती
पुष्कळ सिंप्या, परि तीं त्यांच्या उदरीं न मौक्तिकें वसती. ३५
राधा धात्री[13] च गमे, कर्णाच्या न जननी शरीरा या;
सांगा जी! व्याघ्रासि प्रसवेल मृगी कधीं तरी राया!? ३६
याचें विशाल वक्षःपीठ[14] पहावें बरें तुवां निपुणें,
भुज दीर्घ[15] वृत्तपीनें[15] त्रिदशकरिकरा[16]परीस पूज्य गुणें. ३७
हा प्राकृत[17] पुरुष नव्हे. सांगावें काय म्यां तुला कविला?
कर्णाच्या तेजें बहुवीरांकरवीं स्वगर्व टाकविला. ३८

---

१. या रीतीनें. २. वर देणाऱ्यांत श्रेष्ठ. ३. परशुराम. ४. धर्मप्रवीण नांवाचा ब्राह्मण. ५. धृतराष्ट्रास. ६. या कर्णाप्रत. ७. कोणत्या तरी देवाचा अंशज. ८. अविचार. ९. चंद्रास. १०. पृथ्वी. ११. अहो! १२. समुद्रांतील शिंपीच्या पोटांत. १३. दाई. १४. उरःस्थल. १५. लांब, वाटोळे व बळकट. १६. देवांच्या हत्तीच्या (ऐरावताच्या) सोंडेपेक्षां हि. १७. सामान्य.

सारथि होय पितामह रुद्राचा, तेंवि तूं हि कर्णाचा,
लाजो तुज रविरथहयबगुणधर तो बंधु ही सुपर्णाचा. ३९
सारथि अधिक रथीहुनि असतां चि घडे जय प्रजापाळा!
पाळा कर्णासि तुम्हीं, घालो कंठांत कीर्ति मणिमाळा." ४०

अध्याय तेविसावा.

शल्य म्हणे, "इतिहास श्रुत आहे सन्मुखें मला सारा,
कृष्णास हि विदित असे, अमृतरसाहूनि हे कथा सारा. १
जाणे सर्व म्हणोन चि म्हणती 'सर्वज्ञ' सर्व ही त्याला,
जेंवि शिवाचा ब्रह्मा, पार्थाचा कृष्ण सारथी झाला. २
कर्ण कदाचिज्जरि वध पार्थाचा करिल, तरि तुम्हीं कटकें
हरि संहरील आंगें, हें तूं मानूं नको नृपा! लटकें. ३
कोपेल कृष्ण तेव्हां राया! त्याच्यापुढें न काल टिके.
ज्याला सहाय भगवान् त्याच्या नाशीं प्रयास कां लटिके?" ४
दुर्योधन त्यासि म्हणे, "राया! कर्णावमान कां करिसी?
हा चि वधी त्या तैशा रंजनीयुद्धीं घटोत्कचा अरिसी. ५
याणें वृकोदराच्या कंठीं जिंकोनि घातिलें चाप,
मांत्रिक मंत्रें मोहुनि धरितो जैसा पराक्रमें साप. ६
मूर्खा पोटभरूला बोलावें बोलिला तसें भीमा,
तेव्हां मज कळलें, कीं या कर्णाच्या बळा नसे सीमा. ७
माद्रीपुत्रांतें ही जिंकुनि हा जीवदान दे, सोडी;

---

१. ब्रह्मदेव. २. सूर्याच्या रथाच्या घोड्याच्या दोऱ्या धरणारा. (सूर्याचा सारथि). ३. गरुडाचा भाऊ अरुण. ४. राजा शल्या! ५. चांगली, श्रेष्ठ. ६. [illegible]. ७. स्वतः. ८. व्यर्थ. ९. [जयद्रथवधसमयीं झालेल्या] रात्रियुद्धांत. १०. भीमाच्या.

या एकानें चि रणीं त्या सात्यकिची हि मोडिली खोडी. ८
धृष्टद्युम्नादिक तों केले बहुवार संगरीं भग्न.
अर्जुन वदन न दावी, झाला भयसागरांतरीं मग्न. ९
या कर्णाला समरीं पांडव देखावया न शकतील;
काय पराभववार्ता ? प्राणद्यूतीं[1] हि ते चि ठकतील. १०
मारील कोपतां हा कर्ण कुलिशपाणिला[2] हि अमरांत,
त्या या वीरासि कसे पांडव ते जिंकितील समरांत ? ११
भुजयुद्धीं तुजसम ही क्षितिवरि नाहीं च अन्य बळशाली;
तूं दुःसह शत्रुजना, शैल्याख्या[3] यामुळें जगीं झाली. १२
अर्जुन मरतां कृष्णों अभिमानें बळ धरूनि झगडावें,
कर्णविनाशीं[4] राया ! "[5]तें तुजपासूनि काय न घडावें ? १३
'सारथ्य चि करिन' असी कळवी लोकत्रया प्रतिज्ञा, ते
करिल मृषा[6] तरि म्हणतिल मग काय 'भला' तयाप्रति ज्ञाते !
कृष्ण बळें अभिमानें अन्यायें जरि वधील बळ[8] हातें,
सत्यप्रतिज्ञ तूं प्रभु अभिमानी[9] न चुकसील कळहातें. १५
कृष्ण वधील निजबळें माझीं कटकें, तरि स्वयें कां गा !
न वधाल तुम्हीं राया ! पांडवकटकें रणीं ? मला सांगा. १६
मेले रणीं सहाय्यक्षितिपति[10] बंधू हि जे मदीय नृपा !
होईन अनृण[11] त्यांचा, जरि करिसिल आजि तूं चि पूर्ण कृपा[12]."
शल्य म्हणे, 'कृष्णाहुनि मज म्हणसि विशिष्ट[13]. जाहलों तुष्ट.
सारथि होतों; परि मन तुमचें मद्भाषणें न हो रुष्ट.' १८
कर्णासह दुर्योधन 'आम्हांला मान्य हें' असें बोले.

---

१. युद्धांत. (युद्धांत प्राणाची च पैज असते). २. वज्र हातांत धारण करणाऱ्या इंद्रास. ३. 'शल्य' हें नांव. ४. कर्ण मरतां. ५. कृष्णासारखें भांडणें. ६. खोटी. ७. उगीच च. ८. सैन्य. ९. आमचा अभिमान धरणारा. १०. सहायास आलेले राजे. ११. ऋणमुक्त; उतराई. १२. सारथ्यकर्म स्वीकारण्याची कृपा. १३. श्रेष्ठ.

त्या काळीं आनंदें सर्व हि नरशक्रचक्र[1] ही डोले. १९
दुर्योधन कर्णातें भेटोनि म्हणे, 'सख्या! पृथाजाचा[2]
उतरीं मद, प्रताप प्रकट असे या जनीं वृथा ज्याचा.' २०
कर्ण म्हणे, 'राया! मज गमतो मद्रेश नातिहृष्टमना[3].
मधुरोक्तें तूं पुनरपि बोल नृपासीं मनोव्यथाशमना.' २१
शल्यासि म्हणे कुरुपति, 'पार्थाचा सचिव[4] कृष्ण तो *जेवीं,
तैसा तूं कर्णाचा हो, देवा! अभयकर शिरीं ठेवीं. २२
पार्थातें कृष्ण तसा, कर्णातें तूं हि संगरीं रक्षीं.
त्वां मारुतें[5] करावा कर्णबळाग्नि[6] प्रदीप्त रिपुकक्षीं[7].' २३
हर्षें सुयोधनातें भेटे मद्रेश, तो म्हणे, 'युक्त[8];
त्वत्प्रिय करितों; परि बा! सोसावें आमुचें तुम्हीं उक्त.' २४
कर्ण म्हणे, 'शंभुहितीं विधि, पार्थहितीं मुरारि[9] युक्त[10] सदा.
माझ्या हितीं तसा तूं हो युक्त; न हो मनीं उदास कदा.' २५
शल्य म्हणे, 'निजनिंदास्तुति परनिंदास्तुति प्रशस्त नसे;
सद्वृत्त[11] चतुर्विध हें आर्यांचें सज्जनासि मान्य असे. २६
मीं सुरनाथाचें ही सारथ्य करावयासि योग्य असें.
जाणें कौशल्य अतुळ, जाणे तो मातलि[12] प्रसिद्ध जसें. २७
ऐसें[13] जाणतसें; कीं, आर्यांहीं साधु[14] शिक्षिला आहें.
आत्मस्तुतियुक्त हि मीं बोलेन तुझ्या हितार्थ, तें साहें. २८
करितां रण पार्थासीं कर्णा! मीं चालवीन हय नीट;
तूं चित्तीं विज्वर[15] हो; आहें युद्धांगणांत बहु धीट.' २९
तेव्हां सुयोधन म्हणे, 'कर्णा! मातलि जसा चि शक्राचा,

---

१. नरेंद्रमंडळ. २. अर्जुनाचा. ३. फारसें आनंदित नाही मन ज्याचें. ४. साह्यकर्ता, मंत्री. ५. वायूनें. ६. कर्णाचा सामर्थ्यरूप अग्नि. ७. शत्रुरूप गवतांत. ८. ठीक आहे. ९. मुररिपु कृष्ण. १०. तत्पर. ११. उत्तम वर्तन. १२. इंद्राचा सारथि. १३. इतकें उत्तम. १४. चांगल्या प्रकारें. १५. निश्चित. * जेंवि.

सारथि तसा तुझा हा शल्य नृप हि शल्य शत्रुचक्राचा.[1]' ३०
शल्यासि म्हणे, 'राया! कर्णातें रक्षिसील, जरि वाजी
चालविशील, तरि रणीं जिंकील धनंजयासि हा आजि.' ३१
शल्य 'अवश्य' म्हणे, तों कर्ण म्हणे, 'तरि यथोक्त[2] रथ कल्पीं[3];
मद्रपते! निजवूं दे सत्वर भीमानुजासि[4] शरतल्पीं[5].' ३२
शास्त्रप्रोक्तविधानें[6] रथ कल्पुनि शीघ्र आणिला शल्यें,
जेंवि मनोरथ साक्षात् केला दैवें चि सिद्ध वात्सल्यें[7]. ३३

अध्याय चोविसावा.

कर्ण प्रदक्षिणा त्या जैत्ररथातें[8] करूनियां भावें
सूर्योपस्थान[9] करी, कीं, युद्धीं प्राप्त शुद्ध यश व्हावें. १
मग कर्ण म्हणे, 'संध्याचंद्रद्युतिरंजितांबरीं[10] च ढगा,
[11]रणशोभा जिंको, तूं मद्रेशा! प्रथम यावरी चढ गा[11]!' २
शल्य बसे, मग बैसे वैकर्तन[12], निजरथीं जसा तरणी[13];
पाहुनि शोभा मानिति जन कीं, केला चि पार्थघात रणीं. ३
विप्र म्हणाति, 'विजयातें पाव रणीं; कीर्ति हो जगीं शुद्धा;

---

१. शत्रुमंडळास बाणाग्रासारखा (तापकर). २. [युद्धशास्त्रांत] सांगितल्याप्रमाणें. ३. योजी; सिद्ध कर. ४. अर्जुनास. ५. बाणशय्येवर. ६. शास्त्रांत सांगितलेल्या नियमानुसार. ७. प्रेमानें. ८. विजयी रथास. ९. सूर्याची उपासना. १०. सायंकाळच्या चंद्रकांतीनें शोभिवंत केलेल्या आकाशांत. ११. 'चंद्रकिरणानीं व्यापिलेल्या आकाशांत ढग विशेष शोभतो, त्या शोभेला रथाची शोभा जिंको. नीलमेघाप्रमाणें शोभण्यासाठीं तूं आधीं रथावर चढ' असें किंवा, 'चंद्राजवळ असलेले ढग जसे चंद्रकिरणांच्या परावर्तनानें शोभतात, तसें च सारथ्य स्वीकारून विजयप्रस्थान केलेल्या तुझ्या तेजानें प्राप्त झालेली रथाची कांति आकाशांतील मेघकांतीस जिंको,' असें कर्ण म्हणाला. १२. कर्ण. १३. सूर्य.

कुरुराजमनोरथसहकारवसंता[1]! विशंक आ युद्धा.' ४
देती आशीर्वाद द्विज, बंदीसूतमागध[2] स्तविती,
सानंद वाद्यवादक दुंदुभिमुख[3] वाद्यजात[4] वाजविती. ५
राजा कर्णासि म्हणे, 'वीरवरा! मित्रवत्सळा! आजि
असुरांत शक्रसा हो विजयी पांचाळपांडवांमाजि. ६
भीष्मद्रोणांहीं जें कर्म न केलें, स्वयें करीं बा! तें,
भंगावी रिपुसेना त्वां जैसी घनघटा[5] महावातें. ७
धर्म धरावा किंवा मारावा पार्थ, वर मला दे हा,
अथवा पांच हि मारीं, विजयश्रीशुद्धकीर्तिच्या[6] गेहा! ८
स्वजयाविषयीं मानस हें न दुज्याचा धरी भरवसा, हो!
नरसिंहा! न तवाद्भुतचापमुखींचा[7] अरीभ[8] रव[9] साहो.' ९
ऐसें वदे जयार्थी नृप, त्यासि म्हणे 'अवश्य' तो कर्ण;
झाला सिद्ध महात्मा वाराया सर्व आप्तलोकर्ण[10]. १०
हर्षें शल्यासि म्हणे, 'मद्राधीशा! वरप्रतापा[11]! हूं!
प्रेरीं वाजी; आजि त्वद्दर्शितयानशीघ्रता[12] पाहूं. ११
धर्म वृकोदर अर्जुन जेथें, तेथें चि ने रथा, वेगा
दावीं, दावीं[13] अनळा[14] मारुतसा[15]. आजि ते मथावे गा! १२
माझ्या बाहूंचें बळ पाहो तो आजि आजिमाजि[16] अरी,
तो हीं, जो हित[17] त्याचा, ज्याच्या हस्तीं वसे सदैव अरी[18]. १३
मारीन पांडव रणीं शल्या! निश्चय चि जाण; ते जितकीं
शस्त्रें धरितिल खंडिन; माझे अति तीव्र बाण तेजितें[19] कीं. १४

१. दुर्योधनाच्या इच्छारूपी आम्रवृक्षास वसंतकालासारख्या कर्णा! २. ह्या तीन भाटांच्या जाति आहेत. ३. नौबद आदिकरून वाद्यें. ४. एकूणएक वाद्यें. ५. मेघसमूह. ६. विजयश्रीपासून मिळालेल्या निर्मळ कीर्तीचें घर च अशा! ७. तुझ्या अद्भुतधनुष्यरूपी मुखांतून निघणाऱ्या बाणांचा. ८. शत्रुरूप हत्ती. ९. ध्वनि. १०. आप्त लोकांचें ऋण. ११. श्रेष्ठ आहे पराक्रम ज्याचा अशा! १२. त्वां दाखविलेली रथाची शीघ्रता (वेग). १३. अरण्यांत. १४. अग्नीला. १५. वायुप्रमाणें. १६. युद्धांत. १७. हितकर्ता. १८. सुदर्शनचक्र. १९. पाजळलेले.

आजि कुरुश्रेष्ठाची राज्याशा आहली[1] व अनपार्थी,
माझ्या बाणें मरतां युद्धीं बहु शोचितील जन पार्था. १५
शरवृष्टिनें [2]धनंजय शांतीतें पाववीन मीं थोर
घन, [3]नृत्यरसीं सादर आजि रणीं या करीन [4]कुरुमोर.' १६
शल्य म्हणे, 'सूतसुता! कां गा! अवमानिसी [5]सुभव्यंजना?
[6]वंशज हि [7]शूर्पें न गुणें [8]लंघी सभ्यादृता [9]शुभव्यजना. १७
वदसील असें न मुखें येतां गांडीवनाद कर्णातें,
[10]अजगवशार्ङ्गासीं हा स्वबळें [11]सांगेल [12]वाद कर्णा! तें. १८
न विलोकिला धनंजय म्हणउनि ऐसें यथेष्ट बोलवतें.
न लवे [12]वेतसशिर; परि येतां गुरु पूर तें किं हो! लवतें! १९
अवलोकिसील गजबल[13]दलनीं सिंहासमान भीमासी;
मग न वदसील हें तूं; [14]धूमस्तोमासि कां न भी [15]मासी? २०
बळ कवळितील [16]गहना [17]अनिळानळसे चि नकुळसहदेव,
हें न वदसील तेव्हां, जैं म्हणतिल '[18]साधु' जिष्णु[19]सह देव. २१
दृष्टिविष व्याळ तसा, जेव्हां तुज धर्मराज पाहेल,
कर्णा! तुझा अनावर हा तेव्हां चि [20]प्रलाप राहेल. २२
मदभूतग्रस्ता तुज [21]धर्मात्मा [22]सिद्धमंत्र पाहेल,
साधुपुढें मोह तसा, क्षणभरि हि न हा प्रलाप राहेल.' २३

---

१. सफल. २. अर्जुनरूपी अग्नि. ३. नर्तनप्रेमांत. ४. दुर्योधनरूपी मोर. ५. पांडवांस. ६. एका च कुळांत जन्मलेलें. उत्तमकुलोत्पन्न (पक्षी) वेळूपासून झालेलें. ७. सूप. ८. सभ्यानीं स्वीकारिलेल्या. ९. उत्तम पंख्यास. १०. शिवधनुष्य व विष्णुधनुष्य यांस. ११. बरोबरी, आह्वान करील. १२. वेताचा शेंडा. १३. गजसेनेचा नाश करण्यांत. १४. धुराच्या लोटास. १५. धुरानें मधमाशा उडतात हें प्रसिद्ध आहे. १६. अरण्यास. १७. वायु व अग्नि यांसारखे. १८. शाबास! १९. इंद्रासह. २०. बडबड. २१. पुण्यशील. २२. मांत्रिक; पंचाक्षरी.

अध्याय पंचविसावा.

कर्ण अनादरुनि वचन शल्यासि म्हणे, 'सुशीघ्र हय हाकीं.'
आकर्षिला कृतांतें[1], चुंबकमणिनें[2] चि जेंवि अयें[3], हों[4] कीं! १
उत्पात फार झाले, कर्णरथाचे तुरंग ही पडले,
रडले वारणवाजी[5], अपशकुन अनेक तेधवां घडले. २
क्षयसूचक उत्पात स्पष्ट चि, त्यांतें न मानिती हो! ते.
शास्त्रज्ञ दूरदृष्टि[6] हि, दैवें मोहांध जाहले होते. ३
कर्ण म्हणे, "शल्या! गति भीष्माची शत्रुनीं तशी केली;
गुरु हि अधर्मे वधिला; विजयश्री ओढुनीं बळें नेली. ४
कळलें यावरुनि मला कीं, होणारापुढें न बळ चाले.
विश्वख्यात[7] पितामहगुरु[8] पुरुषव्याघ्र[9] मृत्युवश झाले! ५
केलें गुरुचें काळव्याळानें कवळ जेधवां गांत्र[10],
शस्त्रास्त्रशौर्यमित्रें[11] झालीं न त्राणसद्यश:पात्र[12]. ६
परि मीं चित्तीं निर्भय युद्धोत्सुक सिद्ध जाहलों आहें.
पाहें उत्साह; जगीं निस्तुळ माझें चि धैर्य बापा! हें. ७
पार्थप्रताप साहे आहे मजवेगळा असा कोण?
गंगासुत वृद्ध भला, तो ब्राह्मण ही पुरातन द्रोण. ८
भरतवधूंचीं[13] नेत्रें म्यां चि पुसावीं यशःकरें आजि,
आजी[14] धृतराष्ट्राची[14] सुखवावी करुनि अद्भुता आजि[15]. ९
गुरुमरणें कळलें कीं, मृत्यु चुकेना चि, तो जना आहे;
मग भय धरूनि मागें मद्रेशा कोण जाणता राहे? १०
जेथें धर्म धनंजय भीम यमज[16] वासुदेव सात्यकि, ती

---

१. यमानें. २. लोहचुंबकानें. ३. लोखंड. ४. कर्ण. ५. हत्ती व घोडे. ६. दूरवर विचार करणारे. ७. जगप्रसिद्ध. ८. भीष्मद्रोण. ९. पुरुषश्रेष्ठ. १०. शरीर. ११. शस्त्रास्त्रस्वरूप मित्र. १२. संरक्षण [illegible] यशास पात्र. १३. भरतवंशजांच्या स्त्रियांचीं. १४. गंगा. १५. युद्ध. १६. नकुलसहदेव.

सेना त्यां[1] चि सहावी; उरले धृतराष्ट्रसुत अमात्य किती? ११
वैर [2]स्वैर उगवितां म्हणतिल मज देव 'किंनु [3]रुद्रो?' हें[4]
न घडे तरि गुरुमार्गें न जगेन; नसे भलें गुरुद्रोहें. १२
माझें प्रिय बहु केलें धृतराष्ट्रसुतें; [5]तदर्थ साधीन.
याविषयीं प्रियभोगांसह जीवित करिन अंतकाधीन. १३
श्री[6]रामें हा रथ मज दिधला, यावरुनि पार्थ मारीन.
तद्रक्षणासि अंतक आला तरि मीं तयासि वारीन. १४
जर्‍हि सगण सकळ [7]हरि-यम-वरुण-कुबेरादि [8]लोकपति आले,
जिंकीन ते हि, [9]मद्गुरुशक्तिपुढें काळशक्ति हि न चाले." १५
इत्यादि आत्मविक्रम जेव्हां स्वमुखें यथेष्ट कर्ण वदे
शल्य तया उत्तर दे उग्र जसें विष हरासि [10]अर्णव दे. १६
'कर्णा! उगा उगा रे! किति [11]कत्थन? हें न ऐकवे कानें.
[12]त्यजिली, निर्मर्यादा अ-सती वाणी तुझी, विवेकानें[12]. १७
नरवर अर्जुन कोठें? पुरुषाधम सूतपुत्र तूं कोठें?
वाचाळा! नाचावें सत्स्तवनीं न स्ववर्णनीं [13]ओठें. १८
इंद्रपुरींतूनि सुधा, [14]यदुनगरींतूनि तसि पृथातनुजें
[15]पुरुषवराची [16]अनुजा [17]हरिली, करिजेल काय तें मनुजें? १९
[18]मृगवधकाळहीं अर्जुन भांडे परमेश्वरासवें आंगें.
विश्वांत [19]विश्वनाथप्रतिभट दुसरा असेल तरि सांगें? २०

---

१. त्यांचा काय पाड? २. यथेष्ट. ३. रुद्र च कीं काय? ४. इतकें शौर्य. ५. त्याचा मनोरथ. ६. परशुरामानें. ७. इंद्र. ८. अष्टलोकपाळ. ९. माझ्या अचाट शक्तीपुढें. १०. समुद्र. ११. बडबड. १२. तुझ्या असभ्य व मर्यादारहित भाषणांत विवेक मुळीं च नाहीं. १३. ही करणी तृतीया. (सज्जनांचीं मनमुराद स्तुति करावी; पण आत्मस्तुति करूं नये). १४. द्वारकेंतून. १५. पुरुषोत्तमाची—कृष्णाची. १६. धाकटी बहीण—सुभद्रा. १७. [गरुडाप्रमाणें पराक्रमानें] हरण केली. १८. कथासंदर्भ वन० अ० ११ वा पहा. १९. शंकराचा प्रतिस्पर्धी योद्धा.

पांडव खांडववनहवि अर्पुनि तर्पी यथेष्ट अग्नीतें.
अद्यापि वर्णिजेतें यश देवीं पार्थबाणसत्रीं तें. २१
तुज नित्य घोषयात्रास्मरण असावें; परंतु हा मद तो
आहे चि विस्मृतीचें बीज, म्हणुनि लेशमात्र मीं वदतों. २२
कलहप्रिय अंधात्मज दुर्योधन, योग्य तूं हि त्यास गडी,
चितेची पेटविली पांडवहृत्पंकजीं तुम्हीं सैंगडी. २३
कपटद्यूतें हरिलें राज्य, वना धाडिलें, तदपि डावा
धरुनि वधाया गेलां; कीं, दुष्टमतें क्षमास्पद पिडावा. २४
विपिनांत घोषयात्राव्याजें गेलां धरूनियां गर्व;
दुर्योधनासि मार्गी कलहीं जिंकूनि धरिति गंधर्व. २५
तूं प्रथम पळालासि प्राणक्षयभय धरूनि मनिं, मागें
जिंकोनि बद्ध केला दुर्योधन खचरनायकें रागें. २६
बंधविमुक्त सुयोधन तेव्हां त्वां कीं धनंजयें केला?
राधेय अन्य तूं; तो अन्य चि, आणीं, पळोनि जो गेला! २७
त्या गोग्रहप्रसंगीं भीष्मद्रोणादि सर्व एकानें
केले भग्न; दशा ते तुमची क्षण आयकों मये कानें! २८
तेव्हां त्वां तो अर्जुन राधेया! कां न जिंकिला? शस्त्रें,
अस्त्रें गेलीं होतीं कोठें, नेलीं हरोनि जैं वस्त्रें? २९
झालें युद्ध उपस्थित आजि, पळेनासि तरि तुला पार्थ
मारील निश्चयें. हें कर्म करिसि निजबंधूविलापार्थ.' ३०
ऐसें सज्जनसंमत हित सत्य श्राव्यें जें वदे शल्य,
कर्णाच्या कर्णा दे दुःख, तसें तप्त ही न दे शैल्य. ३१

---

१ अर्जुन. २. खांडववनरूप तूप. ३. शेगडी. ४. वैर; दंश. ५. दयेचें स्थान च असा धर्म. ६. घोषयात्रेच्या मिषानें. ७. तुझ्यामागें. ८. आकाशगामी गंधर्वाधीश चित्रसेनानें. ९. उत्तरगोग्रहणसमयीं. १०. विराट० अ० ६।२८ पहा. ११. आपल्या स्त्रीला शोक देण्याकरितां. १२. ऐकण्यास योग्य. १३. बाणाग्र.

अध्याय सव्विसावा.

कर्ण म्हणे, 'गा! शल्या! मागील कथा कशास? जरि आजि
मज जिंकील तरि खरें तव कत्थन; शीघ्र चालवीं वाजी.' १
शल्य म्हणे, 'बहु बरवें; पार्थासीं गांठि घालितों तूर्ण.
ईश्वरवरानुकूळें दैवें होताति कामना पूर्ण.' २
यापरि बोलत जातां पांडवपृतना विलोकिली दूर.
'कोठें अर्जुन?' ऐसें सादर ज्या त्यासि तो पुसे शूर. ३
कर्ण म्हणे, "सुखवावा भूपसखा करुनि शत्रुचें निधन;
सांगेल पार्थ मज जो, देइन मागेल तें तयासि धन. ४
मानील धन दिलें तें अल्प तरि तयासि आणखी प्रकट,
देईन मीं स्वतोषें सद्रत्नाहीं भरूनियां शकट. ५
थोडें म्हणेल हें तरि, देती अवलोकितां चि ज्या शुभ, त्या,
मीं, कांस्यदोहना शत गाई देइन, ज्या भल्या दुभत्या. ६
हें अल्प पार्थदर्शक मानील तरी तयासि सुग्राम
शत देइन, कीं, मद्गुरु याचकचातकवरांबुमुग्राम. ७
अंजननिभ कच ज्यांचे, वर्णें ज्या क्षीरगौर अश्वतरी,
तद्युक्त रथ तया मीं देईन, म्हणेल तें हि अल्प तरी. ८
ज्यासि वहाती गज सा तो अर्जुनदर्शकासि रथ वाहो,
रुचिरचतुरसालंकृतयुवतिशतविलासपात्र अथवा हो. ९

---

१. लवकर. २. ईश्वराच्या वरानें अनुकूळ अशा. ईश्वर=परमेश्वर (पक्षीं) शिव. श्लेषानें शंकराचा वर अर्जुनास अनुकूल आहे हें सुचविलें. ३. पांडवांचें सैन्य. ४. दुर्योधन. ५. स्पष्ट. ६. खुषीनें. ७. गाडे. ८. कांश्याचें मांडें भरून [प्रमाण काय?] दूध देणाऱ्या. ९. याचकरूपी चातकांस मोठा मेघ च असा राम. (सर्व पृथ्वी जिंकून ब्राह्मणांस अर्पण करणाऱ्या परशुरामाचें दातृत्व अलौकिक च होय). १०. काजळासारखे काळेभोर. ११. दुधासारख्या शुभ्र. १२. खेचरी. १३. सुंदर, चतुर व सालंकृत अशा शंभर स्त्रियांचें विलासस्थान असा.

गज शत, सुग्राम हि शत, कांचनरथ[1] शत, दहा सहस्र हय
अर्पीन, अर्जुना जो दावील तया; न आवरीन शयं[2]. १०
शिक्षित[3] साधु सुगति[4] हय शत देइन, कुशळे रथ वहायाचे[5],
अत्युत्तमजातीचे प्रबळक्षतशल्यभर[6] सहायाचे. ११
तुष्ट न होतां कांचनशृंगी[7] धेनू तयासि शत चारी[8]
देइन, पंचशत कनकभूषित धवलाश्व तदभिमतचारी[9]. १२
मुदित न होतां देइन अणखी मीं दांतें[10] अश्व अठरा या;
कांबोजयुक्त[11] शुभ्रस्यंदनें[12] ही; चालवीन[13] हट[13], राया! १३
पश्चिमकच्छीं[14] झाले[14], हस्तिपकांहीं[15] विनीत[16] जे केले,
कांचनमंडित षट्शत गज देइन, कीं नें[17] ते वृथा[17] गेले. १४
जेथ विपुळ जळ, खळबळ तिळ हि नसे, वस्तु बहु समर्घ[18] विके,
वैश्यग्राम[19] चतुर्दश ओपीन, जयांत सर्व धान्य पिके. १५
देईन निष्ककंठी[20] तरुणी शत एक मागधीदासी[21].
विनवूनि पुसेन, जसा शिष्य म्हणे 'इष्ट माग' धीदासी[22]. १६
हें सर्व तुच्छ ऐसें जरि गणिलें पार्थदर्शकें चित्तें,
देइन सुत हि स्त्री ही, जीं जीं असतील संग्रहीं वित्तें. १७
जो दाखवील मजला कृष्णार्जुन तो न लोक सामान्य,
पूर्वोक्ताल्पधनाच्या दाना होईल तो कसा मान्य? १८

---

१. सोन्याचे रथ. २. हात. ३. चांगले शिकवलेले. ४. चांगली चाल असलेले. ५. रथ वाहून नेण्यांत कुशल. ६. अति भयंकर घाव व बाणाग्रें यांचा भर सहन करण्यास समर्थ असे. ७. सोन्यानें मढविलेलीं शिंगें असणाऱ्या. ८. चारशें. ९. त्याच्या इच्छेप्रमाणें चालणारे. १०. शिकविलेले. ११. कांबोजदेशांतील घोड्यांसह. १२. पांढरे रथ. १३. हट्ट पुरवीन. १४. पश्चिमकच्छप्रांतांत निर्माण झालेले. १५. महातांनीं. १६. शिक्षित. १७. मूळपाठ—**सुहृत्करीं**. (जिवलग मित्राच्या हातीं). १८. सवंग. १९. व्यापारी असलेले गांव. (सर्वसमृद्ध असे गांव). २०. सुवर्णपदकें गळ्यांत असलेल्या. २१. मगधदेशांतील दासी. २२. ज्ञान देणाऱ्या गुरूस.

मारीन कृष्ण दोघे, तन्मणि धन सर्व हरुनि आणीन,
मग तेणें मीं प्रेमें त्या परमप्रियकरासि न्हाणीन. १९
कृष्णार्जुनदर्शक जरि तेणें हि न होय सुप्रसन्नमना,
बहु काय? काय हा, यश जोडुनि, वाहीन, करुनि सन्नमना." २०
ऐसें वदोनि कर्णें वाजविला कंबु अंबुदध्वान,
त्याच्या प्रतिध्वनींतें पुरे असा होय दिविषदध्वा न. २१
दुर्योधन कर्णोक्तिश्रवणें हर्षोनि करि दरस्फुरण,
वाजविति शंख सैनिक, ये सर्वांला हि सत्वर स्फुरण. २२
शल्य म्हणे, "राधेया! वांटिसि कां धन कुबेरसा? अज्ञा!
पार्थ पहासील सुखें. व्ययवेत्ते वित्त वेचिती यज्ञा. २३
नेणसि अपात्रदानीं दोष, धनत्याग मूढसा करिसी;
कार्य अयत्नें होतां, धन वेचुनि अयश-पाप कां वरिसी? २४
'त्या दोघां कृष्णांतें' म्हणसी 'मारीन,' मोह हा. कवणें
'वधिले सिंह शृगाळें' ऐसें लोकांत ऐकिलें श्रवणें? २५
इच्छिसि न इच्छिजे तें, संसारीं तुज नसे चि हित मित्र;
पडसी पतंगसा जरि धनंजयीं, वारिती न, हें चित्र! २६
कार्याकार्य न जाणसि; अश्राव्य अवाच्य वदसि बहु, एणें
काळग्रस्त गमसि; कोंठि करिजे हरिसीं न सावधें एणें. २७
कंठीं बांधोनि शिळा बाहुबळें जेंवि सागरीं तरण,
कीं भृगुपतन, तसें हें, जें तूं करणार त्या अरींत रण. २८
व्यूह रचोनि सकळनृपबंधुसुतसुयोधनादिकीं सहित,
पार्थासीं युद्ध करीं, जरि म्हणसि 'स्वजय हो, न हो अहित.'
कुरुपतिचें अहित न हो, हो हित चि, म्हणोनि वाहिनीपा! हें

१. त्यांजवळ असलेलीं रत्नें. २. फार काय सांगूं? ३. शंख. ४. मेघासारखा शब्द करणारा. ५. देवांचा मार्ग; आकाश. ६. शंखनाद. ७. अनायासें. ८. खर्च केव्हां व कसा करावा हें जाणणारे. ९. कोल्ह्यानें. १०. आश्चर्य. ११. भांडण. १२. हरिणानें. १३. कडेलोट. १४. सेनापते!

कथितों. अशा थरिं, जरि जगणें आहे; विचारूनीं[1] पाहें." ३०
कर्ण म्हणे, 'शल्या! मीं स्वभुजबळें प्रार्थितों रणीं पार्था;
हे प्रभु[2] सहाय असतां साधीना कर्ण कोणत्या स्वार्था[3]? ३१
तूं निश्चित हितशत्रु[4]; स्तविसी घडिघडि सधर्मभीमातें,
साच्युतधनंजयातें; कीं, देवूं पाहतोसि भी[5] मातें. ३२
या दृढमदभिप्रायापासुनि वारूं शके न शक्र मला;
मर्त्यांची[6] काय कथा? प्राकृतसा[7] काय कर्ण हा गमला?' ३३

अध्याय सत्ताविसावा.

शल्य म्हणे, "राधेया! जेव्हां तुझिया स्मरोनि कर्मातें
अर्जुन तीव्रशरानीं समरीं भेदील सर्व मर्मातें, १
तेव्हां पश्चात्तापा बापा! तूं पावसील पापानें;
सापानें धरिला प्लव[8] न जगे; बडबडसि तूं जसा पानें. २
विजयें वाजवितां तव कर्णा कर्णा! रुचेल कंबु कसा?
पळसील, भ्रमसील चि, आइकतां सिंहनाद, जंबुकसा. ३
अंबांकस्थित[10] शिशु शशिमंडळ कवळावया जसा पाहे,
तूं विजयासि वधाया वांछिसि हें कोण जाणता साहे? ४
पाचारिजे मृगाधिप बाळमृगें धरुनि युद्धकाम रणा,
विजयासीं कळि तैसा; न वरिसि तूं अप्रबुद्ध कां मरणा? ५
शवमांसमत्त[11] जंबुक तूं, गजमुक्ताश[12] सिंह तो जिष्णु;
तूं शशक, पार्थ गजपति; कीं दानव तूं, सिताश्व तो विष्णु. ६
स्वबिलस्थकृष्णसर्पा काष्ठें टोंचोनि खवळिसी कां गा!?

---

१. विचार करून. २. हे समर्थ भुज—पंत. ३. स्वकार्यास. ४. दिसावयास मित्र पण वस्तुतः शत्रु. ५. भीति. ६. मरणाधीन मनुष्याची. ७. क्षुल्लक मनुष्याप्रमाणें. ८. बेडूक. ९. दारू पिऊन. १०. आईच्या मांडीवर बसलेला. ११. प्रेतांचें मांस खाऊन माजलेला. १२. हत्तीच्या गंडस्थळांतील मुक्ताफळें खाणारा.

तीव्र[1]त्रिशूळवदनें तूं खाजवितोसि आपुल्या आंगा. ७
तूं सर्प [2]दर्पपरवश युद्धा पाचारितोसि [3]पक्षीना;
मग तो कां निज[4]दैवोपस्थित योग्य स्वभक्ष्य भक्षीना? ८
पार्थ-[5]पयोधर गर्जे, [6]स्पर्धा [7]मंडूक तूं वृथा धरिसी,
त्याच्यापुढें 'टुरु टुरुरु टरौं टरौं' शब्द हे किती करिसी? ९
श्वान स्वपोषकाच्या सदनाच्या आश्रयें उभा राहे,
जिकडे वनांत गर्जे [8]शार्दूळ तया दिशेकडे पाहे. १०
भुंके बळें यथेष्ट, व्यथित करी [9]निकटवर्तिजनकर्णा,
अर्जुनदृष्टि न पडली तों चि तसा भुंकतोसि तूं कर्णा! ११
शशमंडळींत कोल्हा म्हणतो 'मीं सिंह,' वल्गना करितो,
जोंवरि न पाहिला [10]गजगंडपललकवळभक्षिता हरि तो. १२
[11]आखु [12]बिडाल, श्वान व्याघ्र, [13]शृगाळ [14]द्विपारि, शशक करी,
विष अमृत, सत्य अनृत हि, तूं पार्थ, तयां तुम्हां नसें चि सरी."
कर्ण म्हणे, "[15]गुणबहुगुण जाणे गुणवंत, अगुण नेणे चि,
प्रसवे ती च [16]अभिज्ञा शल्या! तैसी न वांज [16]वेणेची. १४
तूं गुणहीन गुणागुण कैसा गा! जाणसील? अंधानें
कैसें नाट्य पहावें? कीं स्वर्गी सुख [17]असत्यसंधानें? १५
शस्त्रांतें अस्त्रांतें, जिष्णूच्या त्या हि [18]दिव्यचापातें,
क्रोधातें, वीर्यातें, शल्या! मीं जाणतों प्रतापातें. १६
रिपुनृप[19]सर्पसुपर्णा कर्णास हि एक जाणतों मीं च,

१. तीक्ष्ण शूलाच्या टोकानें. २. गर्वानें परवश झालेला. ३. गरुडास. ४. आपल्या सुदैवानें जवळ आलेल्या. ५. मेघ. ६. बरोबरी; वैर. ७. बेडूक. ८. वाघ. ९. जवळ असणाऱ्या मनुष्याच्या कानास. १०. हत्तीच्या गंडस्थळांतील मांस खाणारा. ११. उंदीर. १२. मांजर. १३. कोल्हा. १४. हत्तीचा शत्रु; सिंह. १५. गुणवानाचे गुण. १६. प्रसववेदना जाणणारी. १७. असत्यप्रतिज्ञानें. १८. त्या प्रख्यात गांडिव धनुष्यास. १९. शत्रुनृपरूपी सर्पास गरुडासारख्या अशा.

विंध्यासि मेरु, मेरुसि विंध्य चि जाणे, न अन्य नग नीच. १७
मीं आपणासि जाणें, जाणें त्या जिष्णुला हि तत्वानें,
तैसें न जाणिजे त्वां, इतरें वा तत्वहीन सत्वानें. १८
जाणें निजवीर्यातें, तद्वीर्यातें रणीं, म्हणोनी च
विजयीं बाहें, बा! हें नेणुनि मज 'साहसी' म्हणो नीच. १९
पार्थवधाचें साधन आहे तें सांगतों तुला, जेणें
आजि द्वैरथयुद्धीं विजयाचे प्राण निश्चयें घेणें. २०
आहे अहिमय सायक मृदुचंदनचूर्णपूर्णभात्यांत,
त्यावांचुनि शर दुसरा नाहींच क्षोणिवल्लभा! त्यांत. २१
शत्रुशिर छेदाया समर्थीं सोडीन त्या चि आहेया,
माझ्या शरा निवारी ऐसा विश्वांत कोण आहे या? २२
तो आहेय शरोत्तम सोडुनि, मीं मेरुतें हि फोडीन,
कवचाची काय कथा? पार्थी कीं केशवीं च सोडीन. २३
दुःसहसर्पशरबळें पार्थासीं आजि लावितों झगडा,
पगडा पाडीन जगीं, शरटंकें करिन चूर्ण त्या दगडा. २४
सर्वा यदुवीरांची श्री त्या कृष्णीं प्रतिष्ठिता आहे;
सकळां पांडुसुतांचा जय त्या एकीं धनंजयीं राहे. २५
त्या दोघांसीं पडतां गांठि, स्वहितेच्छु कोण परतेल?
भुवनीं प्रसरत असतां यश सहज चि, जेंवि वारिवर तेल. २६
येतील कृष्ण दोघे मज एकावरि; जगांत मीं धन्य;
लोकत्रयीं सुजन्मा मत्सम माझ्या मतें नसे अन्य. २७
गांडीवसुदर्शनधर कपिपक्षिपकेतु कृष्ण ते दोघे

१. पर्वत. २. यथार्थपणें. ३. शक्तिहीन प्राण्यानें. ४. अर्जुनास. ५. अविचारी. ६. दोघां रथ्यांच्या युद्धांत. ७. सर्परूप. ८. मृदुचंदनाच्या चूर्णानें पूर्ण भरलेल्या भात्यांत. ९. सर्परूपी बाणाला. १०. पगडा पाडीन=मी आपली श्रेष्ठता स्थापीन. ११. बाणरूप टांकीनें. १२. दगडाप्रमाणें कठिण अशा अर्जुनास. १३. पाण्यावर. १४. कृतार्थजन्मा. १५. मारुती व गरुड ज्यांच्या ध्वजावर आहेत असे.

मज हर्षप्रद समरीं; त्यांपासुनि भीति, भीरु ओ, तो घे. २८
तूं झालासि कुदेशीं; संगरपांडित्य[1] काय तुज ठावें?
शल्या! कल्याणगुणा[2] पात्र जगीं पुण्यसंग्रहें व्हावें. २९
भ्यालासि मूढबुद्धे! बडबडसी, फार वानिसी अरिला;
भाव तुझा मज कळला, धीर तुझा मृत्युच्या भयें हरिला. ३०
यावरि उगा चि राहें, पाहें मत्कर्म नीट, सावध हो;
त्यां[*] दोघांचा जैसा, न तुझा ही मत्करें तसा वध हो. ३१
हितशत्रुत्व न दे सुख, नाहीं च विचार लेश ही अधर्मी,
पाहसि मज भिववाया, परि करिन अशा गुणें तुझा वध मीं.
ते मारितील मज कीं त्यांला मारीन मीं, स्वबळ जाणें;
कृष्णांला कर्ण न भी; तनु टाकुनि एकदा असे जाणें. ३३
दोघांची[3] काय कथा? जरि कृष्णार्जुन सहस्र येतील,
तरि माझे शर त्यांच्या प्राणधनातें हरूनि घेतील. ३४
तूं उपजलासि जेथें, सकळां देशांत देश तो खोटा,
जेथें स्त्रीपुरुषांच्या व्यवहारीं पातकां नसे तोटा. ३५
सेविति गोमांसादिक मांस, व्यभिचार, मद्य जन सर्व,
जेथें जन्म तुझें तें राष्ट्र महापापवृद्धिचें पर्व[4]. ३६
म्यां धृतराष्ट्रापासीं विप्रमुखें मद्रदेशवृत्त असें,
शल्या! बहु आयकिलें. सुब्राह्मण अनृत बोलतील कसें? ३७
मिथ्याभाषण, मित्रद्रोह, व्यभिचार, वैर आमरण[5],
इत्यादि दोष पुष्कळ मद्रीं[6]. झालें तुझ्या गुणें स्मरण. ३८
जे जे ब्रह्मद्वेषी[7] त्यांसि पराभव परोपरी[8] घडती,
तैसें चि मद्रकांसीं संगत करितां चि नारकीं[9] पडती. ३९

१. युद्धपांडित्य. २. कल्याणप्रद सद्गुणास. ३. कृष्णार्जुन. ४. पुण्यदिवस. (पर्वदिनीं पुण्यकर्म केल्याने पापाचा क्षय होतो. पण तुझें—शल्याचें—राष्ट्र पापवृद्धीचें च पर्व आहे). ५. मरेपर्यंत. ६. मद्रदेशांत अगर तेथील रहिवाशांत. ७. परमात्मा, वेद व ब्राह्मण यांचा द्वेष करणारे. ८. नेहमीं. ९. नरकांत. * कृष्णार्जुनांचा.

'मद्रकदेशीं संगत नाहीं च, यथार्थ हें असेल जरी,
रे वृश्चिका! तुझा विषपावक पावो विनाश शीघ्र तरी.' ४०
हा अर्थ ज्यांत ऐसा आथर्वण सिद्धमंत्र अद्भुत रे!
या मंत्रें अतिसत्वर वृश्चिकविषवीर्यवेदना उतरे. ४१
थोर चमत्कार असे! प्रत्यय आला मला चि मंत्राचा,
वृश्चिकविषवीर्याच्या निःशेषप्रशमनीं स्वतंत्राचा. ४२
निर्लज्जा अपवित्रा मदिरारस सेविति स्त्रिया अ-सती,
असती तशा न कोठें, हगती मुतती उभ्या, न त्या बसती. ४३
त्यांचा सुत तूं शल्या! ठावें तुज धर्मतत्व तें काय?
मज उपदेश कराया ते मात्र समर्थ रामगुरुपाय. ४४
शरशयनीं च निजावें हा क्षत्रियधर्म मुख्य बहु शुद्ध,
बहुजन्मार्जितपुष्कळनिर्मळपुण्यद्रुमैकफळ युद्ध. ४५
माझा सखा सुयोधन; हो धनकायव्यय प्रियनृपार्थीं.
तूं काय मूढ? मज रणविमुख कराया पराक्रम न पार्थी. ४६
तुज भेदिलें परानीं स्पष्ट, म्हणुनि बोलसी असें खोटें,
सर्वां पापांमध्यें हें मित्रद्रोहपाप बहु मोटें. ४७
मज वाराया तुजसम शत जरि करितील यत्न न वळेन,
रिपुबळवर्णन करितां अधिक चि मीं कर्ण आजि खवळेन. ४८
प्रतिभटमथनोद्यतनागनिवारणं करील काय ससा?
शक्य नसे तुजला हें; समरीं होईल विमुख कर्ण कसा? ४९
नास्तिकवचनें धर्मीं विमुख न होईल धर्मसमयज्ञ.
आम्हां वीरांसि नसे सुगतिप्रद अन्य युद्धसम यज्ञ. ५०

---

१. विषरूप अग्नि. २. अथर्ववेदांतील. (सर्प, विंचू, भूतपिशाचें इत्यादिकांचे मंत्र या वेदांत आहेत). ३. कार्य सिद्धिस नेणारा. ४. स्वसमर्थ असलेल्या मंत्राचा. ५. पुण्यरूपी वृक्षाचें अद्वितीय फळ. ६. द्रव्य व शरीर हीं खर्चीं पडोत. ७. फितुर केलें. ८. शत्रुरूप गजाच्या मथनास उद्युक्त असलेल्या गजाचें निवारण. ९. धर्माचे नियम जाणणारा.

करितां विलाप शल्या! व्याकुळ होसील, कंठ वाळेल.
असती[1] तव उक्ति, इला धर्मात्मा कर्ण हा न भाळेल. ५१
समरीं तनु टाकिति त्यां नरसिंहांची सुनिर्मळा सुगती
रामें कथिली, तीतें स्मरतां मत्कुजभुजंग हे फुगती. ५२
माराया अहितांतें, धृतराष्ट्राचे कुमार रक्षाया,
रुचलें पुरूरव्याचें[3] वृत्त, प्रख्यात युद्धदक्षा यां[4]. ५३
मज युद्धाभिप्रायापासुनि[5] मागें बळें चि फिरवील
ऐसें भूत[6] नसे चि त्रिजगीं, जें या यशासि मिरवील. ५४
त्यावें निजमित्राचें अर्जुनवधकार्य सिद्धिला वहिलें[7];
जें सख्य सत्यसंधें त्यां अंगीकारिलें असे पहिलें. ५५
हें कारण[8] एक; दुजें चित्तीं लोकापवादभय मोटें,
'शल्य तपस्वी[9] कर्णें वधिला,' म्हणतील लोक तें खोटें. ५६
सहजा क्षमा हि तिसरें कारण; या कारणत्रयें हात
धरिला माझा, म्हणउनि शल्या! केला नसे तुझा घात. ५७
नाहीं तरि गृध्रशिवाकाकशृगाळोदरांत[10] जातास;
माझ्या सर्वप्राणिप्रियदानव्रत[11] असे चि हातास. ५८
पुनरपि जरि तूं ऐसें मच्छ्रवणमनश्रमभ्रमदशील[12]
कुवचन, दुराग्रहानें शल्या! माज्यासमीप वदशील, ५९
तरि घालील तव शिरीं हा प्रभु माझा महाभुज गदेतें;
कीं, त्वद्वचाहुनि उणें तापद विष, जें महाभुजग दे, तें." ६०

---

१. वटवट. २. खोटी, जारिणी. ३. इंद्राच्या शत्रूंचा—दानवांचा—संहार करणाऱ्या पुरूरव्याचें वृत्त. ४. मला. ५. युद्ध करणाच्या निश्चयापासून. ६. प्राणी. ७. त्वरित. ८. कटु भाषण केलें असतां हि तुला न मारण्याचें कारण. ९. सज्जन. १०. गिधाड, भालू (कोल्हाविशेष) कावळे व कोल्हे यांच्या पोटांत. ११. सर्व प्राण्यांस प्रियवस्तूंचें दान करण्याचें व्रत. १२. माझ्या कानास श्रम व मनास भ्रम देण्याचा धर्म असणारें असे.

इत्यादि बहु वदे, मग कर्ण म्हणे त्यासि, 'चाल गा! चाल.'
कंवि हो! निवाल पुढती, जरि शल्याची सदुक्ति वाचाल. ६१

अध्याय अठ्ठाविसावा.

(हंसकाकीयाख्यान).

मग मद्राधीश म्हणे, "कर्णा! जे धर्मनीतिचें वतन,
गोब्राह्मणशरणागत ज्यांहीं केले चि सर्वथा जतन. १
संग्रामीं न पळाले, यंज्वे, मूर्धाभिषिक्त जे राजे,
ज्यांच्या शुद्धयशासीं तुळितां क्षण ही न चंद्रमा साजे; २
त्या राजर्षिवरांच्या वंशीं झालों, स्वधर्मपथगांमी;
सूत नव्हें, वर देउनि चालवितां हा त्वदीय रथ गा! मीं. ३
त्या मज ही हित कथितां म्हणसी 'हितशत्रु;' मत्तसा वदसी;
तुज मति मलिना चि रुचे, चोरा जसि कृष्णपक्षिं चावंदसी.
तूं या महाप्रमादें व्यसनीं बुडसी, म्हणोनियां हित मीं
कथिन पुन्हां हि तुज, भले भ्रमतां पथ दाविती खळा हि तमीं.
काककथा कथितों, ती ऐकावी, मग यथेष्ट वर्तावें;
पडतां गिरिशिखरच्युतबृहदुपळें कीं खळें न पर्तावें. ६
कां अपराध न करितां मज मारूं पाहतोसि अनघातें?
होइल कल्याण कसें धर्मज्ञहितेच्छुसाधुजनघातें? ७
अंधासि डोळसानें सांगावें 'काढ पाय, हा खळगा.'
व्यसनीं स्वजनोपेक्षा मद्रेश करील? काय हा खळ गा!? ८
सारथिनें रक्षावा स्वरथी, राजा जसा अमात्यानें;

१. शहाणे लोक हो! २. संतोषाल; तृप्त व्हाल. ३. यज्ञ करणारे. ४. स्वधर्ममार्गानें चालणारा. ५. चतुर्दशी. ६. पर्वताच्या शिखरावरून पडलेल्या मोठ्या दगडानें. ७. किंवा. ८. निष्पापास. ९. आपण ज्याचें सारथ्य करितों तो रथी.

मानावे पितरांसम त्या हितकर्त्या सुहृत्तमा त्यानें. ९
सांभाळितो कुटुंबी स्वकुटुंब, तसा चि सारथी रथिला,
व्हावें तव भद्र[1] बरें, मद्रवरें म्हणुनि नय भला कथिला. १०
स्पर्धा साधुजनासीं लाविसि, नेणोनि आत्मशक्ति मदें;
तुज पथ्य[2] तथ्य[3] वचनें गुरुचीं नीचासि भासति श्रमदें[4]. ११
दृष्टांत सांगतों तुज याविषयीं, श्रवण नीट दे कर्णा!
मन आटोपूनि धरीं, जन्हि सुहृदुपदेश वीट दे कर्णा. १२
पूर्वी सागरतीरीं साधुनृपाच्या पुरांत एक धनी[5]
सन्मान्य वैश्य होता, नांदे ज्याच्या स्वधर्मनीति मनीं. १३
त्या धनिका वैश्याचे होते बहु पुत्र-पौत्र गुणवंत;
त्यांतें आशीर्वादें गौरविती सर्वदा सदय संत. १४
त्या वैश्यकुमारांचें भक्षी उच्छिष्ट एक काक सदा,
बाळक उदारमति ते न वदति वाणी कदापि साध्वसदा[6]. १५
देती वैश्यकुमारक मांसौदन[7] सेवया वडे मांडे,
मधु घृत पायस[8] वायस खाय सदा, पक्षिपांसवें[9] भांडे. १६
सागरतीरीं तेथें आले दैवें कदाचित मराळ[10],
जे मुक्ताफळ[11]भोजन करिती, बिसतंतु[12] भक्षुनि फराळ. १७
पाहुनि हंसांतें ते बाळ स्वोच्छिष्ट[13]पिंडपुष्टातें
म्हणती, 'तूं चि विहंगा! सर्वखगश्रेष्ठ' त्या सुदुष्टातें. १८
करिति प्रतारणा[14] असि काकाची अल्पबुद्धि ते बाळ;
तों तो फुगे, कुगेहद्वारीं[15] मूत्रें हि जेंवि जंबाळ[16]. १९
गर्वें मूर्खपणें तो मानी बाळोक्त सर्व साचार[17],

---

१. कल्याण. २. हितकर. ३. खरी. ४. दुःख देणारीं. ५. धनवान्. ६. भय देणारी. ('खुड खुड' असा शब्द). ७. मांसमिश्रित भात, पुलावा. ८. खीर. ९. पक्षिश्रेष्ठांबरोबर. १०. हंस. ११. मोती. १२. कमळाच्या देंठांतील तंतु. १३. आपल्या उष्ट्या अन्नानें पुष्ट झालेल्यास. १४. फसवणूक; थट्टा. १५. वाईट घराच्या दारांत, शौचकूपांत. १६. चिखल. १७. खरें.

अधिक चि माजे स्तवनें, न विचार करी मलीमसाचार.[1] २०
गेला उडोनि गगनीं मग नीच सगर्व काक तो त्यांत[2],
साधूंत खळ असा कीं काचमणी परमशुद्ध मोत्यांत. २१
जाणे त्या हंसांत श्रेष्ठ जयालागि त्यासि तो काक,
' दोघे उडों, तुझें बळ पाहों दे, मत्समीप ये ठाक.' २२
ऐसें वायस वदतां हांसति ते हंस त्या खगापसदा[3],
कीं, शुद्धासीं मत्सर मूर्ख करी, ज्यांत ताप-पाप सदा. २३
म्हणती हंस तयातें, ' गर्वभरें करिसि वायसा! चार[4],
आम्हीं मानसवासी[5], सर्व खगांचे हि राय साचार. २४
आम्हीं सुदूरपाती[6] हंस खगांमाजि पूज्य खगनींच्या!
क्षीरधितीरविहारी[7], जलकेलि[8] करूं नदींत[9] गगनींच्या. २५
करिसी बरोबरी तूं हंसाची काय ? वायसापसदा !
करितो घात तुझा मद; मारील चि जो गृहांत साप सदा. २६
रे बळिपुष्टा ! दुष्टा ! कैसें हंसांसमेत उडशील ?
साहस करितां सहसा स्पष्ट व्यसनार्णवांत बुडशील.' २७
वायस बहु हंसांच्या हितवचनाची करूनि कुत्सा[10], हें
वदता झाला त्यांसीं पुनरपि तो गर्वराशि उत्साहें. २८
'शतपात[11] जाणतों मीं, उडेन एकैकपात शतगावें[12];
मजसीं उडतां अन्यां खगमांचें पक्षवीर्य[13] न तगावें. २९
उड्डीन[14] एक, दुसरें अवडीन, तिजें प्रडीन, संडीन,
इत्यादि पात शत मीं दावूनि विपक्षगर्व[15] खंडीन. ३०
गति शत दावीन, तुम्हां तेव्हां माजें कळेल बळ साचें;

---

१. मलीमस्+आचार=दुर्वर्तनी. २. हंसांत. ३. पक्ष्यांत नीच अशा कावळ्यास. ४. चेष्टा. ५. मानससरोवरांत राहणारे. ६. फार दूर उडणारे. ७. क्षीरसागरतीरीं विहार करणारे. ८. जलक्रीडा. ९. स्वर्गातील मंदाकिनींत. १०. तिरस्कार, अनादर. ११. शंभर प्रकारचीं उड्डाणें. १२. चारशें कोस. १३. पंखांची शक्ति. १४. हे सर्व उड्डानाचे प्रकार आहेत. १५. शत्रूंचा गर्व.

निवडे [1]निकट चि; वर्णे [2]दूर सम चि पत्र पुष्प पळसाचें. ३१
गगनीं तुम्हांत एका [3]मेलत्यासीं मीं उडेन हो ! खग ! ती
सांगावी जी मानें; किंवा म्यां दाविजे शत स्वगती ?' ३२
ऐसें पुष्कळ बोले, दावी बहु गर्व मूढ तो [4]करट.
[5]स्तनमान काय पावे, जरि हि उरीं वृद्धि पावलें [6]करट ? ३३
हांसोनि एक हंस [7]ध्वांक्षासि म्हणे, ' तुझ्या गती शतशा;
आम्हीं हंस समस्त हि एक चि गति जाणतों, तुज्या न तशा.
जाणें एका गतिला, त्या चि गतीनें उडेन आकाशीं;
[8]मानें तीनें उड तूं,' बोले ऐसें मराळ काकासीं. ३५
तों बहु हांसति जे कीं आले होते मिळोनि [9]तज्ज्ञाती,
शतविधगतिहुनि अधिका, परि तुच्छा भासली [10]अंतज्ञां ती. ३६
' शतपातपंडितासीं या अस्मन्मित्रबंधुकाकासीं,
हा एकपातमात्रज्ञाता कैसा उडेल आकाशीं ? ३७
एका पातांत चि यां हंसांला हा स्वबंधु हारवितो,'
ऐसें हांसति [11]वायसखद्योत, परी करि क्षमा [12]रवि तो. ३८
हंस उडे तों त्यासीं स्पर्धेनें कावळा उडे [13]व्योमीं;
शतपात [14]पातकालय दावी, सांगों प्रकार किति तो [15]मीं ? ३९
उड्डीनप्रमुखें जीं होतीं शतसंख्य ठाउकीं [16]पतितें,
तीं सारीं दाखविलीं हंसप्रवरापुढें चि त्या पतितें. ४०
स्वज्ञातिश्रेष्ठाचें [17]गतितांडव पाहतां चि, काकानीं
हर्षभरें नभ भरिलें, ' का का का का ' अशा स्वहाकानीं. ४१
अप्रिय बोलति पुष्कळ, हांसति बहु [18]हेळसोनि हंसांतें,

---

१. जवळ. २. दुरून सारखें च. ३. वाटेल त्याबरोबर. ४. कावळा. ५. स्तनाची योग्यता. ६. गरूं. ७. कावळ्यास. ८. आवडेल त्या गतीनें. ९. त्या कावळ्याचे ज्ञातिबांधव. १०. मूर्खांस. ११. काकरूपी काजवे. १२. हंसरूप रवि. १३. आकाशांत. १४. पापाचें केवळ घर च असा कावळा. १५. शल्य. १६. उडणीं—पेंत. १७. गतिरूप नृत्य. १८. हेळणा करून.

अवमानिती, अमंगळ खळ ते खगकुळशिरोवतंसातें[1]. ४२
मृदुपातें[2] हंस उडे, काकाहुनि हीनशक्तिसा भासे;
ऐसें मुहुर्तभरि तो दावी, तों काकमंडळी हासे. ४३
हंसांसि काक म्हणती, ' हां ! हारविला चि कीं भवज्ज्ञाती[3].'
आयकिली दूरुनि त्या सर्वमराळोत्तमें अवज्ञा ती. ४४
मग पश्चिमदिग्देशीं शीघ्र शिरे हंस, काक ही मळधी[4],
जिकडे होता कर्णा ! गंभीर अपार, खालेंता[5], जळधी. ४५
मागें धांवे वायस, हंस पुढें, सोडिला जसा तीर[6].
स्पर्धेंत काक नेणे कीं केवळ दूर राहिलें तीर. ४६
पक्षांचें बळ सरलें, गर्व मनींचा मनांत चि जिराला;
घे धाक काक, सागर सर्वत्र दिसे, निराश्रय, विरॅाला[7]. ४७
न दिसे अग[8] नग[9], मग तगें[10] गगनीं खग नीच काय काढील ?
चित्तीं म्हणे, ' समय हा मज काळाच्या मुखांत वाढील.' ४८
जावूनि दूर आला किंवा नाहीं असें, फिरे, पाहे,
राहे, न करि उपेक्षा, हंस खळाची हि काळजी वाहे. ४९
आला हंसापासीं प्रतिक्षणक्षीणशक्ति[11] करटपती[12],
आतां पडेल ऐसें जाणुनि ज्या खावया मकर टपती. ५०
अवलोकिला मराळें अत्यंतासन्नपतन[13] पामर तो.
मग आणिलें मनीं कीं, ' यावरि म्यां न करितां कृपा मरतो.
रक्षावा चि, उपेक्षा व्यसनीं अरिची हि न करिती संत.
पाहों नये चि आंगीं बळ असतां दीनजंतुचा अंत.' ५२
ऐसें सत्पुरुषव्रत आठविलें, मग म्हणे मराळ, ' अगा
बहुगतिचतुरा ! पतितें शत कथिलीं त्वां स्वयें चि, काकखगा !

१. पक्षिकुलभूषण अशा हंसास. २. हलक्या गतीनें. ३. तुमचा ज्ञातभाई. ४. दुष्टबुद्धि. ५. खालच्या बाजूला. ६. बाण. ७. विरघळून गेला. ८. वृक्ष. ९. पर्वत. १०. टिकाव. ११. क्षणोक्षणीं कमी होत आहे शक्ति ज्याची असा. १२. कावळा. १३. अगदीं पडावयास झालेला असा.

परि जें निजगुह्य[1]पतित आम्हांसि न सांगसी च कां गा ! तें ?
झालें सख्य[2] परस्पर, दूर उडालों नभांत सांगातें. ५४
तुंडाग्रें[3] पक्षयुगें[4] शिवसी काका ! क्षणक्षण जळाला.
या गतिचें नाम कथीं, दे टाकुनि सर्व संशय, जळाला[5]. ५५
वद काय नाम काका ! या पाताचें ? शतीं असे हा कीं
त्याहूनि वेगळा चि ? स्पष्ट कथीं, मौन एकदा टाकीं. ५६
ये ये झडकरि, हा मी हंस तुझी वाट पाहतों करटा !
या लक्ष[6]योजनांबुधिप्रतीरीं आमुचा असे घरटा.’ ५७
नेत्रीं नाकीं कानीं क्षारोदक[7], पक्ष जाहले ओले;
केवळ विव्हळ दुर्बळ तो खळ आर्तस्वरें[8] असें बोलेः- ५८
“ ‘का’ ‘का’ शब्द करूनि भ्रमती, त्यांच्या कुळांत मीं झालों;
प्राणोपायन[9] घेउनि तो आतां शरण मीं तुला आलों. ५९
ने मज सागरतीरीं हंसा ! दे प्राणदान दीनातें;
उडतां व्याकुळ झालों, भ्यालों या दुस्तरा नदीनातें[10].” ६०
ऐसें वदतां पडला सिंधुजळीं काक धाक पावोनीं;
त्याच्यासमीप गेला सदयजनोत्तंस[11] हंस धावोनि. ६१
हंस म्हणे, “रे काका ! सांगत होतासि ‘पात शत जाणें;’
आत्मश्लाघा[12] ज्यांत, स्मर, तें ज्ञातिप्रमोदकर[13] गाणें. ६२
मजहूनि अधिक तूं कीं ! इतुक्यांत चि भागलासि ? सांग मला,
शतपातपंडिता ! तुज हा श्रम अल्पा[14] पथीं च कां गमला ? ६३
कीं पर्व[15] अपूर्व असे, जें परमोदार द्यावया सुख गा ! ?

---

१. आपले गुप्त ठेवलेलें उड्डाण. २. सोबतीनें. ३. चोंचीनें. ४. दोन्ही पंखानीं. ५. जळून गेला, पार नाहींसा झाला. ६. लक्ष योजनें विस्तीर्ण असलेल्या समुद्राच्या तीरावर. ७. खारें पाणी. ८. करुणस्वरें. ९. प्राणरूप नजराणा, भेट. १०. नदीपतीस (समुद्रास). ११. सदय जनांस भूषण असलेला. १२. आत्मस्तुति. १३. जातिबांधवांस खूष करणारे. १४. थोड्या वाटेवर च. १५. पर्वणी.

म्हणउनि मज्जनें करिसी? वद, झाले कर्ण हे पिपासु[2] खगा!”
काक म्हणे, ‘ मीं भक्षुनि उच्छिष्टें फार मातलों बा! गा!
कीं आपणासि मानीं गरुड चि हंसोत्तमा! महाभागा! ६५
म्यां काक अन्य खग ही पुष्कळ अवमानिले अदभ्र[3] मदें.
ऐकविलीं बा! तुज ही दुर्वाक्यें सज्जनश्रुतिश्रमदें[4]. ६६
केली तुजसीं स्पर्धा, तत्फळ हें व्यसन पावलों सद्य[5];
शरणागतासि रक्षीं, हो कीर्ति तुझी जनांत अनवद्या[6]. ६७
हो[7] बेट, भेट, हंसा! अससी तूं दक्ष रक्षणीं आंगें;
पाळिति संत व्यसनीं दीन मुके बधिर आंधळे पांगें[8]. ६८
सदया! निजदेशाप्रति जरि मज नेसील तरि विभो! मग मीं
शलमीं हि नम्र होइन, बा! सांगों काय मदधिकीं खगमीं?’
ऐसें वदे, रडे बहु, खाय गटकळ्या जळांत, करि का का.
धावे मराळ, चरणीं कवळुनि काढी क्षणांत वरि काका. ७०
वाहे त्या दीनातें पृष्ठीं तो ब्रह्मवाहन[9] हि हंस;
घेउनि गेला सागरतीरातें सर्वसज्जनवतंस. ७१
हंस यथागत[10] गेला दावुनि माहात्म्य साधुसंगाचें,
स्थापुनि पूर्वस्थानीं, आश्वासन[11] करुनि त्या विहंगाचें. ७२
काक, मराळद्वेषें होतां बळसर्वगर्वहानि[12], वळे;
कर्णा! असा असाधु, त्यजुनि श्रमदा दुराग्रहा, निवळे. ७३
जैसे ते वैश्यात्मज उच्छिष्टें करिति पुष्ट बलिपुष्टा[13],
तैसे चि धार्तराष्ट्र[14] स्वोच्छिष्टें पोषिताति तुज दुष्टा! ७४
स्वसमातें[15] अधिकातें अवमानी दुष्ट काक, तूं हि तसा;

---

१. स्नान. २. तृषार्त. ३. अत्यंत. ४. सज्जनांच्या कानास श्रम देणारीं. ५. तत्काल. ६. निर्दोष. ७. समुद्रांत बेटाप्रमाणें आधार दे. ८. टोळापुढें देखील. ९. ब्रह्मदेवाचें वाहन हंस आहे, हें प्रसिद्ध आहे. १०. आला तसा. ११. त्या कावळ्याला धीर देऊन. १२. सर्व शक्ति व गर्व यांचा नाश. १३. काकबलीनें माजलेल्याला. १४. कौरव. १५. आपल्या बरोबरीच्याना.

तो बहुमत वैश्यसुतां, धृतराष्ट्राच्या सुतांसि तूं हितसा[1]. ७५
भीष्म द्रोण द्रौणी कृप नृप होते सहाय तुज सारे,
उत्तरगोग्रहणीं, त्वां न निर्वटिला[2] तो धनंजय कसा रे!? ७६
पार्थें भ्राता वधितां कुरुवीरां देखतां पळालासि;
त्या हि महाद्वैतवनीं[3] गंधर्वभयें कसा गळालासी? ७७
गंधर्व चित्रसेनप्रमुख रणीं जिंकिले च्चि सितवाहें,
बद्ध सदार सुयोधन सोडविला; विसरलासि कितवा[5]! हें? ७८
कथिला सभेंत रामें[6] कृष्णकिरीटिप्रभाव जो पहिला[7];
भीष्मद्रोण हि वदले, 'सुख देतिल हरुनि भार हे महिला.' ७९
सकळां भूतांहूनि ब्राह्मणसा, पार्थ तुजहुनी अधिक,
तो सिंधु, तूं सरोवर; सामर्थ्य तुझें प्रसिद्ध सावधिक[8]. ८०
आतां चि सूतपुत्रा! येईल प्रत्ययासि वाचाळा!
वेडावेल चि रसना[10]. न करी सिंहापुढें शिवा[11] चाळा. ८१
व्यसनीं वायस वांचे जैसा जातां मराळपा[12] शरण,
जा तूं ही; न तव गळां घालु यमाचा कराळ[13] पाश रण. ८२
तव दर्प, सर्पसम शर हाणोनि उरीं, हरील जिष्णु रणीं,
तें उमजसील; न उरे व्याघ्रवें वीर्य लेश ही उरणीं[14]. ८३
लोकप्रसिद्ध सन्मत तेजस्वी कृष्ण चंद्रसूर्य तसे;
खद्योत प्राकृत तूं; ते त्वत्तेजांत लोपतील कसे? ८४
नरसिंह केशवार्जुन; जरि मिळतिल तुजसमान कोटि ससे,
त्यांचा नसे पराभव; गरुडासि सदर्प[15] सर्प काय डसे? ८५
ऐसें जाणोनि वृषा! आटोपीं परम चंचळा जिभली,
कर्णा! सावध सावध सावध! रे!; मति नसे चि आजि भली."

---

१. हितप्रद असा [भासतोस]. २. ठार केला. ३. घोषयात्राप्रसंगीं. ४. सखियांसह. ५. दुष्टा! ६. परशुरामानें. (आर्या० उ० अ० ८ गीति २३-४७ पहा). ७. गतजन्मांचा. ८. मर्यादित, अल्प. ९. जड होईल. १०. जिह्वा. ११. भालू. १२. हंसश्रेष्ठास. १३. भयंकर. १४. मैदानांत. १५. गर्व.

अध्याय एकुणतिसावा.

कर्ण म्हणे, "शल्या! मीं तुजहुनि बहु केशवार्जुनां जाणें.
तद्यश कथिसि मज, जसें बाळाचें नारदापुढें गाणें. १
जरि ते शस्त्रज्ञगुरू सुगुणनिधी शत्रुमीनबक, लेश
भय मज नाहीं, जरि ते, जाणें, दोघे समर्थ सकलेश. २
त्यांसीं युद्ध करीन चि, जरि असती दोन विप्रगुरुशाप.
कां परि कांप रिपुभयें पावेन? न दे चि मृत्यु मज ताप. ३
शल्या! संपादावें दिव्यास्त्र असा धरूनियां काम,
म्यां विप्रच्छद्मानें जेव्हां पूर्वीं उपासिला राम, ४
पार्थहितार्थी वज्री विघ्न करी; होय उग्रतनु कीट;
माझी मांडी फोडी; परि नाहीं कांपलों चि मीं धीट. ५
ती दुःसह पीडा म्यां बहु धैर्यें साहिली च, कीं, गुरु हा
जागा न हो, मदंकीं निजला ठेउनि सुखें शिरोरुहा. ६
मांडीस कीट खालें भेदी, भित्तीस जेंवि आखुपती.
निश्चळ तसा चि होतों, जऱ्हि दुःसह दांत ते मला खुपती. ७
पुष्कळ रक्त निघालें, उठतां रामें विलोकिलें बा! तें;
'हें काय? कसें झालें?' ऐसें शल्या! विचारिलें मातें. ८
कथितां वृत्त म्हणे गुरु, 'तूं विप्र न होसि, कोण तूं? सांग.
धैर्य अतुळ निश्चळ हें कीटें आतृप्त भक्षितां आंग!' ९
मग मीं सत्य चि वदलों. कपटास्तव कोप तन्मन व्यापी.

१. नारद व तुंबरु हे गाण्याविषयीं प्रसिद्ध आहेत. २. शस्त्रविद्या जाणणाऱ्यांचे गुरु. ३. शत्रुरूप माशांस बगळ्यासारखे. ४. सर्वांचे स्वामी. ५. ब्राह्मणाचा व गुरूचा असे दोन शाप. ६. ब्राह्मणाच्या मिषानें. ७. इंद्र. ८. शिरकमळास. ९. मोठा उंदीर. १०. तृप्त होईपर्यंत. ११. ब्राह्मणेतरास ब्रह्मास्त्रविद्या शिकवावयाची नाहीं, ह्या परशुरामाच्या नियमाचा कर्णानें कपटानें भंग केला म्हणून.

'अस्त्रस्मृति[1], प्रतिज्ञारक्षण समयीं नेसो[2]' असें शापी. १०
'ब्रह्मास्त्र न स्फुरो तुज युद्धीं येईल जेधवां मरण.'
ऐसें राम म्हणे तें सत्य चि; न ब्राह्म[3] देइल स्मरण. ११
तोडीन अर्जुनाचें शिर, तो सोडीन पन्नगाशुग[4] मीं.
बहुगुरुकार्याविषयीं[5] योग्य ब्रह्मास्त्र तें, न या सुगमीं[6]. १२
पार्थपराक्रमपाथोनिधिचा[7] परमोग्र वेग हेळेनें[8]
शल्या! निवारिजेल प्रबळविजयचापवल्लिवेळेनें[9]. १३
नृपभूषण, तेजस्वी, दृढ, धरि उदरांत जेंवि भूमि हिरा,
प्रसवे पृथा जया कीं जैसी अदिती तया विभूमिहिरा[10], १४
त्या पार्थासि, तयाच्या त्या हि सहायोत्तमाच्युतासि[11] पणें
मारिन, खेळेन रणीं रिपुरक्तांचें करूनियां सिपणें. १५
मारीन त्यासि अथवा त्याच्या चक्रें मरेन; हो भावि[12].
कोणा तरि प्रकारें, सत्कीर्ति जगत्रयांत शोभावी. १६
तूं भीरु मूर्ख निष्ठुर हितशत्रु क्षुद्र मद्रदेशमळा[13]!
निंदिसि, करिसी तेजोभंग, मज तुझा कुसंग दे शमळा[14]. १७
स्नेह करी, हृष्ट करी, तर्पी, रक्षी, सदैव संमानी[15],
पावे सुखें सुख हि, तें मित्र असें म्हणति सर्व हि ज्ञानी. १८
तें सर्व मित्रलक्षण माझाठायीं च नित्य नांदे, हें
जाणे दुर्योधन ही. साधूं तत्कार्य मीं न कां [16]देहें? १९

---

१. अमक्या अस्त्राचा अमुक वेळीं उपयोग करण्याची आठवण. २. ह्या दुसऱ्या शापामुळें च, इंद्रदत्तशक्ति अर्जुनावर सोडण्याची प्रतिज्ञा असतां कर्णानें ती घटोत्कचावर सोडली. ३. ब्रह्मास्त्र. ४. सर्परूप बाण. ५. फार मोठ्या कार्याविषयीं. ६. या सोप्या [अर्जुनवधकार्यास]. ७. समुद्राचा. ८. लीलेनें. ९. प्रबल व विजयशील अशी माझी धनुष्यवल्ली ही च मर्यादा—समुद्रकिनारा तिनें. १०. सर्वव्यापी सूर्यास. ११. मित्रश्रेष्ठ अच्युतास. १२. होणार तें होवो. १३. मद्रदेशाच्या मळा (उकिरड्या!). १४. पापास. १५. मान देई. १६. शरीर अर्पण करून.

खंडी, दंडी, करि कृश, मारी, पेटवी हि उष्ण सुसकारे,
कष्टवि, तो शत्रु; तुवां हा सूचविला स्वभाव [३]असका रे! २०
मीं शुद्धयुद्धधर्मे पूजाया ईश्वरासि, त्या [४]अरितें
गांठीन; भीत नाहीं गांडीवा, शौरिच्या हि त्या [४]अरितें. २१
[५]दंडगदापाशाशनिधर काळ कुबेर कीं वरुण शक्र,
यांचें हि भय नसे मज, जरि हि [६]श्वभ्रीं पडेल रथचक्र. २२
गुरुशाप एक कथिला; विप्राचा शाप ही दुजा परिस.
अरिस स्वमर्म कथितों, अधिक नसे धैर्य अन्य यापरिस. २३
अस्त्रार्थ फिरत असतां एका समयीं नृपा! असें घडलें,
शापव्यसन अकस्माद्दैवबळें आमच्या गळां पडलें. २४
संधानलाघ[७]वार्थे सोडित होतों वनांत मीं बाण,
[८]द्विजहोमधेनुच्या तो वत्साचे एक शर हरी प्राण. २५
[९]अज्ञानें वत्साचा वध घडला; विप्र कोपला; शापी
कीं, 'रे! असावधाना! पात्र चि दंडासि तूं असा पापी. २६
दुस्तर भयांत युद्धीं रथचक्र तुझें पडो महाश्वभ्रीं,
जेवि महाकल्पांतीं रविमंडळ निश्चयें बुडे [१०]अभ्रीं.' २७
दशशत धेनू, षट्शत वृष देतां हि द्विज क्षमा न करी.
स्वीकारीना शल्या! सप्तशत [११]क्षोणिधरसंमान [१२]करी. २८
बहु दासीदासशतें देतां हि न विप्र तो [१३]बधे, [१४]नुगळे;
मीं तद्भयें गळालों, व्याघ्रभयें जेंवि काय धेनु गळे. २९
जें बहुकाम[१५]संमृद्ध स्वगृह, स्वद्रव्य सर्व ही होतें,

---

१. निरुत्साह करितो. २. दुःख करावयास लावी. ३. सर्व, संपूर्ण. ४. सुदर्शनचक्रास. ५. दंड, गदा, पाश व वज्र हे अनुक्रमानें धारण करणारे. ६. भूगर्भी, खळग्यांत. ७. निशाण मारण्यांत पटाईत व्हावें म्हणून. ८. एका ब्राह्मणाच्या यज्ञोपयोगी गाईच्या. ९. न कळत. १०. आकाशांत. ११. पर्वतासारखे. १२. इच्छी. १३. बळे. १४. वश न होई. १५. पुष्कळ इच्छित वस्तूनीं पूर्ण असें.

प्रार्थूनि देत असतां, इच्छींना धन अखर्व[1] ही हो! तें. ३०
जातां मज विप्र म्हणे, अनृत नव्हे तो अमोघ[2]शापरवा,
'धनदा[3]ची हि नसे, मग अन्याची काय निःस्पृहा परवा[5]?' ३१
हे शाप सुहृद्भावें[4] कथिले, कीं, मज तुझा नसे लेखा;
मत्क्रोधअहि न खवळे तों चि खळाखो[6]! सुकीर्ति[7]सेले खा. ३२
भ्याडासि भेडसावीं; मीं भ्याया उपजलों नसें कांहीं;
विक्रमयश साधाया झालोंसें, चाल, पथ पुढें पांहीं. ३३
आहे सहाय समयीं मज मीं चि सहस्रशल्यतुल्य गुणें.
तुज रक्षिलें क्षमेनें. वधितां माझें पडेल काय उणें?" ३४
शल्य म्हणे, 'रे सूता! बडबड करितोसि फार मद्यपसा.
गुरुसागर[8] बहु गर्जे, परि मुनिचा[9] एक ही भरे न पसा. ३५
कर्णसहस्रें हि न जें कार्य घडे तें घडेल शल्यकरें.
एकें अमृतकरें[10] चि व्योमें[11] धवळतें, न तें उडु[12]प्रकरें.' ३६
कर्ण म्हणे, "बैस उगा. शुद्धासि अशुद्ध निंदिसी उलटा,
साधुसभास्तुत[13]साध्वीशुचिशीळाला हि हांसती कुलटा. ३७
जो पापचाराचें केवळ माहेर मद्रदेश, तशा
राष्ट्रीं षड्भागग्रह[14]कर्ता तूं, जोडिती अघें शतशा. ३८
'म्लेच्छ मनुष्यांचा मळ, त्या म्लेच्छाचा मळ स्वयें तेली,
त्या तेल्यांचा मळ ते, ज्यांची पुंप्रकृति[15] संक्षया गेली; ३९
त्यांचा हि राजयाजक[16], याज्य[17] तयांचा हि मद्रकांचा[18] ही

---

१. सर्व; होतें नव्हतें तेवढे. २. न चुकणारा शापशब्द ज्याचा असा. ३. कुबेराची. ४. स्नेहभावानें. ५. पर्वा. ६. नीच मूषका! ७. उत्तमकीर्तिरूप शेले. ८. मोठा समुद्र. ९. अगस्तिऋषीचा. १०. चंद्रानें. ११. आकाश. १२. नक्षत्रसमूहानें. १३. सज्जनांच्या सभेंत जिची स्तुति केली जाते व जिचें वर्तन फार पवित्र आहे अशा पवित्र वर्तनाच्या स्त्रियेस. १४. कररूपानें सहावा भाग घेणारा. (राजा). १५. पुरुषत्व. १६. राजाचा पुरोहित. (याजक=धनादि कामाच्या आशेनें दुसऱ्यासाठीं यज्ञ करणारा). १७. ऋत्विजविशेष. १८. मद्रदेशस्थ जनांचा.

मळ तुज हो,' हें म्हणतां लागलिया राक्षसासि बहु दाहा. ४०
या शापापासुनि बहु घेती राक्षस हि पाप विंत्रास,
पळती सोडुनि शल्या! जेंवि अघें हरियशःपवित्रास." ४१
शल्य म्हणे, 'रे कर्णा! आतां पितरांसि ही तुझ्या अंगीं
त्यागिति, विकिति स्त्री सुत, अंगेशाच्या हि पाप हें अंगीं. ४२
रथ अतिरथ कथितां जे भीष्में तुज दाविले तुझे दोष,
ते आठवीं स्वचित्तीं; हित वदतां येतसे तुला रोष. ४३
सर्वत्र भले ब्राह्मण सुक्षत्रिय वैश्य शूद्र ही असती;
वसती सर्वत्र सती; केवळ सर्वत्र दुष्कृती नसती. ४४
हास्य-विनोद-क्रीडा आहे सर्वत्र, धर्म ही आहे.
दुष्ट परच्छिद्र जसें पाहे तैसें न आपुलें पाहे. ४५
सर्वत्र धर्मरक्षक राजे आहेत, लाविती वाटे,
दंडिति खळांसि; धार्मिक असती सर्वत्र; तुज न हें वाटे. ४६
जन्हि पापदेशवासी तन्हि न करी पाप सर्व जन कांहीं;
नित्य खळांत चि असतां साधु खळांच्या गुणा सिकत नाहीं.
पंकांत पद्म न मळे, काकांच्या दुर्गुणा सिके न पिकें,
चंदन परगंध न घे, होय तृणांमाजि तृण चि काय पिकें? ४८
मद्देशीं जन असती तैसे नसतील सुर हि वरशील.
यावरि बडबड करितां माझ्या हातें क्षणांत मरशील.' ४९
तेव्हां दुर्योधननृप निजकार्याचा न व्हावया घात,
कर्णासि मित्रभावें वारी, शल्यासि जोडुनीं हात. ५०

---

१. हा अवतरणांकित मंत्र म्हणतां च तो अगांत शिरलेल्या राक्षसास भाजूं लागतो. तात्पर्य, राक्षसांस हि ज्यांच्या नामोच्चारणानें भीति वाटते अशा, अर्थात् अत्यंत नीच अशा लोकांचा तूं राजा आहेस. २. विशेष भय. ३. श्रीहरीच्या यशानें पावन झालेल्यास. ४. अंगदेशांत. ५. पापी. ६. दुसऱ्याचें मर्म. ७. चांगल्या मार्गास लावितात. ८. चिखलांत. ९. कोकिळ. १०. धान्याचें पीक. ११. श्रेष्ठ शील (सद्वृत्त) ज्यांचें. * आर्या० उ० अ० १२ पहा.

नृपबहुमानें झाले अतिवाद त्यजुनि उपशमा[2] वरिते[3];
मग, हरिवर करिवरसे, गेले दोघे नरोत्तमावरि ते. ५१

अध्याय तिसावा.

कर्ण त्रिदशगुरुमतें रचुनि महाव्यूह तन्मुखीं ठाके.
बार्हस्पत्य[6]व्यूहा पाहुनि बहु धर्मराज तो धाके. १
धर्म म्हणे विजयाला, 'हा व्यूह प्रेक्षितां चि भय वाटे.
न करी कर्ण पराभव ऐसें योजीं, धरूनि नयवाटे.' २
अर्जुन म्हणे, 'नृपाळा! या व्यूहाचा प्रधानवध घात;
कर्ण प्रधान त्यातें ध्वंसीन, जसा पयोधरा[10] वात.' ३
भूप म्हणे, 'तूं चि करीं कर्णासीं युद्ध, उद्धरीं[11] कांटा.
भांडो सुयोधनासीं भीम, तयाचा चि तो असे वांटा. ४
सहदेव सौबळासीं[12], वृषसेनासीं हि नकुळ बळशाली
घालोत गांठि; पुष्कळ रिपुरक्तें पाहिजे धरा धाली. ५
समर शतानीक करो दुष्टा दुःशासनासवें आजि;
सात्यकि हार्दिक्यासीं[13], द्रौणीसीं पांड्य ही करू आजि[14]. ६
झगडेन मीं कृपासीं, असती धृतराष्ट्रपुत्र जे शिष्ट[15]
त्यांसीं गांठि शिखंडी घालो, ते द्रौपदेय ही शिष्ट[16].' ७
अमृतरसाची धारा धर्माची श्वेतवाह आज्ञा पी.
होय पुढें, सैन्यांतें 'ऐसें वर्ता' म्हणोनि आज्ञापी. ८

---

१. दुर्योधनानें केलेल्या गौरवाने. २. शांतीला. ३. स्वीकारिते. ४. पुरुषश्रेष्ठ अर्जुनावर. ५. देवगुरु जो बृहस्पति त्याच्या मताप्रमाणें. ६. बृहस्पतीनें सांगितलेल्या व्यूहास. ७. भय पावे. ८. न्यायमार्गाला. ९. मुख्याचा (कर्णाचा) वध हा च या व्यूहाचा नाश होय. १०. मेघास. ११. उपटून काढ. १२. सकुनीशीं. १३. कृतवर्म्याशीं. १४. युद्ध. १५. उरलेले; शेष. १६. श्रेष्ठ.

होउनि वाजी वाहे वह्नि जया, ज्यावरि स्वयें पहिलां[1]
ब्रह्मा रुद्र हरि वरुण बैसे, रथ तो चि उतरला महिला. ९
त्या दिव्यरथीं बसले, जे पूर्वीं बदरिकाश्रमीं वसले;
नरनारायण दिसले, ज्यांचें यश खळमनीं अनादि[2] सले. १०
शल्य म्हणे, 'राधेया! तो येतो जिष्णु विष्णुसमशील,
गरुडीं काळिय तैसा ज्यांवरि तूं कोपगरळ वमशील. ११
कर्णा! पुससी ज्याला आला तो पार्थ दावपावकसा[3];
वधितो मृगांसि हरिसा; सोसेल परांसि तत्प्रभाव कसा? १२
तो ध्वजशिखरीं दिसतो वानरवर शत्रुधैर्यघनवात[4];
न नवा तत्सम झाला लोकीं कपि; करि रवें[5] चि बळघात[6]. १३
चक्रगदाशार्ङ्गदर[7] प्रेक्षीं, तो कृष्णकंठिचा झळके
श्रीकौस्तुभमणि, ज्याच्या दीप्तिपुढें चंद्रसूर्य ही मळके. १४
त्रिजगत्पूजित कूजित[8] गांडीवाचें हि हें शिरे कानीं.
बळ मथिलें बाणानीं दर्शित[9]वज्राहिपातिरेकानीं. १५
वीरशिरप्रकर[10] पहा, कंदुकवृंदा[11]असा नभीं गमतो;
वरिचेवरि झेलाया तो गृध्रश्येनसंघ ही भ्रमतो. १६
ते भुजदंड सहायुध भूवरि गगनीं उडोनियां मळती;
भुजगभ्रमें भुजांतें कवळुनि घारी हळूहळू पळती. १७
अर्जुनशरप्रहारें गज, वज्रध्वस्तनग तसे, खचले.
पार्थापुढें तसें बळ कर्मविपाका[12]पुढें जसें न चले. १८
खचतो विमानतुल्य स्यंदन कर्णा! पहा अहाहा! रे!
झटती भट तीव्रशरी[13], परि दुर्जय विजय कीं न हा हारे. १९

---

१. आदिब्रह्मा. २. पूर्वीपासून. ३. वणव्यासारखा. ४. शत्रुधैर्यरूपी मेघास वायूसारखा. ५. शब्दानें. ६. सैन्याचा नाश. ७. सुदर्शनचक्र, कौमोदकी गदा, शार्ङ्गधनुष्य व पांचजन्यशंख. ८. आवाज, शब्द. ९. दाखविलें आहे वज्रापेक्षां व शेषापेक्षां आधिक्य ज्यानीं. १०. वीरांच्या शिरांचा ढीग. ११. चेंडूंच्या समुदायासारखा. १२. कृतकर्मांच्या परिणामापुढें. १३. तीव्र शर ज्यांजवळ आहेत असे.

सिंहें मृगयूथ तसें व्याकुळ तव सैन्य अर्जुनें केलें.
वाटे पार्थें चि सदा दृढनियमें शंभु पूजिला बेलें. २०
कुरुवीरघनघटांत[1] स्पष्ट विजयभानु लोपला घटिका;
तो ध्वज मात्र दिसतसे; गर्जति, जय मानिती कुरू लटिका.
तो शरपटलपट[2] लया नेउनियां पार्थ जाहला दृश्य.
नाग[3] न शकती तेथें हरिसि कसे कोंडितील हो! ऋश्य[4]? २२
तुजसीं धनंजयासीं गांठि पडाया नको चि बहु वेळ.
पाहीन मीं तयाचा आणि तुझा ही रणांगणीं खेळ. २३
वधिसलि जिष्णुला तरि कर्णा! होसील आमुचा राजा.
परि हें दुर्घट इंद्रा[5], जरि काय सहाय आणिला आजा. २४
तो आह्वानध्वानें[6] अर्जुन संसप्तकांकडे गेला.
निजनाशार्थ करिकुळें चीत्कार[7] करूनि सिंहसा नेला. २५
दुःसह दुर्जय शिरला, अपथ्यशीळांत[8] रोगसा, पार्थ
संसप्तकांत; करितो क्रीडा त्यांच्या चि घाततापार्थ.' २६
कर्ण म्हणे, 'मद्रेशा! नीट पहा पार्थकेतुचा सेंडा
संसप्तकांत झाला मग्न, जसा सागरोदरीं भेंडा[9]. २७
अज्ञ तपस्वी शिरलीं[10] विषयांत[11] तपोबळें कधीं न तरे.
संसप्तकांत वांचो, जरि त्यां होईल निजवधीं[12] नत रे!' २८
शल्य म्हणे, "वरुणातें[13] कोण समुद्रोदकांत बुडवील?
विझवील तृणें दहना? अनिळाला करुनि बद्ध तुडवील? २९
प्राशील सप्तसागर[14] कोण? तसा अर्जुनासि साहेल

१. कौरववीररूपी मेघसमुदायांत. २. बाणसमूहरूप पडदा. ३. हत्ती. ४. काळवीट. (हरिणविशेष). ५. ब्रह्मदेव. ६. निमंत्रणशब्दानें. ७. हत्तीचा शब्द. ८. कुपथ्य करणाऱ्यांत. ९. मातीचें ढेंकूळ. १०. शिरलेला. ११. शब्द, स्पर्श, रूप, रस व गंध या पंचविषयांत. १२. आपला वध करितांना. १३. वरुण हा समुद्राधिपती आहे. १४. क्षार, इक्षु, सुरा, सर्पि (घृत), दधि, क्षीर व जल असे सात समुद्र.

ऐसा कोण्ही नाहीं. काळ हि पार्थाकडे न पाहेल. ३०
क्षिति उचलील भुजांहीं, कोपें जाळील जो प्रजा सर्व,
पाडील देव भूवरि, जिंकील तयासि एक तो शर्व[1]. ३१
तो भीमदहन, व्हावें ज्यांत शलभ आमुच्या अनीकानीं.
अद्यापि असति भरलीं ज्याच्या *तीं दुर्वचें[2] मनीं कानीं. ३२
तो धर्मराज साक्षाद्धर्म पहा रे! पहा महातेजा,
'धन्य' म्हणति राजर्षि ब्रह्मर्षि हि सत्पथीं रहाते ज्या. ३३
[3]अनिळानळसे दुर्जय, माद्रीचे पुत्र नकुळसहदेव,
ते दिसति, ज्यांसि समरीं साहों न समर्थ जिष्णुसह[4] देव. ३४
ते द्रौपदेय दुसरे पांच युवे[5] पांडव प्रतापरवी.
[6]वरवीरमान्य शिक्षा[7] ज्यांची चापश्रुतीमधें[8] बरवी. ३५
तो गुरु[9]शिरःसरोरुहकर्तनपरमोग्रकर्मपटुबाहु
द्रुपदकुमार पुरःसर[10] धृष्टद्युम्न स्वशत्रु[11]शशिराहु. ३६
जो पार्थधनुः[12]श्रुतिवाग्देवीवरपाणिनिष्ठकीर चि तो
दिसतो पहा महात्मा स्वजयार्थ व्यूह सात्यकी रचितो." ३७
ऐसें जों कर्णासीं शल्य वदे तों चि शीघ्र त्या सेना
मिळती, मारणमरणाहूनि दुजें अधिक ज्यांसि भासेना. ३८
कुरुपांडवसेनांसीं होतां संग्राम, रामशिष्यमणी
गजयूथावरि हरिसा धांवे, मारी अनेक वीर रणीं. ३९
वधिले प्रभद्रकांचे वीर रणीं सप्तसप्तति[13] क्रोधें,

---

१. शिव. २. दुर्भाषणें. ३. वायु व अग्नि यांसारखे. ४. इंद्रासह. ५. तरुण. ६. श्रेष्ठवीरांस मान्य. ७. शिक्षण. ८. धनुर्वेदांत. ९. गुरूचें शिरकमळ कापण्याचें अत्यंत भयंकर कर्म करण्यांत कुशळ आहे बाहु ज्याचा असा. १०. [पांडवसेनेचा] पुढारी. ११. स्वशत्रुरूप चंद्रास राहूसारखा. १२. अर्जुनाच्या धनुर्वेदरूप सरस्वतीच्या मुख्य हस्तावर बसलेला पोपट. १३. सत्याहत्तर.
* द्रौपदीवस्त्रहरणप्रसंगींची.

दुर्जय संस्कारें[1] जसे विषयांचे आत्मतत्वसद्बोधें[2]. ४०
मग कर्ण पंचविंशति पांड्यभटांचीं शिरोंबुजें छेदी,
भेदी नाराचांहीं हृदयीं, मारी सहस्रशा चेदी. ४१
पांचाळ पांच पहिले, मग दश वधिले रणांत कर्णानें,
विषवह्निकुंडतुंडव्याळ[3] जसे नखमुखें सुपर्णानें. ४२
रथचक्ररक्षक तयीं कर्णसुत सुषेण सत्यसेन बळी,
वृषसेन पृष्ठगोप्ता[4] शत्रूंची फोडिती क्षणांत फळी. ४३
धृष्टद्युम्न शिखंडी सात्यकि यमें[5] भीम चेदि पांचाळ,
पंच प्रतिविंध्यादिक, अन्य हि कैकेय मत्स्य भूपाळ; ४४
हे सर्व हि विविधायुधवृष्टि करिति कर्णवीररथरक्षीं,
जैसे गिरिवरि वर्षति घन, जनमन[6] अनवनज्ञ[7] चि सुपर्णीं[8]. ४५
तेव्हां सुषेण तोडी भीमाचें चाप वाप रक्षाया,
विंधी सप्तशरानीं मर्मस्थानीं च युद्धदक्षा या. ४६
भीम इतर धनु सज्युनि, खंडुनि धनु, मार्गणांचिया दशकें
ताडी त्यासि. भिडावें पक्षबळें विपतिसीं कसें मशकें? ४७
कर्णाप्रति त्रिसप्तति[9] बाणाहीं भीम तत्क्षणीं ताडी;
आश्चर्यांत प्रेक्षकसुरमुनिगंधर्वमानसें पाडी. ४८
सोडी दुःसह तापद शर शारदभानु[10]भानुसे, नाचे,
तो भीम प्राण हरी कर्णप्रियसूनु[11]भानुसेनाचे. ४९
चापें खंडुनि भीमें कृप कृतवर्मा हि पीडिला रागें,
दुःशासनासि शासन केलें बाणत्रयें महाभागें. ५०
शकुनि-उलूक[12]-पतत्री दाविति बळ नुरवि भीमपत्री[13] तें,

---

१. इंद्रियजन्य ज्ञानानें मनावर झालेले परिणाम. २. परमात्म्याच्या स्वरूपज्ञानानें. ३. विषरूप अग्नीचें कुंड हें च ज्यांचें तोंड असे साप. ४. पाठिराखा. ५. नकुळ व सहदेव. ६. सामान्य लोकांचें मन (चित्तवृत्ति). ७. शत्रूचे ठिकाणी रक्षण करणें न जाणणारे असे. ८. गरुडाशीं. ९. त्र्याहत्तर. १०. शरदृतूंतील सूर्याच्या किरणांसारखें. ११. पुत्र. १२. या नांवाचे वीर (पक्षी) पक्षी. १३. भीमरूप ससाणापक्षी.

त्यजि न पराभूति बळा, जसि अनसूया त्यजी न अत्रीतें. ५१
भीम 'सुषेण! हतोऽसि; स्थैर्यं कुरु' हें वदोनि शर सोडी,
तों कर्ण तूर्ण पुत्रप्राणत्राणार्थ बाण तो तोडी. ५२
भीमें पाठविला शर दुसरा हि सुषेणजीवनाचमना,
कर्ण तयास हि खंडी, ये मार्गणफळविघात हा च मना. ५३
वैकर्तन त्रिसप्तति बाणांहीं त्या वृकोदरासि रणीं
व्यापी, अचळासि जसा ग्रीष्मीं रवि तापदायकीं किरणीं. ५४
इतुक्यांत सुषेण बळी सहसा सजुनि स्वचाप नकुळाला
हाणी तीव्रशरानीं, जैसा विषमत्त साप नकुळाला. ५५
कर्णसुताचें प्रेक्षकँजनलोचनतृषितभृंगतोयजसें,
युद्ध नकुळसहदेवांसह, देवांदानवांत होय जसें. ५६
सात्यकि वृषसेनाच्या सूतासि वधी, धनुष्य ही मोडी,
घोडीं च्यारी मारी, एका चि शरें ध्वजासि ही तोडी. ५७
बाणानीं उर ताडी, मूर्छित पाडी मुहूर्त वृषसेना,
भी सात्यकिला कौरवसेना, व्याघ्रासि जेंवि वृषसेना. ५८
सावध होतां धांवे सात्यकिवरि धरुनि शीघ्र तरवारी,
परि खड्गचर्म तोडुनि शैनेय तयासि शीघ्रतर वारी. ५९
विरथा वृषसेनातें दुःशासन आपुल्या रथावरि घे,
मार्गे पळे जिजीविषु, बाहुबळें क्षुब्धसागरीं न रिघे. ६०
अन्यरथीं बैसे, ये वृषसेन पुन्हां सजोनि नाग[10] जसा;
मर्दी पांडवसैन्या, चूर्ण करी वारिरुहवना[11] गजसा. ६१

---

१. कर्दमऋषी व देवहूति यांची कन्या व अत्रिऋषीची पत्नी. २. ब्रह्मदेवाचा मानसपुत्र. ३. मेलास बघ! धीटपणानें उभा रहा. ४. त्वरित. ५. सुषेणाच्या प्राणरूप उदकाचें आचमन करण्यासाठीं. ६. बाणापासून होणाऱ्या फलाचा नाश (पक्षीं) भिक्षुकाच्या फळाचा (मनोरथाचा) नाश. ७. पाहणाऱ्या लोकांचे नेत्र हे च तान्हेलेले भ्रमर त्यांस कमळासारखें (युद्ध). ८. दोन घटका. ९. जगण्याची इच्छा करणारा. १०. साप. ११. कमळाच्या वनास.

टाकी शर त्रिसप्तति [1]कृष्णापुत्रांवरि व्यथाकारी;
शर [2]षष्टि भीमसेना, सहदेवाला हि पांच शर मारी. ६२
शर सप्त [3]शतानीका, सात्यकिला पांच, तीस नकुळाला,
अर्पी शिखंडिला दश, शत धर्माला [4]बुधाळिबकुळाला. ६३
यापरि अरिवरि करि बरि खरतरशरवृष्टि, दृष्टि हरि त्यांची;
रक्षी [5]पृष्ठ [6]पित्याचें, रीति मिरवि शुद्धयुद्धकरित्यांची. ६४
दुःशासनासि तेव्हां सात्यकि करि विरथ, आणि आभाळीं
[7]केतूं तीन तसे, शर तीन चि रोवी तयाचिया भाळीं. ६५
अन्यरथावरि बैसुनि आला, केला जन्ही पराभूत;
दुःशासन न वृषाला सोडी, [8]निधिर्ला जसा बरा भूत. ६६
तेव्हां भीम शिखंडी यम धृष्टद्युम्न सात्यकी धर्म
द्रौपद्यात्मज अन्य हि ताडिति कर्णासि लक्षुनीं मर्म. ६७
[9]एकामें चि अनेकप्राणहरद्वेषिशरमहावृष्टि
[10]कर्णानिळें उडविली, [11]रक्षामंत्रें जसी कुजनदृष्टि. ६८
दशशतबाणानीं तो एकैकातें रणांगणीं हाणी,
न करी च पंक्तिभेद श्रीकर्णाचा [12]उदारवरपाणी. ६९
अरि एक बाण हाणी तों हाणी कर्ण शर तया तिपट;
[13]निपट प्रत्युपकृतिपटु झांकी रिपु पसरुनि [14]स्वहेतिपट. ७०
काढी जोडी ओढी सोडी शर कर्ण, [15]लाघवास्तव तें
न दिसे, दिसे [16]शरासनमंडळ [17]हतशत्रुबळ हि त्याभवतें. ७१
[18]वाडववह्नि [19]अबिंधन मग काय [20]अपांपतींत पोसेना?

---

१. द्रौपदीच्या पुत्रांवर २. साठ. ३. नकुळद्रौपदीपुत्र. ४. सज्जनरूप भ्रमरांस बकुळपुष्पासारख्या अशा. ५. पिछाडी. ६. कर्णाचे. ७. शेंडेनक्षत्र. ८. पुरलेल्या द्रव्यास; ठेव्यास. ९. एकदम. १०. कर्णरूप वायूनें. ११. रामरक्षादि मंत्रानें. १२. फार उदार असा हात. १३. केवळ. १४. आपलें शस्त्ररूपी (बाणरूपी) वस्त्र. १५. चापल्यास्तव. १६. धनुष्यचक्र. १७. मृतशत्रुसैन्य. १८. समुद्रांतील अग्नि. १९. उदक च आहे इंधन (सरपण) ज्याचें तो. २०. समुद्रांत.

सोसेना महि न क्षण. तापवि तेजस्विवर्य तो[1] सेना. ७२
व्यूहीं न शिरों द्यावा म्हणउनि होतीं बळें उभीं दाट,
परि वणव्यासि तृणेंसीं कटकें कर्णासि ओपितीं वाट. ७३
सायकघनें[2] खचति रथ, दवदहनें जळति कुंजें[3] रानीं कीं
नग अशनिनें विखरिले, जइं शिरला कर्ण कुंजरानीकीं[4]. ७४
वधिले चेदींचे रथ तीनशत क्रूरविक्रमें कर्णें,
शस्त्रें जसीं विखरिलीं न तसीं वर्षांत[5] ही घनें अर्णें[6]. ७५
हरि करिपतिवरि तैसा धर्मावरि कर्ण धांवला; तंव ते
सात्यकिभीमशिखंडिप्रमुख सुभट ठाकले नृपाभवतें[7]. ७६
पांडवभट धर्मातें, कौरवभट रक्षिति स्वबळपांतें,
दापिति अन्योन्य बळें वीर, जसे व्याघ्र धेनुकळपातें. ७७
वीरांसि कर्णमार्गण जैसे मल्लांसि मल्ल लोळविती,
प्रियसखसे यमनगरीप्रति रक्तें रंगवूनि बोळविती. ७८
वीर शतसहस्त्रायुत वधिले कर्णें, तथापि कटकांहीं
तो कर्ण रोधिला चि, न जावूं दिधला नृपानिकट कांहीं. ७९
मंत्रौषधक्रियातिग[8] रोग जऱ्ही रोधिला तऱ्ही खवळे,
तैसा कर्ण महाबळ रोधूं म्हणती तथापि तो न वळे. ८०
पांचाळपांडुकैकयवीरानीं रोधिला चमूपाळ[9],
लंघावया शकेना त्यांसि जसा ब्रह्मविज्जना[10] काळ. ८१
निजबळरुद्धवृषाप्रति धर्म वदे रुक्ष; तें तसें चि घडे;
पंजररुद्धव्याघ्राप्रति लोक विशंक मारितात खडे. ८२
धर्म म्हणे, 'रे कर्णा! राधेया! भारताश्रितापसदा[11]!

१. कर्ण. २. बाणरूपी घणानीं. ३. वेलींची जाळी. ४. गजसमुदायांत. ५. पावसाळ्यांत. ६. उदकें. ७. आपल्या सेनापतीस. ८. मंत्र व औषधक्रिया यांचें उल्लंघन करणारा. ९. [कौरवांचा] सेनापति कर्ण. १०. ब्रह्म जाणणाऱ्या लोकांस. ११. भरतकुलोत्पन्न दुर्योधनाच्या आश्रितांतील नीचा!

जोडिसि निज[1]धर्माश्रयनयलयकर दुर्मतें चि पाप सदा. ८३
स्पर्धा धनंजयासीं करिसी, आम्हासि पीडिसि, छळिसी,
मंदसु[2]योधनदुर्मतिविषवल्लीसेकमूळ तूं [3]कौळिसी. ८४
दावीं स्वबळपराक्रम, पौरुष पाहों, रहा उभा नीट;
युद्धश्रद्धा हरितों आतां चि रणांगणांत; हो धीट.' ८५
ऐसें वदोनि धर्में शरदशकें कर्ण ताडिला कोपें;
तितुक्यां चि मार्गणांहीं धर्म हि कर्णें [4]कृतार्हतालोपें. ८६
हांसे कर्ण, अवगणी; ते युद्धीं उमजतां निजावज्ञा,
क्षणभरि ही साहेना त्या धर्मात्म्या हि सर्वभावज्ञा. ८७
मग जो तेजें [5]पविरविसम, समयीं [6]शापसापसा [7]परहा,
शर सोडिला नृपें, तो गर्जे, जाणों म्हणे '[8]सर्पाप रहा.' ८८
तो बाण स[9]व्यपार्श्वीं कर्णाच्या लागला जसा गोळा*,
मूर्छित पडतां कंठीं तत्पंचप्राण जाहले गोळा. ८९
कर्णाचें तनुधनुसह जेव्हां बळ, अतुळ धैर्य, रक्त, गळे,
प्रियजननयनापासुनि अश्रु हि; झाले चि बाष्प[10]रुद्ध गळे. ९०
कौरवकटकीं 'हा ! हा !' पांडवसैन्यांत सिंहनाद रणीं,
वृष सावधान झाला [11]क्रुद्ध हि निजशक्तिच्या [12]अनादरणीं. ९१

---

१. स्वधर्मास (सूतधर्मास) अनुसरून असणाऱ्या नीतीचा नाश करणाऱ्या. २. मर्खदुर्योधनदुर्मतिरूपी विषवेलीचें सिंचन करण्यास कारण. ३. लहान घागर. ४. धर्मानें आपणावर बाण सोडून दिलेल्या मोठेपणाचा लोप न होऊं देतां, असा भावार्थ. ५. वज्र व रवि यांसारखा. ६. शाप व साप यांसारखा. ७. शत्रूस मारणारा. ८. आपल्या पापासह विश्रांति घे; परलोकास जा. ९. डाव्या बरगडींत. १०. गहिवरानें दाटले. ११. क्रुद्ध हि [झाला]. १२. अपमानानें. * तोफेचा.

अध्याय एकतिसावा.

(कर्णधर्मयुद्ध).

धर्म वधावा ऐसें चित्तीं चिंतूनि, चाप आकर्ण
ओढी भास्करतनुजनु[1] मनुजवर कृती महामना कर्ण. १
सोडी बाणगण, रणीं झांकी धर्मा, दिवाकरा घनसा;
धर्मशरीरीं जडले शर, कंटक जेंवि सर्वथा पनसा. २
पांचाल्य[2] चंद्रदेव प्रबळ, कुशळ दंडधार दुसरा, हे
प्रख्यात चक्ररक्षक धर्माचे, कर्ण त्यांकडे पाहे. ३
धर्माच्या दों पार्श्वीं दोघे; पूर्णेंदुच्या पुनर्वसुसे[3].
शोभत होते शक्रोभयभागीं संगरीं सखे वसुसे[4]. ४
ते दोघे ही कर्णें वधिले तेव्हां पृथासुत क्षोभे,
कनक[5]विकृत शर सोडी, दुःसहतेजा खरांशुसा[6] शोभे. ५
त्या कर्णाच्या आंगीं खोवी आपुंख[7] धर्म शर तीस,
परि कर्णशक्ति न दमे; कलहीं कुलटा अजिंक गरतीस. ६
शर ओपिले नृपाळें त्या कर्णा वीरसत्तमा नवती[8],
शल्यास हि त्रिसप्तति[9], तें साधुगुणज्ञ लोक मानवती. ७
कर्णाचे सुत दोघे सुषेण अणि सत्यसेन जे त्यांतें,
नृप तीं तीं विशिखानीं ताडी, प्रबळारिच्या हि जेत्यांतें. ८
कर्णाच्या गोप्त्यां[10]तें प्रत्येक शरत्रयें चि तो हाणी,
तों तों हांसे गर्वे धर्माला कर्ण सद्धनुष्पाणी[11]. ९
आधीं भल्लें भेदी, षष्टि शरांहीं मग क्षमापाळा[12];
गर्जे वृष तों चि मिळे पांडूंचा त्यासभोंवता पाळा. १०

---

१. सूर्यपुत्र कर्ण. २. पांचालदेशाचा. ३. पुनर्वसुनक्षत्रासारखे. ४. अष्टवसूंसारखे. ५. सुवर्णमय. ६. सूर्याप्रमाणें. ७. मूळापर्यंत. ८. नव्वद. ९. त्र्याहत्तर. १०. रक्षकांतें. ११. उत्तम धनुष्य आहे हातांत ज्याच्या. १२. धर्मास.

धृष्टद्युम्न शिखंडी सात्यकि यम भीम चेकितान कृती,
शिशुपाळसुत युयुत्सु हि पांड्य द्रुपदात्मजात्मज[1] हि सुकृती;
कारूष मत्स्य कैकय कोशल काशि प्रभद्रक क्षुब्ध
झाले सागरसे, वृषनिधनीं हि, धनीं दरिद्रसे, लुब्ध. १२
पांचाल्यवीर जनमेजयनामा, हे समस्त ही योध
क्रोधनें[2] वृषासि हाणिति; जाणों भट मत्तवृषभ, तो रोध[3]. १३
नाराच[4] वत्सदंत क्षुरप्र नालीक दुःसह विपाट,
मार्गण वराह कर्णि[4] हि वर्षति, न दिसे चि रवि असे दाट. १४
त्या समयीं ब्रह्मास्त्रें सर्वांसि पराभवी अमिततेजा;
पांडव वनांत पेटे दावानळसा चि, कक्ष[5] रिपु ते ज्या. १५
करुनि सहायभटदलन हांसे तो कर्ण, चाप आकर्षी,
सोडी बहु दारुण शर, तेव्हां 'हाहे'[6]ति वदलि नाकर्षी[7]. १६
धर्माचें धनु एकें, नवति शरानीं हि तोडिलें कवच,
तेव्हां गगनीं क्षितिवरि न उठे 'हा'वर्णवंध्य[8] एक वच. १७
गळतां कवच नृप दिसे अनिळें घनपटळ उडवितां रविसा;
क्षतकंचुक[9] लेववितो बाणांच्या त्यांसि[10] सार्ध च्यार विसीं. १८
गळतां कवच नृपति बहु शोभे, अहि जेंवि कंचुकापगमीं[11];
मानीं कल्पांत[12]दहनदग्धवन स्वर्णमय[13] चि तो नग[13] मी. १९
धर्में पाठविली रिपुमथना सर्वायसी[14] महाशक्ति.
ती जाय जसी कृत्या भृत्यांची[15] सफळ व्हावया भक्ती. २०
कुंतीनंदन चंदन, झाली तत्खंडनक्षणीं[16] जागी,

---

१. द्रौपदीपुत्र. २. क्रोधाविष्ट. ३. डगर; तट. ४. ह्या सर्व बाणांच्या जाती. ५. गवत. ६. 'हाय हाय' असें. ७. स्वर्गींचे ऋषि. ८. 'हा'वर्णरहित; 'हाय हाय' शब्दाशिवाय. ९. व्रणरूप वस्त्र. १०. अर्धयुक्त चार विसा म्हणजे नव्वद. ११. कात टाकिली असतां. १२. प्रलयकालच्या अग्नीनें दग्ध आहे अरण्य ज्यावरील असा. १३. मेरूपर्वत. १४. लोहमयी. १५. सेवकाची. १६. त्या चंदनवृक्षाचें खंडण होतां च.

धावे कर्णावरि भुजशाखेपासूनि, शक्ति ते नागी. २१
तीतें अर्धपथींच छेदिति शर सूर्यसूनुचे सप्त;
निजशक्ति खंडितां बहु कोपे तो धर्म जाहला तप्त. २२
तोमरचतुष्टयें मग भाळीं बाहुद्वयीं उरीं रिपुला
ताडी पांडव, कोपे, करि समरामाजि गर्जना विपुला. २३
कर्ण क्षतजें न्हाला, त्या काळीं तरुण[1] अरुणसा साजे;
घनसिक्त[2] सनिर्झर[3] पविहत[4] गैरिकें[5] नग न कां तया लाजे ? २४
क्रुद्धव्याळप्रतिमें कर्णें ध्वज धर्मसूनुचा[6] भल्लें
भंगुनि, शीघ्र रिचविला, मल्ल चि[7] रंगीं जसा महामल्लें. २५
बिंधुनि तीं बाणानीं भूपति, भाते हि तोडिले तूर्ण,
हाणोनि बाण दारुण केला रथ त्या रणांगणीं चूर्ण. २६
गजदंतगर्भवर्णप्रजवसबळकाळवाळहययुक्तीं[8]
स्वरथीं चढोनि राजा धर्म पळे, जो प्रशंसिला मुक्तीं[9]. २७
धाकें धर्म पळाला हरि[10] हरिनें, शंभु कीं वृकें[11] पिटिला;
कर्ण धराया धावे, जेंवि हिरण्याक्ष[12] त्या महाकिटिला. २८
गांठुनि धर्म, स्कंधीं स्पर्शे निजशुद्धिकाम[13] कर्ण करें
मत्स्यध्वजकूर्मांबुजवज्रच्छत्रांकुशादिलक्ष्मधरें[14]. २९
इच्छी धरावया तों कर्णमनातें पृथोक्ति[15] आठव दे,

१· बालरवीप्रमाणें. (लाल). २. मेघानीं सिंचन केलेला. ३. झरे वाहत असलेला. ४. वज्रानें हनन पावलेला. ५. कावेचा. ६. यमधर्मपुत्राचा. ७. तालिमखान्यांत. ८. हस्तिदंताच्या गाभ्यासारखे शुभ्र, वेगवान्, बळकट व काळ्या केसाचे असे घोडे ज्या रथास आहेत अशा. ९. जीवन्मुक्तानीं. १०. पारिजातहरणप्रसंगीं झालेल्या युद्धांत कृष्णाने इंद्र पिटाळून लाविला होता. ११. वृकासुरानें. (भस्मासुरानें). १२. हा हिरण्यकशिपूचा भाऊ पृथ्वीला पीडा देऊं लागला असतां विष्णूनें वराहावतार घेऊन त्याला मारिलें. १३. [धर्मस्पर्शानें] आपली शुद्धि करूं इच्छिणारा. १४. इत्यादि चिन्हें धारण करणाऱ्या (करानें). १५. कुंतीचें भाषण. (आर्या० उद्योग० अ० ११ वा पद्य).

शल्य हि समयोचितहितधर्म, नया[1] नार्पितां चि पाठ[1], वदे. ३०
' कर्णा ! सावध सावध, हा[2] वध रांव[2] धरितां तुझा करितो,
बा ! घात, हात हा तव, व्हाया, चक्षुर्विषाहिला धरितो. ३१
तीव्रतपोनिधि राजा, हा जाळील क्षणांत राधेया !
आधेया[3] तूळाला[4] शुचिसा[5], तुजला[6], न काळ बाधे या[6]. ३२
उग्र तपोनिधि राजा त्र्यंबकसा[7], कामसाम्य[8] तुज आहे,
ईस हि तुझ्या रतीचें, जरि कोपें तुजकडे नृपति पाहे.' ३३
हांसत हांसत तो वृष बोले, 'जन्मोनि शुद्धसंतानीं[9],
कोण पळेल क्षत्रिय, धर्मी[10] शिक्षित असोनि संतांनीं[10] ? ३४
कां पळसी मरणभयें ? होतां हांसें कशास वांचावें ?
सांचावें लज्जेचें ओझें माथां, सदैव कांचावें[11] ? ३५
युद्धीं परमार्थ[12] मिळे निश्चित मरणें, पलायनें तोटा;
हे जाणोनि पळे तो मातेच्या रोग पातला पोटा. ३६
न क्षत्रधर्मकुशळ, ब्राह्मणधर्मप्रवीण तूं सौम्य;
वाट पढवी उचित स्वाध्याय[13] मखक्रिया[14] चि तो धौम्य[15]. ३७
कुंतीसुता ! इतःपर युद्ध करायासि गांठि वीरांसीं
घालूं नको नको चि ! स्पर्धा हि करूं नको चि धीरांसीं. ३८
आम्हां वीरांप्रति तूं यावरि अप्रिय वदो नको लेश,
वनकोलयूथनाथें[16] जिंकावा केंवि यज्ञकोलेश[17] ? ३९
यावें महारणाप्रति न पुन्हां, हा रंग वीरमल्लांचा;

१. नीतीला पाठ न दाखविता; न्यायानें. २. हा धर्मराज. ३. वर ठेविलेल्या. ४. कापसाला. ५. अग्निप्रमाणे. ६. काळ तुजला बाधे, या (धर्मास) न बाधे. ७. त्रिनेत्र शिवासारखा. ८. मदनाची बरोबरी. ९. उत्तम वंशांत. १०. [द्रोण, धौम्य कृप इत्यादि] सज्जनानी स्वधर्माचे शिक्षण दिलें असून. ११. भीतीनें कृश व्हावें. १२. मोक्ष. १३. वेद. १४. यज्ञयागादि क्रिया. १५. पांडवांचा पुरोहित. १६. रानडुकराच्या कळपाच्या पुढाऱ्यानें. १७. यज्ञवराह.

येथें न कुश[1] स्रुक्[2] स्रुव[3]; संभारें[4] असे गदासि[5]भल्लांचा. ४०
जा, गा म[6]द्दानगुणा; दिधलें तुज जीवदान; जा, जा, गा !.
जागा दाटुनि केल्या हरि, वांचाया नसे गजा जागा. ४१
ऐसें वदोनि कर्णें सांपडला धर्म सोडिला राया !
मग पीडिली तयाची सेना पूर्वी जसी च तज्जायां. ४२
अरिहरिपासुनि सुटतां करि करिभूपति पलायन त्वरित;
स्मरलें सुरांसि तेव्हां काळ[9]यवनभीतशौरिचें चरित. ४३
राज्यामागें सात्यकि य[10]म भीम द्रौपदेय ही पळतीं,
जाणों क[11]र्णदवशरज्वालावलयांत ते करी जळती ! ४४
श्रुतकीर्तिच्या रथावरि धर्म चढे; मग म्हणे स्ववीरांतें,
' मागें फिरा फिरा हो ! उचित पलायन नव्हे चि धीरांतें. ४५
आला कीं कर्ण बळी, जैसा अनिवार्य क[12]र्मपरिपाक,
कोठें पळाल ? अरि हरि होती, पळणार होति करिपो[13]क. ४६
आलीं कौरवकटकें, आला राधेय हा पहा पाठीं,
पिटितो आम्हासि, जसा गोप पशूतें धरूनियां काठी. ४७
सारे मिळोनि मारा कर्णातें. काय पाहतां ? मुरडा[14].
भाजा प्रतापदहनीं, खळबळ हो घ[15]स्मरांतका हुरडा.' ४८
भीमप्रमुख महारथ मग मागें मुरडले प्र[16]कंपनसे;

---

१. दर्भ. २. होमकुडांत तूप ओतण्याचे पात्र. ३. तूप घेण्याचे पात्र. ४. समूह. ५. गदा, खड्ग व बाण यांचा. ६. जीवदान दिल्याच्या माझ्या दातृत्वगुणास गा. ७. त्याची स्त्री; द्रौपदी. ८. गजसमान राजा धर्म. ९. काळयवनास भ्यालेल्या कृष्णाचें. (काळयवन हा यादवांवर चालून आला असतां, याचा युक्तिबलानें च नाश केला पाहिजे असें जाणून कृष्ण पळत सुटला व एका पर्वतदरींत मुचुकुंदराजा निजला होता त्याचे अंगावर आपले उपवस्त्र टाकून आपण लपून बसला; पाठलाग करीत आलेल्या यवनानें कृष्ण च समजून मुचुकुंदाला लाथ मारली असतां तो जागा झाला व त्यानें कोपानें नेत्र उघडल्यामुळें यवन भस्म झाला). १०. नकुळसहदेव. ११. कर्णरूपी दवाग्नीच्या शररूप ज्वालांच्या घेऱ्यांत. १२. केल्या कर्माचा परिणाम. १३. गजशावक. १४. परत फिरा. १५. खादाड काळास. १६. महावातासारखे.

घनसे कौरव झाले, मरणभयें एक ही सकंप नसे. ४९
विहरति ते कृतवैर स्वैर रिपुबळीं, शिखी[1] जसे विजनीं[2],
न[illegible]ति भटनट, कटकट[3] कटकयुगीं[4] होय हो! यशस्विजनीं: ५०
सांगावें काय? किती? झालें मोटें चि त्या रणीं खणकें.
उठलीं बहुत कबंधें; गणिले मृतवीर काळसद्गणकें[6]. ५१
अभिमुखहतांसि[7] घेती स्वविमानीं अप्सरा सरागमती[8];
तें पाहुनि भट झटती मरणीं च; रणीं वश स्मरा[9] गमती! ५२
हतनरतुरगगजांच्या रक्ताची गुरुतरंगिणी[10] वाहे,
साक्षात् सरस्वती[11] ती, स्वर्ग जन जिच्या निमज्जनें लाहे. ५३
रक्तनदीच्या स्नानें पानें गंधें हि वीर ते भुलले,
दिसती वसंतसमयीं किंशुकतरु[12] कटककाननीं फुलले. ५४
कौरवकटक पराङ्मुख केलें भीमादिकीं, पळे, न टिके;
झाले भग्न रणीं *ते, जैसे न्यायीं खऱ्यापुढें लटिके. ५५
जऱ्हि दुर्योधन वारी, न फिरति मागें भयाकुळें कटकें.
उपदेशें कार्य नव्हे, घडतें काळें चि कार्य तें घटकें[13]. ५६

अध्याय बत्तिसावा.

(भीमकर्णयुद्ध).

सौबळ शकुनि महाबळ कौरवभट दंडताडितांहि[14] तैसे
रागें मागें फिरले, भासति दुर्योधनासि जे हितसे. १

---

१. मोर. २. एकांतस्थळीं. ३. शस्त्रध्वनि. ४. उभय सैन्यांत. ५. तुमुल युद्ध. ६. मृत्युरूपी चांगल्या मोजणारानें. (मोठा संहार झाला. असा भाव). ७. शत्रूस तोंड देऊन लढत असतां मेलेल्यास. ८. प्रीतियुक्त बुद्धि ज्यांची अशा. ९. मदनास. १०. मोठी नदी. ११. ह्या नदीचा वर्ण तांबडा असल्यामुळें उपमेय. १२. पळसाचे वृक्ष. १३. घडवून आणणाऱ्या. १४. काठीनें डवचलेल्या सर्पाप्रमाणें.
* ते कौरववीर (?).

भीमावरि कौरवभट उठतां प्रेरी वृष स्वसूतातें[1],
जैसा पुरदहनोद्यत[2] हर हरिनाभ्यंबुजप्रसूतातें[3]. २
राधेय आपणावरि येतो जाणोनि, भीम रायाचें
रक्षण सात्यकिधृष्टद्युम्नां सांगे रणीं करायाचें. ३
'पूर्वी शिवप्रसादें काळापासूनि विप्र[4] तो सुटला;
संप्रति कर्णापासुनि नृपें[5]. नवल घट न महोपळीं[6] फुटला. ४
म्यां रक्षाया दिधला तुमच्या हातीं युधिष्ठिरन्यास[7],
कर्ण-दरवडा न पडो; भीना मीं तस्करा तदन्यास. ५
मारीन आजि कर्णा किंवा मारील तो रणांत मला;
आम्हीं देखत असतां अस्मद्गुरु धर्म दीनसा गमला.' ६
एवं वदोनि सात्यकिधृष्टद्युम्नांसि धर्म तो निरवी.
भीम वृषाप्रति गेला, तुहिननगाप्रति[9] जसा तपोनि रवी. ७
शल्य म्हणे, 'आला रे! आला कालानलप्रबळ[10] भीम;
भी मन काळाचें ही; यास प्रतिमल्ल[11] एक बळभीम[12]. ८
बहुकाळसंचितोग्रक्रोधगरळ[13] तुजवरी च ओकाया
हा भीमभुजग आला; सावध हो; देख तेजओका[14] या.' ९
कर्ण म्हणे, 'मद्रेशा! सत्य चि वदतोसि, भीम हा साचा
घेईल सूड समरीं, आम्हीं केल्या महोपहासाचा[15]. १०
हा वीर धीर कोपी प्रबळ, नसे यासि चाड देहाची.
चौघांहूनि शतगुण[16] प्रीति द्रुपदात्मजेसि दे हा चि. ११

---

१. आपल्या सारथ्यास; शल्यास. २. त्रिपुरांचा नाश करण्यास उद्युक्त झालेला. ३. हरीच्या नाभिकमलापासून उत्पन्न झालेल्या ब्रह्मदेवास. ४. मार्कंडेय. ५. धर्म. ६. मोठ्या दगडावर. ७. धर्मरूप ठेवा. ८. स्वाधीन करी. ९. हिमाचलास. १०. प्रलयकालीन अग्नीप्रमाणें बलवान्-भयंकर. ११. जोडीदार; जोड. १२. मारुति. १३. पुष्कळ काळपर्यंत सांठवून ठेविलेलें भयंकर कोपरूप विष. १४. तेजसा ओको-निवासस्तेजस्वी-**पंत.** १५. अत्यंत उपमर्दाचा. १६. शंभरपट.

कीचकें नीच कलुषमतिरत शतं[1], न तसें अशोभन[2] घरांत,
अज्ञातवास करितां येणें वधिले विराटनगरांत. १२
खळबककिर्मीरजरासंघहिडिंबघ्न हा, न भी मरणीं;
हा दंडधरयमासीं भांडेल गदा धरूनि भीम रणीं. १३
याला वधीन किंवा विरथ तरी मीं करीन कोपार्थें[4];
याच्या कैवारें तरि मजसीं घालील गांठि तो पार्थ.' १४
शल्य म्हणे, 'न वदें बहु, आधीं भीमासि चाल वाराया.'
कर्ण म्हणे, 'तुज सागर भासे, मज भीम कालवा राया! १५
स्नेहें[6] लालन[7] केलें, माथां धरिला[8] हि मलिन[9] वक्र[10] कच[11].
तव शब्द तसा भेदी हृदय, न दारुण असा नव क्रकच[12]. १६
कर्णें रणीं धनंजय कीं कर्ण धनंजयें वधावा, हे
आहे खरी प्रतिज्ञा; न फिरे; उलटी न निम्नगा[13] वाहे. १७
युद्धीं च मन असों दे; सत्वर रथ ने वृकोदरानिकट,
चाल, पहा होइल तें; त्यास चि सधना धनाधिसा[14] चिकट.' १८
पांडवकर्णसमागमसमयीं बहुसोल[15] वाजलीं तूर्यें[16];
न[17] दिसे, जाणों निजमुख शरपटल[18]पटें चि झांकिलें सूर्यें. १९
भीमातें नाराचें ताडी कर्ण स्तनांतरीं आधीं;
मग बुडवि शरसमुद्रीं, कपि[19] गिरितें[20] जेंवि दुस्तरा[21]गाधीं. २०

---

१. कीचक व उपकीचक मिळून. २. वाईट. ३. विषांत. ४. [अर्जुनास] राग आणण्यासाठी. ५. निवारण्यास. ६. प्रेमाने (पक्षीं) तेलानें. ७. संगोपन. ८. डोक्यावर वाढविला (पक्षीं) फार गौरविला. ९. काळा (पक्षीं) पापी. १०. वांकडा (पक्षीं) कुटिलस्वभावाचा. ११. केश. (श्लेषानें हें गीत्यर्ध शल्यास लागू पडतें). १२. करवत. १३. नदी. १४. द्रव्याचे चितेप्रमाणें. १५. नानाप्रकारची. १६. वाद्यें. १७. मूळांत या चरणापुढें च १९ चा आंकडा घालून पुढील पाठांतर लिहिलें आहे—**शरपटळें न दिसे कीं स्वमुख पटें मिडनि झांकिलें सूर्यें! १९.** १८. बाणरूप वस्त्राच्या पडद्यानें. १९. मारुति. २०. मैनाकपर्वतास. २१. तरण्यास अशक्य अशा समुद्रांत.

भीम हि झांकी कर्णा बाणपटें, तत्तनूंत नव रोप
खोवी; तो वीरमणी स्वमनीं तेव्हां धरी अमित कोप. २१
तोडुनि धनु, भीमाच्या खर नाराच स्तनांतरीं हाणी;
वल्मीकांत भुजगसा, शिरला तो तूर्ण तत्तनुत्राणीं[1]. २२
दुसरें सुदृढ शरासन घेउनि करि सज्य भीम मग राया !
ताडी बहु बाणांहीं उग्रा कुरुवाहिनीस्थमगरा[2] या. २३
भीमासि पंचविंशति बाणाहीं तेधवां अशुल्कांहीं[3]
ताडी राधेय, जसा मदमत्तद्विपपतीस[4] उल्कांहीं[5]. २४
जोडी भीम धनुगुणीं, कर्णवधेच्छा धरूनि मनिं, रोप;
अर्जुनभाग[6] स्मरतां भंगार्थ[7] चि दे, वधार्थ न, निरोप. २५
गुण[8], शर, कर हे गेले धर्मज्ञ गुरूक्तिसेवनप्रवणा[9],
स्वप्रभुसंकल्पद्वयसिद्धांत[10] पुसावयास चि, श्रवणा. २६
जो वध तो चि पराभव, रिपुभंगें प्रभुनियोगसिद्धि[11] घडे,
ऐसें बहुधा कर्णें[12] कथितां कर्णीं विशंक बाण पडे. २७
तो शर शिरे शरीरीं सौरीच्या[13] शिखरिच्या[14] जसा अशनी[15],
न शनि क्रूर अहिपति[16] हि, रत ते स्नेहामृतीं[17] न असृगशनीं[18]. २८
झाला वृष तनुभंगें हततेज न हें[19] नृपा ! गमो; त्यातें
शररचितक्षत[20] भूषणहेतु, जसा रंध्रयोगें[21] मोत्यातें. २९

१. त्या भीमाच्या कवचांत. २. कौरवरूप नदीत असणाऱ्या सुसरीस. ३. अमूल्य अशा. ४. मदानें माजलेल्या हस्तिश्रेष्ठास. ५. ज्वालानी, मशालींनीं. ६. कर्ण हा अर्जुनाचा वांटा आहे हें. ७. पराभव करण्यासाठीं. ८. धनुष्याची दोरी, बाण आणि हात. ९. [आपला] स्वामी जो भीम त्याचें वचन ऐकण्याविषयीं तत्पर अशा कर्णास. १०. कर्णाचा पराभव करणें किंवा त्याला मारणें या भीमाच्या संकल्पद्वयापैकीं निश्चित विचार कोणता हें. ११. [आपला] प्रभु भीम त्याच्या आज्ञेची सिद्धि. १२. कानानें. १३. कर्णाच्या. १४. पर्वताचा. १५. वज्र. १६. वासुकी. १७. तेल (पक्षीं) अमृत यांचे ठायीं. १८. रक्तपानीं. १९. असें. २०. शरानीं केलेलें क्षत. २१. रंध्राची (वेजाची) प्राप्ति.

पळवी शल्य; इतरथां[1] होता तेव्हां चि कर्ण मरत रणीं;
[2]तरणी [3]तैमांत झाला [4]सज्जन, न [5]पिता सहस्रकर तरणी. ३०
नसतां गोप[6] जसा दे व्याघ्र पशूंच्या भयास कळपाला,
कीं वायु ने दिगंतीं वृक्षच्युत वाळला सकळ पाला, ३१
तैसा भीम कुरुबळ त्रासी, मारी, दिगंतरीं पळवी,
ऐसें असुरबळमथन शक्रें केलें असें जना कळवी. ३२
भीमा वाराया कुरुपति धाडी बंधु पंधरा; ज्याला
भी गज, हरिला शश किति? दे सुत सुतशोक अंधराज्याला.
नंदोपनंद, विकट, क्राथसह विवित्सु मारिले सा हे;
उरले नव हि पळाले; यमदंडा कोण हो! बळी साहे? ३४
सावध होतां कर्ण हि गांठी भीमासि तेधवा; त्यांहीं[7]
शरवृष्टिहीं उडविलीं बळें, तृणें जेंवि उग्रवात्याहीं[8]. ३५
लोक म्हणति, 'दारुण रण; नेणों होईल आजि काय कसें?
दोघे ही प्रबळ, हठी; दिसतें हें युद्ध भीतिदायकसें.' ३६
झांकी भीम वृषातें, रवितें घन जेंवि आपुल्या पटळें;
भीमासि कर्ण ताडी नव भल्लांहीं म्हणे, 'रणीं न टळें[9].' ३७
विंधी सप्त शरानीं त्यासि पुन्हां भीम, तो हि भीमातें,
आच्छादी बाणपटें भीम हि त्या; न धरि युद्ध सीमा तें. ३८
मग कंकपत्रदशकें[10] ताडुनि पार्था[11], तदीय कोदंड
कर्ण छेदी भल्लें, तें भासे मृत्युचा चि तो दंड. ३९
तेव्हां कोपें [12]कार्तस्वरपट्टविभूषितोग्रपरिघातें

---

१. नाहीं तर. २. नौका. ३. संकटांत–संकटसागरांत. ४. शल्य. ५. पिता सहस्रकर (सूर्य) [नांवाचा] तरणी; [पण] तरणी–नौका झाला नाहीं. ६. गुराखी. ७. कर्णभीमानीं. ८. प्रचंड वावटळींनीं. ९. पळून जाऊं नको. १०. कंकपक्ष्याच्या पिसानीं युक्त असलेल्या दहा बाणानीं. ११. भीमा. १२. सुवर्णाच्या पट्टयानीं शोभिवंत अशा भयंकर परिघास.

भीम प्रेषी, व्हाया पांचाळीशोकशांति[1] अरिघातें[2]. ४०
कर्ण प्रखरतरशरव्रातें छेदी पळांत परिघास;
आलीकडे चि रक्षा होय, न पडतां हि वह्निवरि घास[3]. ४१
केलें सज्य दुजें धनु मनुजेंद्रें[4], तीव्र शर शरामागें
सोडूनि भीमसेनें वृष वृषभस्कंध झांकिला रागें. ४२
मग कर्ण कर्णमूळीं ताडी बाणत्रयें पृथाज्याला,
करितां प्रतिकारा जो समरीं भागेल तो वृथा ज्याला[5]. ४३
पांडव सोडी खर शर शरदर्ककरप्रभ[6] स्वरिपुघाता;
वातासम जैंव[7] दावी, समयीं यमसा चि जाहला जाता. ४४
तो कर्णाचें आधीं कवच शरीर हि सुपुंख[8] शर महिला
भेदी; भोगवतीप्रति जाय चि जाणों भजोनि परमहिला[9]! ४५
जेव्हां असें महाबळ भीम शरें दिनकरांगजा[10] ताडी.
तद्वेदना वृषातें क्षणभरि मोही, जसी गजा ताडी[11]. ४६
क्षितिकंपें[12] पर्वतसा, स्वल्प चि तो प्रथम पांडुसुतरोपें
कांपे कर्ण महाबळ, मग पुष्कळ आलिया प्रबळकोपें. ४७
नाराच पंचविंशति कर्णें, काळें स्वकीय सेवकसे,
भीमाप्रति पाठवितां सुर भीति, न भीति मर्त्यदेव[13] कसे? ४८
बाणामागुनि बाण प्रेषी, करि रिक्त कर्ण शत भाते;
अद्भुत शोभा पावे रविची तत्सुतशरोपहत[14] भा[15] ते. ४९
शर सोडिले त्वरेनें समरीं वृषकेतुच्या[16] असे तातें;
झांकिति भीमा देवद्विजप्रिया, शलभ जेंवि सेतातें. ५०

---

१. द्रौपदीदुःखनिवारण. २. शत्रूच्या (कर्णाच्या) नाशानें. ३. गवत. ४. मानवश्रेष्ठ भीमानें. ५. जगला. ६. शरदृतूंतील सूर्यकिरणांप्रमाणें कांतियुक्त. ७. वेग. ८. चांगल्या मूळाचा ९. परस्त्री. (पृथ्वीरूप परस्त्रीस बाणानें स्पर्श केल्यामुळें त्या पापक्षालनार्थ तो जणूं काय पातालगंगेंत स्नानास च गेला). १०. सूर्यपुत्र कर्ण. ११. मद्यविशेष. १२. भूकंपानें. १३. नरदेव, राजे. १४. त्या सूर्यपुत्राच्या शरानीं नाश पावलेली अशी. १५. ती कांति. १६. या नांवाच्या कर्णपुत्राच्या.

छेदी एकैकशरें ध्वज, सारथिमूर्ध[1], चाप तो कर्ण,
विरथ करी भीमातें, होय रणीं 'जय महेश गोकर्ण !'[2] ५१
हांसे भीम मनिं म्हणे, 'जरि नसता कर्ण जिष्णुचा वांटा,
कां टाकितों सुयश ? कां गुरुहृदयांतिल[3] न काढितों कांटा ?
या कुरुसेनापतिच्यादेखत मर्दीन आजि कुरुसेना,
दयिता[4] प्रसन्न होइल मजवरि अणि जिष्णुचें धनु रुसेना.' ५२

अध्याय तेतिसावा.

(अर्जुनसंसप्तकयुद्ध).

ऐसें मनांत आणुनि पांडव टाकी उडी रथावरुनीं,
दयितेची, मूर्तिमती, कुरुहननाशा[5], गदा करीं धरुनीं. १
त्या श्रीमद्भीमाची हत करि हरिभटमदा[6] गदाचंडी,
खंडी बळ बहु कांपवि; पडली जाणों सुदुःसहा थंडी. २
कुरुसेनेसीं घाली जेव्हां समरांगणीं गदा फुगडी,
तें काळदृष्टि झडकरि पँक्ष्मकपाटें[7] पहावया उघडी. ३
गज सार्धसप्तशत[8] त्या समरीं वधिले वृकोदरें सगदें[9];
नग देवेंवरें[10] वज्रें मथिले, कीं गंद[11] चिकित्सकें[12] अगदें[13]. ४
मारुतिनें[14] रथ शतशा, शतशा सादी[15] हि, पत्ति ही शतशा
मारुनि, रक्तें तटिनी भरिल्या; उदकें हि वारिदें[16] न तशा. ५
तापविलें बळ सूर्यें भीमें हि, जसें हुताशनीं[17] चर्म;

---

१. सारथ्याचें मस्तक.. २. 'हर हर महादेव!' असा जयशब्द झाला. ३. धर्मराजाच्या मनांतील. ४. भार्या, द्रौपदी. ५. कौरवाना ठार मारण्याची आशा. ६. सिंहाप्रमाणें शूर असलेल्या वीरांच्या गर्वास. ७. पापण्यारूप कवाडें. ८. साडेसातशें. ९. गदायुक्त अशा. १०. इंद्रानें. ११. रोग. १२. वैद्यानें. १३. औषधानें. १४. भीमानें. १५. घोडेस्वार. १६. मेघानें. १७. अग्नीमध्यें.

पावे संकोच तसें, भक्तिज्ञानोदयीं जसें कर्म. ६
अनिळें जलदपटळसें, भीमबळें शत्रुसैन्य तें वितुळे;
एका ही सिंहासीं मदमत्त हि हस्तियूथ केंवि तुळे? ७
भंगुनि खळबळ, चढला मग भीम रथीं वृषाकडे जाया;
तों कर्ण हि, गजपतिला हरिसा, गांठी युधिष्ठिरा राया! ८
बाणांहीं धर्मातें झांकी, हयरश्मिचाळका मारी,
भीम वृषावरि ये, विधिवरि जैसा भूतपाळ कामारी. ९
मागूनि भीम हाणी बाणानीं कर्ण तेधवां परते;
शर तेजस्वी सोडी; पडती पार्थी बहु व्यथाकर ते. १०
भीमासीं वृष झगडे, तों सात्यकि त्यासि शरगणें ताडी;
तऱ्हि तो कर्ण न मुरडे; बहु सायकवृष्टि पांडवीं पाडी. ११
कृतवर्मा कृप शकुनि द्रोणात्मज हे वृषासि रक्षाया
रण करिति पांडवांसीं, जैसे हरि करिवरांसि भक्षाया. १२
प्रवरभट[४] परतले हें कळतां कुरुसैन्य ही पुन्हां परते;
देवासुरसे करिती कुरुपांडव युद्ध कीर्तितत्पर ते. १३
उठलीं अमित कबंधें, रक्ताच्या वाहिल्या असीम नद्या;
तऱ्हि भट म्हणति परस्पर 'हूं! हाणा; घ्या; यशोरसीं मन द्या.'
कौसुंभरंगरंजितवस्त्रानें[५] शोभती जसी महिला[६].
हतकटकरक्तरंगें आली शोभा तसी रणीं महिला. १५
संसप्तकवीरांचे पावति सु-गति-द-रणांत असु शर्मा;
पार्थहरिपुढें गमला शशसम, परि धरि भयासि न सुशर्मा[७]. १६
वेधी दश बाणानीं पार्थाला, तदनु[८] तत्सहायाला[९],

---

१. कर्मठपण. २. बरोबरी पावे. ३. ब्रह्मदेवानें सरस्वती उत्पन्न केल्यानंतर ब्रह्मदेवाला च तिच्याविषयीं पापवासना उत्पन्न झाली; या बाबतीत शंकरानीं ब्रह्मदेवाचा मोड करून त्रिशूळानें त्याचें एक शिर छेदून टाकिलें व त्याला चतुर्मुख केलें, अशी कथा आहे. ४. मोठे योद्धे. ५. कुसुंब्याच्या रंगानें रंगविलेल्या (तांबड्या) वस्त्रानें. ६. स्त्री. ७. संसप्तकविशेष. ८. त्यानंतर. ९. कृष्णाला.

दक्षभुजीं[1] तीं बाणीं ताडी; प्रभु भील कां सहायाला? १७
एकें भल्लें ताडी केतूतें[2] तेधवां कपी[3] कोपे,
गर्जे; त्या नादानें सेनेची स्मृति महाभयें लोपे. १८
ती सेना निश्चेष्टा होय, न धृति मानसीं टिके कांहीं;
कपिच्या हाकांहीं भी, जसि भुजगी मत्तकेकिकेकांहीं[4]. १९
कपिरव[5]राहूपशमीं सावध तेजस्विवीररवि झाले,
जेंवि घनाच्या सरिनें क्षण शमले दाववह्नि न विझाले. २०
तो एकदा चि कोपें संसप्तकयोधसंघ करि लगट,
जाणों बळ[6]कल्पांतोदधि विजयाचळ[7]वरासि करिल गट! २१
भस्म चि करि, परि पडती ज्वलद[8]नलावरि पतंगसे भट ते,
झाले यक्ष[9]हतकृपणसम शरहत निधिसमार्जुना झटते. २२
कोण्हीं ईषा[10], कोण्हीं हयरथचक्रें, मुकुंदभुज धरिती;
बुडतां भवांत तारक[11]गुरुसेत्ववलंब साधु ते करिती. २३
कोण्ही वीर रथावरि चढले, जडले[12] चि, ओढिती तनुतें,
धनुतें घ्याया झोंबति, परि भय धरिलें न भूतिकांतनुतें[13]. २४
सुगतिद वदान्यवर नरनारायण दीनबंधु सांपडले;
म्हणउनि काय तयांच्या ते सद्गतिकाम[14] भट गळां पडले! २५
चावावा दहनाचा आत्मविनाशार्थ गांधिलीं[15] काय[16].
शशकें कधीं तरी हरिमांसें पुष्ट्यर्थ रांधिलीं[17] काय? २६
निजनाशार्थ चि पडले भट कृष्णांच्या गळां, न तन्नाशा;

१. उजव्या बाहूवर. २. ध्वजास. ३. मारुति. ४. मत्तमयूरशब्दानीं. ५. कपिध्वनिरूप राहूचें उपशमन झाल्यावर. ६. सैन्यरूपी कल्पांतसमुद्र. ७. अर्जुन हा च कोणी पर्वतश्रेष्ठ त्यास. ८. ज्वालायुक्त अशा अग्नीवर. ९. द्रव्यावरील समंधापासून मार खाल्लेल्या कृपणासारखे. १०. धुरी. ११. तारणाऱ्या मोठ्या सेतूचा आश्रय. १२. भिडले. १३. लक्ष्मीकांतानें स्तुति केली आहे ज्याची अशा अर्जुनानें. १४. सद्गति इच्छिणारे. १५. गांधिलमाशांनीं. १६. देह. १७. शिजविलीं.

मरति ज्वरार्त, न जगति, पूरवितां [१]दुग्धसर्पिरन्नाशा. २७
जैसा मत्तमतंगज झाडुनियां देह [२]हस्तिपक पाडी,
तैसा कृष्ण हि निजभुजसक्त सुभट पाडितां स्वभुज झाडी.
निजभुज झाडुनि उडवी संसप्तक [३]शूरसूनुसुत दूर,
वाटे नक्र तटीं तो टाकी [४]क्षुब्धार्ककन्यकापूर. २९
पार्थ हि रथातळीं निजतेजें सकळ स्वशत्रुभट लोटी,
स्वर्गाखालें ढकली शक्र जसा वेचतां सुकृतकोटी. ३०
ज्याचा नामोच्चारणनादप्रतिशब्द [५]नागपां [६]शासी,
कैसा वश होइल तो गरुड महाभाग नागपाशासी? ३१
जाळिति धनंजयाच्या शस्त्रज्वाळा [७]अरातिकक्षातें;
रिपुबळ जिंकील कसें [८]परमेश्वरमान्ययुद्धदक्षातें? ३२
जरि होति कोळसे परि धनंजयीं पडति [९]डोळसेना कीं;
[१०]येथें [११]रजीं रक्तीं वपु, तदधिक [१२]सुरतांत घोळसे नाकीं. ३३
संसप्तक भट वधिले [१३]असिनालीकादिकीं च जवळील;
दूरील हि दव कवळी, जवळील तृणांसि कां न कवळील? ३४
पार्थ म्हणे, 'कृष्णा! हा ऐसा [१४]रथबंध कोण साहेल?
[१५]दारुणकर्मखळबळव्यसनीं जीवंत कोण राहेल? ३५
तुझिया प्रसादपात्रें पार्थें चि स्वयश रक्षिलें आजि,
शक्र हि, गमे, श्रमेल चि करितां संसप्तकांसवें आजि. ३६
वधिले बहु; परि मागें पद हि न ठेविति, जसे घनीं डांस;
झोंबति तुज्या भुज्यांस हि [१६]योगिमनोराजहंसनीडांस.' ३७

---

१. दूध व तूप यानीं युक्त असलेल्या अन्नाची इच्छा. २. महात. ३. शूरीचा मुलगा जो वसुदेव त्याचा पुत्र श्रीकृष्ण. ४. खवळलेली सूर्यकन्या जी यमुनानदी तिचा पूर. ५. शेषास. ६. शासन करी. ७. शत्रुरूप गवतास. ८. शंकरास मान्य असणाऱ्या रणनिपुण अर्जुनास. ९. टोळसेना (?). १०. युद्धांत. ११. धुळींत. १२. अप्सरांच्या. १३. बाणविशेषानीं. १४. रथाचा कोंडमारा. १५. भयंकर कर्म करणाऱ्या दुष्ट सैन्यांत. १६. योगिमनोरूपी राजहंसांच्या घरट्यांस.

ऐसें वदोनि पार्थें त्या समयीं देवदत्त वाजविला;
कृष्णें हि पांचजन्यध्वनिनें ब्रह्मांडगोळ गाजविला. ३८
त्यां शंखांच्या नादें, जेंवि अयश्चुंबकाचळें लोह,
हरिलें संसप्तकबळधैर्य, सकल सैन्य पावलें मोह. ३९
रिपुवीरपादबंधन करि नर योजूनि नागपाशास्त्र;
समयीं स्फुरे चि गुरुनें जें कथिलें, करुनियां कृपा, शास्त्र. ४०
खळसेना निश्चेष्टा केली बांधोनियां तिचे पाय;
काय यशःपय द्याया बांधियली फार मारकी गाय! ४१
अहिपाशें रिपुसेना बांधुनि विवशा करी असी तो; हें
उचित चि; कीं, कर्मफळद परमेश्वर सृष्टि बांधितो मोहें. ४२
तो पादबंध उचित चि; कीं, निर्मर्याद रिपु गळां पडती.
जाणों स्वाधर्माची देती येथें चि वीर ते झडती! ४३
बांधोनि पाय पांडव हाणी रिपुवाहिनीसि बाणकशा;
जाणों म्हणे, 'पुराणा गुरुसि बळें आजि झोंबलांत कशा?' ४४
तेव्हां वीर सुशर्मा सौपर्णास्त्रें करूनि शर भारी,
सोडी, तों अमित गरुड झाले अहिपाशनाशकर भारी. ४५
गेले गरुडत्रासें भुजग दिगंतीं पळोनि वेगानें,

---

१. लोहचुंबकाच्या पर्वतानें. २. यशोरूप दूध. ३. या आर्येवरील पुढील पाठांतर कवीनें मूळांत च–बहुधा नजरचुकीनें–धावता क्रमांक टाकून लिहिलें आहे.

खळसेना निश्चेष्टा केली च यशोर्थ बांधुनीं पाय,
दुग्धार्थ बद्ध करिजे गोपें जासि फार मारकी गाय. ४२

४. या हि आर्येवरील पाठांतर धावताच क्रमांक घालून लिहिलें आहे.

दारुण कर्म, अहितबळ अहिपाशें दृढ निबद्ध करितो, हें.
विश्व जसें कर्मफलद परमेश्वर बांधितो सुदृढ मोहें. ४४

५. शत्रुसेनेस. ६. बाणरूपी चाबुक. ७. पुराणपुरुष श्रीकृष्णास. ८. गरुडास्त्रानें. ९. अभिमंत्रित करी. १०. प्रमाहर–पंत.

अहिकृतताप जसा भवताप अजितकीर्तिच्या निवे गानें.[1] ४६
भक्षिति गरुड, पळति अहि, महि[2]सहित हि अहितें[3] कांपती धाकें,
पक्षिपपक्षपवनरयें[4] भय दे, 'जय देव!' म्हणितलें नाकें.[5] ४७
गेले नाग हि, गरुड हि, संसप्तकसैन्य जाहलें मुक्त;
होय पुन्हा नरनारायण जिंकायासि संगरोद्युक्त. ४८
झांकी संसप्तककृतनानाविधशस्त्रवृष्टि वासविला,
भासविला हाकांनीं जय, तरि भीना चि वाघ आसविला. ४९
भेदी आंगा लागों, छेदी शस्त्रें, उरःस्थळीं भेदी,
ते दीन श्रांत म्हणुनि दे दीर्घस्वाप[6] नर धनुर्वेदी. ५०
तेव्हां वीर सुशर्मा हाणी शर जिष्णुच्या सकवचोरा;[7]
पार्थाचें मन त्याला लाभे जैसें निधान नैव[8] चोरा. ५१
सुदृढा हि उरा फाडी तीक्ष्णेषु, जसी महोपळा[9] टांकी;
दुःसह[10]शरप्रहारव्यथितमना पार्थ लोचनें झांकी. ५२
'मेला अर्जुन! मेला! झाला जय!' म्हणति, गर्जती कटकें;
वाद्यें वाजविति सुखें; न गमे स्वप्रांत जोडिलें लटकें. ५३
अर्जुन सावध झाला संसप्तकवाद्यसिंहनादानीं;
कीं हरि करिनादानीं खवळे, पन्नग[11] जसा धनादानीं.[12] ५४
ऐंद्रास्त्रातें ऐंद्रि[13] प्रकट करी, तों असंख्य शर वीतें;
तें सर्व हि कर[14] जिंकी; भी बाणाश्रित तमिस्रें[15] न रवीतें. ५५
चवदा सहस्र सादी,[16] गज तीन सहस्र, रथ सहस्र दश,
वधिले पार्थें; तेव्हां म्हणति तयाला 'भला! भला!' त्रिदश.[17]
तऱ्हि पार्थासि न सेना त्यजिति, मधुहरासि जेंवि सरघाली,[18]

---

१. विष्णूच्या नामसंकीर्तनानें. २. पृथ्वीसहित. ३. दुष्ट लोक. ४. गरुडाच्या पंखांच्या वायूचा वेग. ५. स्वर्गस्थानीं. ६. दीर्घनिद्रा. (मृत्यु). ७. कवचासह उराला. ८. नवीन ठेवा. ९. मोठ्या दगडास. १०. हें पार्थाचें विशेषण. ११. भुजंग. १२. द्रव्य काढतेवेळीं. १३. इंद्रपुत्र अर्जुन. १४. किरण. १५. अंधकार. १६. घोडेस्वार. १७. देव. १८. मधमाशांचा समुदाय.

जो तो विजयीं सायकवृष्टि, नगीं मेघ जेंवि सर घाली. ५७
शकुनि-उलूक-सुयोधन-कृतवर्मा-द्रौणि-कर्ण-कृप-योध
संसप्तकसेनेला बळ देति, जसे नदीस [1]सुपयोद. ५८

अध्याय चौतिसावा.

सृंजय वधितां, केला विरथ शिखंडी कृपें [2]सचर्मासि;
धांवे [3]आचार्यावरि तो आपुलिया स्मरोनि [4]धर्मासि. १
मंत्रें भूत तसा तो त्या विप्रें [5]सायकोत्करें खिळिला,
झाला निश्चेष्ट, जसा क्षुधिताजगरें बळाढ्य [6]ही गिळिला. २
धृष्टद्युम्न कृपावरि धांवे, [7]हार्दिक्य तों तया अडवी;
सायकजाळामध्यें कृतवर्मा त्या महारथा दडवी. ३
[8]पार्षत कृतवर्म्याचें छेदुनि शरजाळ, सारथी वधुनीं,
कुरुबळ मथितां निर्मी रक्ताची, ती भरे अतीव, [9]धुनी. ४
मग चित्रकेतुचा सुत वीर सुकेतु स्वयें कृपाचार्या
वारी; पळे शिखंडी; आला [10]प्राणांत्ययीं भला कार्या. ५
वधिला सुकेतु [11]विप्रें, [12]भग्नगजसहाय गज जसा हरिनें,
अरि नेले चि दिगंतीं आचार्यें, दैत्यभट जसे हरिनें. ६
धर्म कृपावरि उठला, त्यावरि गुरुपुत्र धांवला यमसा,
सेना नृपा न सोडी, जेंवि [13]प्राचेतसाश्रमा [14]तमसा. ७
करि [15]शरवितान गगनीं; कोण न त्या द्रौणि[16]लाघवा लाजे?

---

१. चांगला मेघ. २. ढालतरवार जवळ असलेला. ३. कृपाचार्यांवर. ४. क्षत्रियधर्मास. ५. बाणसमूहानें. ६. गिळिलेला. ७. कृतवर्मा. ८. धृष्टद्युम्न. ९. नदी. १०. मरणकालीं. ११. कृपाचार्यानें. १२. पराभूत झालेल्या हत्तीच्या सहायास आलेला. १३. वाल्मीकीच्या आश्रमास. १४. तमसानदी. १५. बाणांचें छत. १६. अश्वत्थाम्याच्या हस्तकौशल्यास.

‘धन्य’ म्हणति सुरमुनिजन, धाले पाहोनि राघवाला जे. ८
सात्यकि युधिष्ठिरप्रभु पांचाळ द्रौपदेय हे, त्यातें,
पीडिति शस्त्रांहीं, निजवीर्यें आतांसि तापदेत्यातें. ९
शैनेयादिभटांतें ताडुनि तो द्रौणि धन्व धर्माचें
तोडी, सोडी बहु शर, करि भेदन कवच[1]गुप्तमर्माचें. १०
तों अश्वत्थाम्याचें सात्यकिनें चाप खंडिलें क्षिप्र,
तेव्हां शैनेयाच्या सूताला शक्तिनें[2] वधी विप्र. ११
घेउनि धनुष्य दुसरें, सोडुनि शर सात्यकीस झांकि रणीं,
मध्याह्नीं सूर्य जसा प्रळयीं रविकांत[3]सन्नगा किरणीं. १२
सात्यकि धीर धरी, परि हरि[4] धरिति न धीर एक ही पळ ते;
पावे अंता यंता[5] म्हणउनियां स्वैर जाहले पळते. १३
धर्माज्ञेनें धावति धर्माचे त्या द्विजावरि पुरोग[6];
परि न गणिले चि तेणें, पथ्यैक[7]परें जसे स्वरिपु रोग. १४
नाचे अश्वत्थामा, धर्मपुरोगांसि पाहतां हांसे;
टाकी त्यावरि असुहर[8] शर, यम जैसे गतायु[9]वरि फांसे. १५
प्रेरिति शरगण धृतिहतिदक्ष[10] पृथासूनुचे[11] पुरोगम जे,
झाले विफळ गुरुसुतीं, रंभेचे श्रीशुकीं जसे गमजे. १६
द्रौणिप्रतापतपनें तापविलें[12] सैन्य दैन्य घे, न धजे;
कांपति भट, हटकोनि क्षम[13] हरिचा[14] ही करावया वध जे. १७
बळ झांकिलें समस्त हि धर्माचें द्रौणिनें शरावितानीं,
द्विजविशिख[15]वृष्टिनीं भट वरिले[16], हरिहर जसे सुकवितानीं. १८
हयरथगजांवरूनि क्षितिवरि बळशालि वीर बहु खचले;

---

१. चिलखतानें आच्छादिलेल्या मर्मस्थानाचें. २. आयुधविशेषानें. ३. सूर्यकांताच्या चांगल्या पर्वतास. ४. घोडे. ५. सारथि. ६. अग्रेसर. ७. पथ्यानें च राहणारानें. ८. प्राण हरण करणारे. ९. आयुष्य संपलेल्यावर. १०. धैर्य हरण करण्यांत दक्ष. ११. धर्मराजाचे. १२. तापविलेलें. १३. समर्थ. १४. इंद्राचा. १५. अश्वत्थाम्याच्या शरवृष्टीनीं. १६. वश केले.

द्रौणिपुढें धर्माचें बळ, सबळा विधिपुढें तसें न चले. १९
द्रोणप्रियशिष्य नृप क्षोभोनि द्रौणिला म्हणे, “गुरुजा!
कुरु ज्या दुर्मतिला वश तूं हि तिला, बरि न हे, जसी कुरुजा.
तुज ‘गुरु’ म्हणतों आम्हीं, परि तूं अस्नेह अकृप अकृतज्ञ.
गुरुमत जतन करिति जे त्यांला चि ‘सुपुत्र’ म्हणति जन तज्ञ.
मजला चि वधूं पाहसि पुरुषव्याघ्रा! स्वसिंक्तशुचितरुची
शास्त्रज्ञमता रक्षा बरि, न, प्राकृतंमतें, त उंचितरुची. २२
अध्ययन दान तप हें विप्राचें कर्म वेदसिद्ध; रणीं
लववावें धनु, धर्में रक्षावी क्षत्रियें सदा धरणी. २३
तें निजकर्म त्यजिलें, धरिलें त्वां चाप पाप जोडाया,
तूं ब्राह्मणब्रुव ध्रुंव, वर्तसि सुखहेतुसेतु मोडाया. २४
परधर्मस्वीकारें, तूं निजधर्माचिया परित्यागें,
मज विप्राधम गमसी, प्रणतजनपराभवें हि अत्यागें. २५
तूं ब्रह्मबंधु धर्मभ्रष्ट कसें रक्षिसील पाहेन,
मारीन कौरवांतें, तुजदेखत मीं जयासि लाहेन.” २६
धर्माचें वचन असें परिसे गुरुपुत्र साधुमानद तो,
चित्तांत म्हणे, ‘सत्य चि धर्मज्ञ अजातशत्रु हा वदतो.’ २७
उत्तर न दे चि, करि शरवृष्टि यथापूर्व, जन्हिं [11]खिजे पौर्थ[12];
वृष्टि करी च, न राहे, प्रावृड्[13]घन जेंवि जरि भिजे सौर्थे[14]. २८

---

१. बलवत्तर दैवापुढें. २. गुरुपुत्रा! ३. वाईट रोग. ४. स्वसिक्तशुचितरुची (आपण सिंचन करून पोसलेल्या चांगल्या वृक्षाची) शास्त्रज्ञमता (पंडितांस संमत अशी) रक्षा (रक्षण) बरी; प्राकृतमतें [जी] रक्षा (राख–भस्म) [ती] त–ते–संस्कृतसंधिनियमाप्रमाणें ‘ते’ चा ‘त’ झाला–(तुला) उचितरुचि (अभिलाष करण्यास योग्य) न. ५. भस्मासि रक्षा म्हणतात–**पंत.** ६. नांवाचा ब्राह्मण. ७. खरोखर. ८. मोठ्या अपराधानें. ९. ब्राह्मणाधम. १०. पावेन. ११. चिडे. १२. धर्म. १३. पावसाळ्यांतील मेघ. १४. व्यापाऱ्यांचा समुदाय.

असुहरखरतरशरधरगुरुपुत्रा धर्म पाठि दे, चुकवी;
दे, फटकाळा[1] काळा टाळा, पाळावया नैया[2], सुकवी. २९
कुरुपतिहित गुरुसुत करि परिभव, परि नृप न कुरुकटक रक्षी,
गृहरक्षणा विझवितां उदकें स्नेहाग्नि[3] जेंवि गृह भक्षी. ३०
पांचाळचेदिकेकयबळवेष्टित भीम वारिला कर्णें,
शर सोडिले तयावरि गिरिवरि जैसीं पयोधरें अर्णें[4]. ३१
कर्णापुढोनि तेव्हां समर न करितां चि वीर भीम निघे;
त्यजि जिष्णुभाग म्हणउनि, म्हणति अतत्वज्ञ लोक 'भी मनिं घे.'
कुरुकटकांत वृकोदर शिरला संसप्तकांत तो जिष्णु,
पांचाळांत वृष, जसा दितिकुळजांत[5] स्वयें महाविष्णु. ३२
क्षत्रियहरिणकुळांवरि हननार्थ चि ते [6]चिते सकोप तिघे
सोडूनि, हतशतांतें सेवाया काय काळ[7] तो पति घे! ३४
कुरुपति यमांसि[8] पीडी, पीडिति कुरुपतिसि यम हि, तैं वारी
धृष्टद्युम्न नृपाला, माद्रेयांचा समर्थ कैवारी. ३५
केला विरथ सुयोधन, तैं पळवी दंडधार नृप त्याला;
पार्षत[9]भग्नसुयोधन मांत्रिकपरिभूतभूतसम झाला. ३६
तों पांचाळावरि नृप धांवे, अहिवरि सकोप मुंगससा;
भी बळ परिसुनि वृष[10]धनुनाद जसा सिंहनाद तुंगें[11] ससा. ३७
पार्षतकर्णसमागम[12] उग्रग्रह[13]संगमासम चि वाटे,
कुरु[14]पांडुवाहिनीशतजीवन बहुतेक तेधवां आटे. ३८

---

१. दुष्ट अशा. २. नीतीला. (धोरणाला). ३. तेलानें उत्पन्न झालेला अग्नि. (पेटलेलें तेल विझविण्यासाठीं पाणी ओतले असतां अधिक च भडका होतो). ४. उदकें. ५. दैत्यकुळांत. ६. चित्ते. ७. तो काळपति (यम) ते तिघ चिते सोडूनि हतशतातें सेवाया घे काय [असें वाटे]. ८. नकुळसहदेवांस. ९. धृष्टद्युम्नाकडून पराभव पावलेला दुर्योधन. १०. कर्णधनुष्याचा शब्द. ११. उंच; मोठा. १२. सामना. १३ क्रूर ग्रहांच्या युतीप्रमाणें. १४. कौरवपांडवसेनारूपी शेंकडों नद्यांचें पाणी.

वृषचापाचे नाद चि दुःसह; जो भटसमूह ऐके यां
तो मोहे चि; न मोहिति शर कां पांचाळचेदिकैकेयां? ३९
गुरु कुरुपितामह नृप हि बहु होते वीरवर, परंतु तिहीं
केलें न वृष जसें करि कर्म, स्तुत तें सुरासुरस्तुतिहीं. ४०
भीमें कुरुबळ मथिलें जन्हि केलें गुरुसुतादिकीं जतन;
हत नष्ट रुद्ररोषें होय जसें दक्षमखमहायतन. ४१

अध्याय पस्तिसावा.

संसप्तकांत तेज प्रकट करिति जिष्णुचे हि बहुत भुज;
समरीं भटांसि तैसें मृगांसि उरवी वनांत न हुतभुज. १
पार्थ मुकुंदासि म्हणे, 'संसप्तक मारिले पहा कृष्णा!
कृष्णादेवीची जसि तसि पुरवाया स्वभूमिची तृष्णा. २
शतशाहतशात्रवनवरक्तासवपान करुनि महि माजो,
देवसभा ही सेउनि तव दासाचा विचित्र महिमा जो. ३
यमदूत, दोष, विघ्न त्वत्कीर्तनरवभयें जसे पळती,
तैसे चि मद्धनुध्वनिभीत भट क्षिप्र पळति, तों गळती. ४
कर्णाचा गजकक्षध्वज दिसतो आमुच्या बळांत चि तो,
पुरुषव्याघ्रप्राया वीरांचे राशि संगरीं रचितो. ५
चाल सख्या! हरि! सत्वर तेथें ने तन्निवारणार्थ मला;
यम लाजो तव दासा, वाटे वृष काळ पांडवां गमला. ६
विधिहत राज्यच्युत जन्हि तन्हि केले त्वां चि सत्य पांडवसे;

---

१. द्रोण. २. भीष्म. ३. दक्षप्रजापतीच्या यज्ञाचें मोठें स्थान. ४. अग्नि. ५. द्रौपदीची. ६. इच्छा. ७. शेंकडों मरण पावलेल्या शत्रुसमुदायाचें नूतनरक्तरूपी मद्याचें प्राशन. ८. स्वर्ग. ९. माझ्या धनुष्याच्या टणत्कारानें भ्यालेले. १०. हत्तीच्या सांखळदंडाच्या चिन्हानें युक्त असा ध्वज. ११. दैवहीन.

काय अशक्य तुज विभो!? सत्त्वेंत तुझ्या चि सत्यपांड[1] वसे. ७
कर्णातें साहेला न दुजा मजवेगळा तुला कळतें.
अद्भुत तेज जयाचें, भस्म चि केलें असेल गा! बळ तें. ८
वर्जुनि[2] वृषासि मज निजकटकीं च प्रथम ने. प्रभो! अथवा
मानें तें करिं[3]; यूथप[4] तूं यूथशिवज्ञ[5], तज्ञ मीं[6], न थवा.' ९
सुस्मितमुख सुखसागर कृष्ण म्हणे, 'प्रथम कौरवांत शिरें;
कांपो[7] दे देवांचीं त्वद्भुजगुणगानगौरवांत शिरें.' १०
ऐसें वदोनि हरिनें हरिवर[8] ते प्रेरिले अरिबळांत;
वायूनीं घन तैसे अश्वानीं उधळिले रिपु पळांत. ११
दीपपथ जसा तिमिरें, सोडिति कटकें रथप्रवेशपथ;
न टिकति रिपु जिष्णुपुढें, जैसे दिव्यापुढें[9] कुंडे[10] शपथ. १२
तो दुष्प्रेक्ष्य[11] स्यंदन अहितां, घूकद्विजां[12] जसा तरणी.
शर ते किरणसम, गमति, तमसम रिपु; होय तद्विघात रणीं.
दुर्योधन पुनरपि ते संसप्तक अर्जुनावरि प्रेषी,
धांवति हरिप्रियावरि, यज्ञावरि जेंवि निर्जरद्वेषी[13]. १४
चौदा सहस्र सादी, रथ एक सहस्र, तीनशें हत्ती,
श्रीमत्पार्थरथावरि दोनशत सहस्र धांवले पत्ती. १५
त्यांहीं शरवृष्टि तशी केली गोवर्धनीं हि न घनाहीं;
परि शस्त्रवर्ष[14] पार्थी आत्मज्ञीं[15] जेंवि होय अघ नाहीं. १६
रिपुसेनाशर विजयीं जयद चि आशीःप्रयुक्तअक्षतसे[16],
मोहिति न उर्वशीचे जेंवि कटाक्ष प्रमोहदक्ष[17] तसे. १७

१. ब्रह्मांड. २. सोडून. ३. तुला वाटेल तें. ४. समूहाचा स्वामी. ५. समूहाचें हित कशांत आहे हें जाणणारा. ६. मी तें जाणणारा आहें; पण हा सर्व समूह तसा नाहीं. ७. डोलूं दे. ८. श्रेष्ठ घोडे. ९. तप्त तेलांत टाकलेले पदार्थ काढणें वगैरे दिव्य करण्याचे वेळीं. १०. खोट्या शपथा. ११. पाहण्यास कठिण असा. १२. घुबडपक्ष्यास. १३. देवांचा द्वेष करणारे. १४. शस्त्रांचा पाऊस. १५. आत्मस्वरूप जाणणाऱ्याच्या ठायीं. १६. आशीर्वादयुक्त मंत्राक्षतेप्रमाणें. १७. मोह पाडण्यांत प्रवीण.

दक्षकृतगर्हणा[1] जसि गिरिशें तसि अर्जुनें स्वरिपुसेना
उग्रा हि साहिली; कीं, सद्यश धृति टाकिल्यावरि पुसेना. १८
हरिनामबळें न गणि प्रह्लाद् विपत्तिला, अरिचमूला
गांडीवबळें पार्थ हि; पावे ती च स्वयें लय समूला[2]. १९
तों द्रौणि अर्जुनावरि हरिवरि हरि जेंवि ये रण कराया;
सोडी शर, तद्गणनीं कुशळ नसे गर्ग[3] ही गणक राया! २०
विप्रव्याघ्रभयें ती पांडवपृतना पळे जसी हरिणी;
हें ही स्वल्प चि तच्छरहरिलक्षें[4] लक्षिली चमूकरिणी[5]. २१
निश्चेष्ट कृष्ण केले, मेलेसे लेखिले चि लेखगणें[6];
न तगे ज्ञानिमनीं त्या धैर्ये प्राकृतजनीं कसें तगणें? २२
गोप्ते[7] चराचराचे गिळिले गुरुसुतशरव्रजाजगरें;
बहु मोह पावले, सुर असुर नर हि जेंवि सर्पराजगरें[8]. २३
'हा! हा!' म्हणति मुनीश हि, महि कांपे, भूमि होय हततेजा;
तो तो भ्रमे चि, दिसले जेंवि रवींदु ग्रहास्यगत[9] ते ज्या. २४
गुरुसुत खरशरपूरीं बुडवुनि गांडीवपाणि[10] अरिपाणी[11],
अरिवदनींचें तें किति? सुरवदनींचें हि सर्व हरि पाणीं*. २५
वर्णूं शरवृष्टि कशी? पाडी बहुदाट अंधकारा ती,
वाटे न द्विज, करि, तो, विश्वासि सपाट, अंधकाराती. २६
कृष्ण म्हणे, 'तापवितो प्रळयीं लोका जसा रवि, प्रबळ
पार्थ तसा चि अरिजना, परि दिसतें आज सार[12] विप्रबळ[13].' २७
द्विज वर्धमान[14] केवळ पार्थसखा हीयमान[15] हें पाहे,

---

१. दक्षप्रजापतीनें केलेली निंदा. २. संपूर्ण. ३. ज्योतिषशास्त्रज्ञ ऋषि. ४. त्याचे बाणरूपी सिंहाच्या लक्षानें—लक्षावधिसिंहानीं. ५. सेनारूप हस्तिनी. ६. देवगणानीं. ७. रक्षक. ८. शेषाच्या विषानें. (समुद्रमंथनाचे वेळीं). ९. ग्रहांच्या (केतु-राहूंच्या) मुखांत गेलेले. १०. अर्जुन. ११. चक्रपाणि, कृष्ण. १२. उत्तम, श्रेष्ठ. १३. अश्वत्थाम्याचें बळ. १४. वाढत आहे तेज ज्याचें. १५. तेज कमी होत आहे ज्याचें असा. * पाणी

शोभे स्वभक्तवत्सळ देव, न निजदासदुर्दशा साहे. २८
पाहे त्या विप्रा प्रभु जैसा कीं पुष्पसायका[1] पुरहा[2];
तेव्हां वाटे होइल देवदृगग्नींत[3] काय कापुर हा! २९
विजयास हि क्षणक्षण पाहे प्रणयें, खिंजे[4], मुरारि पुसे,
'पार्था! गमतो आम्हीं प्रिय किंवा या धरासुरा[5] रिपुसे? ३०
खेळसि कीं तूं भांडसि? आहे बळ तव भुजांत कीं नाहीं?
चाप असे कीं त्यजिलें बाहूनीं शक्तिधैर्यहीनाहीं? ३१
आहेसि कीं रथावरि? निजला नाहींस कीं? रणाजिर[6] हें,
न गृह; न पर्यंक हि, हा रथ; सुख येथें निजेचिया विरहें. ३२
गुरुसुत म्हणोनि मानिसि, करिसि उपेक्षा; परंतु हा काळ
नोहे चि उपेक्षेचा; बंधु न हा, क्षोभला महाकाळ.' ३३
पार्थे प्रताप दावि स्वीकारुनि विष्णुचा सुबोध मनें,
जाणों प्रदीप्त केला पवमानें[7] मंद वह्नि तो धमनें[8]. ३४
धनु खंडी, ध्वज तोडी, छत्र छेदी सुवत्सदंतानीं[9];
मग शत्रु जत्रुदेशीं[10] ताडी, गाया प्रताप संतानीं. ३५
मूर्छित होय द्रौणी, ध्वजयष्टि धरी, म्हणोनि सूतानें
विप्र क्षिप्र पळविला, मंत्रक्षत[11] जेंवि भूत भूतानें. ३६
करि हरिसख मखदमनासम[12] समरीं कर्म, गुरुसुता पळवी,
पळ वीर धीर न धरिति, नुरति[13] तृणें ज्यांत शुचि इनोपळ[13] वी.
भीमें कौरव मथिले, संसप्तक मारिले नरें[14] अजितें[14],
वधिले पांचाळ वृषें, वीरनिधन मज न सांगवे अजि! तें. ३८

---

१. मदनास. २. शंकर. ३. कृष्णाच्या दृष्टिरूप अग्नींत. ४. चिडे. ५. ब्राह्मणास. (अश्वत्थाम्यास). ६. रणांगण. ७. वायूनें. ८. फुंकण्यानें. ९. वत्सदंत नांवाच्या उत्तम बाणानीं. १०. गळा व बाहु यांमधील भागी. ११. मंत्रानें पीडिलेल्या. १२. शंकरासारखें. १३. अन्वयार्थ—ज्यांत इनोपळ (सूर्यकांतमणी) शुचि (अग्नि) वी (उत्पन्न करी) [ती] तृणें नुरति. १४. अजिक्य अशा अर्जुनें.

नाचति रणीं कबंधें, कीं 'सार्थक जाहलें भलें' म्हणती,
हांसति मुखें सुखें; त्या तद्भाग्या, त्यांस ही नसे गणती. ३९
धर्म क्षतार्त होउनि माघारा एक कोस तो सरला,
जैसा वृष्टि करुनियां आणाया तोय[1] मेघ ओसरला[2]. ४०
त्या काळीं दुर्योधन कर्णप्रमुखस्ववीरसंघाला
प्रार्थूनि म्हणे, 'हरिसे अरिसेनेवरि, उठा, उड्या घाला. ४१
स्वर्गद्वार उघडलें हें दुर्लभ पुण्यपर्व; कां मरणीं
भ्यावें? त्यजितां नश्वरवपु, साधति नित्य सर्व काम, रणीं. ४२
मारूनि पांडवांतें मजसह सेवाल सर्व हे वसुधा;
मेल्या हि वीरलोकीं प्याल चि होऊनि दिव्य देव सुधा.' ४३
तैं हृष्ट वीर गर्जति, तों चि कृपाचा स्वयें वदे भाचा,
'धृष्टद्युम्नाचा वध करिन पणें, हरि जसा मदेभाचा[3]. ४४
जेणें न्यस्तायुध[4] गुरु वधिला त्याचा करीन जरि वध मीं,
तरि उतरीन कवच हें, नमनें ही न द्रवेल मन अधर्मी. ४५
होतां वृथा प्रतिज्ञा सद्गति न घडो मला, घडो पतन;
भीमासि, अर्जुनास हि, मारीन, करील त्यासि जो जतन.' ४६
करितां गुरुप्रतिज्ञा[5] गुरुपुत्रें, भारती[6] चमू खवळे;
धांवे धर्मचमूवरि[7]; जयगतिकीर्त्यर्थ तीहि कां न वळे? ४७
सैनिक जैं निकरानें भांडति तैं चालती न रविवाह[8];
वाटे रंगें खेळति, समर न तो, भाग्यवज्ञरविवाह. ४८
शीतळ मंद सुगंध श्रमशमन श्वसन[9] संगरीं वाहे,
सुरजन सहाप्सराजन मन देउनि शुद्ध युद्ध तें पाहे. ४९
शीतसुगंधद्रव्यद्रव सिंचिति भटमहानटांवरि त्या,
कंठीं माळा घालिति, मरणापूर्वीं च जाहल्या वरित्या. ५०

१. पाणी. २. रिकामा होऊन गेला. ३. मदोन्मत्त हत्तीचा. ४. शस्त्रत्याग केला आहे ज्यानें असा. ५. मोठी प्रतिज्ञा. ६. कौरवसेना. ७. पांडवसेना ही-चमू. ८. सूर्याच्या रथाचे घोडे. ९. श्रम नाहींसे करणारा वायु.

वीरवरातें सेवी कल्पुनि सुव्यंजन[1] अंचळाला[2] जे,
त्या अप्सरेसि, जाणों, अवलोकुनि फार चंचळा[3] लाजे! ५१
वरि[4] तळपति, पळ पतिता[5] न उपेक्षिति, झेलिती सती अमरी[6].
पद्मवनासि विकासापूर्वीं हि क्षण न सोडिती भ्रमरी. ५२
त्या भटमणिवरि करिति छत्र निजा अंचळा चि अच्छा[7] या
देवी, छत्रें तुटलीं ज्यांचीं, ज्यांवरि रणांत न छाया. ५३
मंदाकिनीसरोरुहमकरंदनिषेकशीतळें[8] पदरें
वीरांचें मुख पुसिती, वीजिति[9], यन्मन धरी न कंप दरें[10]. ५४
मृति[11] वरि भटकटकाला, दुर्लभरसपानकामुकाला हे
अमृतप्रपा चि आजि; स्वःस्त्रींचा जन निका मुका लाहे. ५५
भीमार्जुनकर्णांच्या बाणानीं जे रणांगणीं मेले,
ते झेलिले सुरींहीं सुरपुष्पांचे जसे नवे झेले. ५६
गुरुपुत्रादि महारथ जिंकुनि अर्जुन म्हणे सख्या हरिला,
"देवा! पहा स्वसेनामद कर्णें आजि सर्व संहरिला. ५७
तें पळतें धर्माचें कटक, जसें हस्तियूथ भी हरिला;
भ्यालें केवळ देवा! त्या उग्रा सूतनंदना अरिला. ५८
धर्म दिसेना, त्याचा ध्वज हि दिसेना, असे दिवस थोडा,
तिसरा[12] वांटा उरला; चाला, हे शवमयी[13] धरा सोडा, ५९
वधिले वीर, पळविले, मजसीं कोणीं न येति भांडाया,
म्यां न वधावे पळतां; चाला; मारूनि काय रांडा या? ६०

---

१. उत्तम पंखा. २. पदराला. ३. वीज. ४. आकाशांत. ५. युद्धांत पडलेल्यास. ६. अप्सरा. ७. स्वच्छ. ८. आकाशगंगेंतील कमळपुष्पाच्या रसानें भिजलेल्या शीतळ अशा. ९. वारा घालिती. १०. भीतीनें. ११. अन्वयार्थ—भटकटकाला मृति (मरण) वरि; हे आजि (युद्ध) दुर्लभरसपानकामुकाला (दुर्लभ असें अप्परांचें अधरामृत पिण्यास हपापलेल्या) लोकांस अमृतप्रपा चि (अमृताची पोई च); [कारण या युद्धामुळें] जन स्वःस्त्रींचा (अप्सरांचा) निका (खरा) मुका लाहे. १२. दिवसाचा तिसरा भाग. १३. प्रेतानीं व्याप्त अशी.

आधीं राजा पाहूं; बा! 'हूं!' म्हण, चाल गा!, लगाम ढिले
नेदीं, स्वरुण[1] दिसति शय[2] कां रश्मिसुवर्णतंतुनीं[3] मढिले. ६१
सानुज राजा कुशली प्रथम विलोकुनि करीन मग युद्ध;
आधीं धर्म पहावा, कीं गुरु, तद्रहित कर्म न विशुद्ध." ६२

अध्याय छत्तिसावा.

(अश्वत्थामाधृष्टद्युम्नयुद्ध).

विजयाच्या वचनें प्रभु रथ फिरवी, युद्धभूमिला वर्णी;
केशव ते शवनिकर[4] प्रेक्षी, स्तवि, पार्थवीर आकर्णी[5]. १
वर्णी केशव जे शवदेश, वर[6] त्रिभुवनांत ते पूत,
भू तद्योगें शुद्धा, तेथ न येती च मृत्युचे दूत. २
औदार्य नीरदाचें[7] वर्नि जेंवि मयूरराय केकानीं[8],
नारायण क्षणक्षण रण वर्णी, जिष्णु आयके कानीं. ३
पार्थ म्हणे कृष्णातें, 'चाल सख्या! धर्मराज पाहों दे;
आहों देवा! तुज वश, तव यश हें तव पदीं च वाहों दे.' ४
मग शीघ्र दूर जाउनि कृष्ण म्हणे, 'धांवले नृपावरिते[9]
कौरव; भीमें पिटिले; पळति पहा; भग्न जाहले अरि ते. ५
तो भग्नकुरुबळातें ज्वलनप्रभ[10] कर्ण रोधितो[11] पळतां.
पार्था! ओळखिला कीं गजकक्षाकेतुनें[12] महाबळ तों[13]. ६
तो विप्रसिंह[14] आला बाहेरि त्यजुनि कुरुचमूस्वदरी[15];

---

१. अत्यंत आरक्त; लाल. २. हात. ३. लगामावरील सोन्याच्या दोऱ्यानीं (जरीनें). ४. प्रेतसमूह. ५. ऐके. ६. श्रेष्ठ. ७. मेघाचें. ८. [आपल्या] शब्दानीं. ९. धर्मावर. १०. अग्नीसारखा तेजस्वी. ११. अडवितो. १२. हत्तीच्या साखळदंडाचें चिन्ह असलेल्या निशाणावरून. १३. त्वां. १४. अश्वत्थामा. १५. कौरवसेनारूप आपली गुहा.

तो धृष्टद्युम्न पहा, त्यावरि खवळोनि चालिला तद्री.[1] ७
ऐसें वदुनि दावी हरि, हाकी हंसवर्ण हयरत्नें;
ने रथ जिकडे कौरवपांडव विजयार्थ करिति रण यत्नें. ८
इकडोनि जाय अर्जुन, तों तिकडे विजयशालि कर्णासीं
भांडे धृष्टद्युम्न, प्लवगेश्वर[2] जेंवि कुंभकर्णासीं. ९
कर्णातें तो पार्षत, कर्ण हि त्या पार्षतासि, माराया
दारुण संगर करिती; त्यांच्या धैर्या नसे सिमा राया! १०
पार्षतवधार्थ कर्णें शर एक, यमें स्वदूतसा, पिटिला[3];
पळतां नीट म्हणेल चि 'मंदा! मार्गे रहा' महाकिटिला[4]. ११
बहु धांव घेतली, कीं सत्वर मारूं खळा, भरो पानें
रक्ताच्या पोट, असें चिंतुनि काळनळाभरोपानें[5]. १२
त्या उग्रा बाणातें, नागवरातें[6] जयापरि शिखंडी[7],
सात्यकि, रक्षाया बळपति[8], मोडाया वृषा अरिसि खंडी. १३
भागहरावरि[9] जेंवि व्याघ्र फिरे कर्ण सात्यकीवरि तो;
जाणों संग्राम बळी[10] स्वर्गार्थ स्वर्पतीसवें[11] करितो. १४
तों गांठी पांचाळा[12] द्रौणि, जसा क्षुधित सिंह रंकुशता[13],
ज्याच्या तीव्रशरानीं धरिली अरिकरिकुळांत अंकुशता. १५
द्रौणि म्हणे, 'रे अधमा! रे ब्रह्मघ्ना[14]! रहा रहा पापा!'
जैसा गरुड दटावी भागहरा काळियाह्वयो[15] सापा. १६

---

१. त्याचा शत्रु. २. वानराधिपति सुग्रीव. ३. वेगानें पाठविला. ४. मोठ्या रानडुकराला. ५. प्रलयकालीन अग्नीप्रमाणे तेजस्वी अशा बाणानें. ६. सर्पश्रेष्ठास. ७. मोर. ८. धृष्टद्युम्न. ९. आपलें भक्ष्य हिरावून नेणाऱ्यावर. १०. दैत्यांचा राजा. ११. इंद्राबरोबर. १२. धृष्टद्युम्नास. १३. हरिणशतास. १४. ब्राह्मणाचा वध करणाऱ्या! १५. काळिय नांवाच्या. (रमणकद्वीपांतील सापांनीं गरुडास नियमित भक्ष्य देण्याचें कबूल केल्यावरून गरुड तें खाऊन जावूं लागला. एकदां काळियानें त्याचें भक्ष्य भक्षिल्यामुळें गरुडानें काळियाशीं युद्ध करून त्याचा पराभव केला).

‘मजपासुनि जीवंत ब्रह्मघ्ना! आजि तूं न सुटसील;
शर[1]मुद्गरप्रहारें तूं आयु[2]र्मेधकुंभ फुटसील.’ १७
[3]यासि जसा पाहुनि गुरु[4], गुरुपुत्रास हि शिखि[5]प्रतिम हा ही
होय [6]अनतिहृष्टमना, जेवि विलोकुनि शिखीप्रति महाही. १८
समरीं अवध्य शस्त्रें आपण, जाणे असें, [8]न भी मरणा;
द्रोणसुतावरि पार्षत जाय, मनिं म्हणे, ‘करीन भीमरणा.’ १९
व्याघ्र व्याघ्रावरि ये द्रौणिवरि द्रोणशत्रु तो नीट;
दोघे ही अन्योन्यक्षयकाम क्रूर विक्रमी धीट. २०
आच्छादुनि बाणपटें द्रौणि म्हणे, ‘जा यमाकडे आधीं.
मीं पाठवितों तुज, जा; घे प्रायश्चित्त शुद्धिला साधीं. २१
रे पांचाळापसदा! गुरुवधपाप स्मरोनि रडसील,
धारातीर्थीं मग्न न होतां नरकांत तूं चि पडसील. २२
जरि न पळसील, जरि तुज विजय न रक्षील तरि, तुझी आण,
हा [10]मंदसि [11]काळपाश स्वगळां पडला चि, हें मनीं आण.’ २३
धृष्टद्युम्न म्हणे, ‘रे वाचाळा! तें च तें च किति वदसि?
जेणें पित्यासि दिधलें उत्तर देईल तो चि तुज [10]मंदसी. २४
द्रोण जसा विप्राधम, तत्सुत तैसा चि तूं हि; जरि त्यातें,
वदसि, मदसि वधि, ऐसें, वधिल न कां तुज कुकर्मकरित्यातें?’
ऐसें वदोनि पार्षत ताडी द्रौणीस मार्गणें [12]निशितें,
द्विजशरगण हि तयातें, द्याया गृध्रादिकांसि [13]तत्पिशितें. २६

१. बाणरूप मुद्गराच्या प्रहारानें. २. आयुष्यरूप मधाचें मडकें. ३. धृष्टद्युम्नास. ४. द्रोण. ५. अग्निसमान (तेजस्वी) असा हा धृष्टद्युम्न हि. ६. फारसें प्रसन्न नाहीं मन ज्याचें असा. ७. मोराला. ८. अश्वत्थाम्याला पाहतां च जरी प्रथम धृष्टद्युम्नाला कांहींशी भीति वाटली, तरी आपण समरांत शस्त्रानें अवध्य आहों हें लक्षांत येतां च तो भीनासा झाला. ९. भयंकर युद्धास. १०. माझें खड्ग. ११. यमाचा पाश. २२. तीक्ष्ण अशा. १३. त्यांचें मांस.

अन्योन्यातें झांकिति बाणानीं द्रौणिपार्षत क्रोधी,
पांचाळपांडवांतें तेव्हां राधेय एकला रोधी. २७
तों पांचालाखंडलें[1] खंडी कोदंडदंडें[2] गुरुज्याचा,
पांचाळवधीं धरिती फार भरवसा समस्त कुरु ज्याचा. २८
द्विज जें सज्य दुजें करि, भासे त्या सुप्रचंड कोदंडें,
गुरुघातपातकहता[3] हाणितसे काय काळ तो दंडें ! २९
खंडी धनु-शक्ति-ध्वज-हय-सूत-रथादि, विरथ करि अरिला,
तों पांचाळें द्रोणग्रीवारक्ताक्त[4] खड्ग करिं धरिला. ३०
द्रौणिवधार्थ विरथ ही पार्षत उठला करीं धरुनि असिला;
खवळे त्वि पीडकावरि पन्नग भोगार्धशेष[5] जरि असिला[6]. ३१
इच्छी करावया जों गुरुबंधुप्राणघातें[7], करवाळी[8]
पार्षत उतरों[9] पाहे, जैसा सुग्रीवघातकर वाळी, ३२
खड्ग[10] छेदुनि निकरें[11] शरनिकरें पार्षतासि तो तासी.
द्रौणि म्हणे, 'करिंन असें झाला होतासि कीं न होतासि !' ३३
द्विज खरतरशरनिकरें निकरें करि अरिशरीरतक्षण[12] ही;
न मरे पार्षत, न पडे, होय न मोहीं तरी रत क्षण ही. ३४
टाकी चापलता, मग यानाखालें[13] उडी हि तो विप्र;
अहिवरि गरुड तसा द्विज धांवे त्या पार्षतावरि क्षिप्र. ३५
सिंह जसा द्विरदातें, द्रौणि रथस्था अरीस आकर्षी;
इतुक्यांत धांवला तो, ज्यातें गाती सदैव नाकर्षी. ३६
तो भगवान् कृष्ण म्हणे, ' रे रे पार्था ! पहा पहा गा ! तो,
सिंहें गजसा, पार्षत गुरुपुत्रें क्षिप्र मारिला जातो. ३७

---

१. पांचालेंद्र धृष्टद्युम्न. २. धनुष्यदंड. ३. गुरुघाताच्या पापानें मृतप्राय झालेल्यास. ४. द्रोणाच्या मानेंतील रक्तानें माखलेला. ५. अर्धें शरीर तुटलें आहे ज्याचें असा साप. ६. असला. ७. अश्वत्थाम्याचा प्राणनाश. ८. खडगधारी. ९. रथांतून. १०. 'तों' असा अध्याहार करावा. ११. आणीबाणीनें. १२. शत्रूच्या शरीराचें तासणें. १३. रथाखालीं.

घेईल पार्षताचे गुरुपुत्र प्राण, हाण बाणगणीं;
हूं! ऐक व्यसनार्तत्राण चि सद्धर्म; हें प्रमाण गणीं.’ ३८
भगवंद्वचनाकरणीं[1] ज्ञानी ज्ञान हि गणी अपार्थक[2]सें;
वदला दास ‘करिष्ये वचनं तव,’[3] तो करी न पार्थ कसें? ३९
पार्षतताप हराया, जाणों संपूर्ण[4] नाथ रजनीचे
हय, हाकी हा कीर्तिश्रीनीतिनिवास, वासवजनीचे[5]. ४०
आले प्रभु[6] हें कळतां अश्वत्थामा करि त्वरा विपुला,
कालज्ञ[7] मुनि भवाला[8], नाशायाला तसा झटे रिपुला. ४१
नक्रें सरोवरीं गज, विप्रें हि तसा विकृष्यमाण[9] रणीं
पार्षत रक्षाया, नरनारायण तूर्ण धांवले मरणीं. ४२
सोडुनि शर गुरुपुत्रा ताडी कौंतेय; ते यशस्विवर
शिवरक्तप[10] त्यासि कसे साहति, करणार मेरुला विवर[11]? ४३
पार्थाचा धैर्य न दे रिपुदमनीं त्या तदा शर थिरावया[12];
तेव्हां मज आठवला वाळिवधख्यात दाशरथि राया! ४४
द्व्यंगुळ हि गुरुसुताच्या अक्षत ठेवी न पार्थ कायास;
अशुभावहविधि[13]सा करि सहसा समयीं अपार्थकायास[14]. ४५
मंत्रहत[15] ब्रह्मग्रह[16] जेंवि धृत[17] त्यजुनि जाय दूरवर,
तैसा पार्षत सोडुनि जिष्णुशरप्रहत[18] विप्र शूरवर. ४६
द्रौणि स्वरथीं चढला, कढला कोपानळें, धरी धनुला;
सोडुनि बहु शर झांकी, घन रविला तेंवि त्या पृथाजनुला. ४७

---

१. भगवंताचें वचन न केल्यास. २. व्यर्थ. ३. तुझ्या म्हणण्याप्रमाणें करीन. ४. पूर्णचंद्रासारखे शुभ्र. ५. अर्जुनाचे. ६. कृष्णार्जुन. ७. काल (मृत्युकाल) जाणणारा. ८. संसाराला. ९. ओढला जाणारा. १०. शंकराचें रक्त पिणारे (बाण). ११. छिद्र, भोंक. १२. स्थिर उभे राहण्यास. १३. प्रतिकूल दैवाप्रमाणें. १४. व्यर्थ आयास. १५. मंत्रानें नाश पावलेला. १६. ब्रह्मराक्षस. १७. धरिलेलें. १८. अर्जुनाच्या बाणानें विद्ध झालेला.

पळवी सहदेव रथीं वाहुनि त्या सैन्यनायका स्याला;
मृत्युपुढें अभिमानें तो ही खोवील पाय काशाला? ४८
युद्धीं गुरुपुत्रास हि पार्थाचा बाण मोह दे भारी,
म्हणुनि पळविला सूतें, तों खवळे वृष जसा मेदभारी. ४९

अध्याय सदतिसावा.

पार्थासि पार्थवचनें नेतां संसप्तकांकडे हरि तो,
युद्धें दूरुनि दावी, जो जेथें कर्म जें जसें करितो. १
"पार्था! तो धर्म पहा, तीं कुरुकटकें तयाकडे जाती;
ते पांचाळ नृपातें रक्षाया धांवले कृतख्याती. २
तो सानुज दुर्योधन राज्याप्रति धांवला, जसा रत्ना
संपादाया अर्थी धांवे, लोभें करी महायत्ना. ३
सात्वतभीमांहीं ते रिपु धर्मनृपापहार करणारे
रोधियले जेंवि हरिज्वलनांहीं दैत्य अमृत हरणारे. ४
जन्हि रोधिले नृपाप्रति गेले चि समूह ते कुरुबळांचे,
जैसे वर्षाकाळीं सिंधुप्रति ओघ दुर्धर जळांचे. ५
कौरवबळ काळवदन, सांपडला त्यांत धर्मराज पहा;
'रघुराम!' असें म्हण गा!; विजयावह संकटीं बरा जप हा. ६
दुर्योधनकर्णकृपद्रौणिशर छेदितील पर्वत रे!
यांच्या समरसमुद्रीं शक्र हि न मनीं धरूनि गर्व तरे. ७
तो धर्म विमुख केला कर्णानें; कोण त्यासि साहेल?
क्रुद्धा राधेयाच्या काळ हि वदनाकडे न पाहेल. ८

---

१. मेहुण्याला. (धृष्टद्युम्नाला). २. गजाचा शत्रु; सिंह. ३. ख्याति केलेले. ४. धनेच्छु. ५. धर्मराजाचें हरण. ६. विष्णु व अग्नि यानीं. ७. समुद्राकडे. ८. धरून ठेवितां न येणारे. ९. विजयप्रद.

उपवासांनीं[1] केवळ धर्माचें बहु शरीर शुष्क, ऐसें
रहित, प्रसन्न दुःसह आर्धीनें, ग्रीष्मकाळें[2]पुष्करसें. ९
आहे ब्राह्मबळें[3] बहु, क्षात्रबळ श्रीयुधिष्ठिरीं नाहीं;
कर्णासीं भाडि रणीं, मजला भासे बरें नसे कांहीं. १०
बहु गर्जति कुरुकुंजर; भीम पुरुषसिंह कां मुका साहे?
कौरव मरोत, पांडव वांचोत शिवा! जगन्निवासा! हे. ११
ते प्रेषिले वृषें भट कीं, 'रिपुं[4]नृपजीवितापहारा जा,'
गांधर्वास्त्रें केला झांकुनि संजातताप[5] हा राजा[6]. १२
ते पांचाळ मुरडले, रक्षाया, करुनि युद्ध, रायासी,
गज जेंवि यूथपतिला पंकह्रदांतूनि[7] उद्धरायासी. १३
हा! हा! ध्वज कां न दिसे? राहों देईल दुष्ट कर्ण कसा!
ध्वज त्यापुढें न वांचे क्षुधितव्याघ्रासमोर तर्णकसा[8]. १४
सात्यक[9]शिखंडिपार्षतयमभीमांच्यासमक्ष कर्ण कसे
सैनिक पहा पळवितो, व्याघ्र महोक्षां[10]समक्ष तर्णकसे. १५
तो भीमावरि गेला, शरवर्षी कर्ण वर्णनीयमहा[11];
अतिदुःसहप्रहार[12]क्रूरपुरुषसिंहवर्णनीं यम हा. १६
ते पांचाळ पळविले, ते कौरव सिंहनाद करितात,
पांडवसृंजयचेदिप्रमुखांचें सर्व धैर्य हरितात. १७
'मारा सृंजय सारे' ऐसें सांगोनि लाविले मागें
कौरवभट; आपण ही ताडितसे तीव्रशरगणें रागें. १८

१. धर्माचे नियम विधियुक्त पाळताना धर्मास पुष्कळ उपास करावे लागत. २. ग्रीष्मऋतूंतील म्लानकमलाप्रमाणें. ३. ब्राह्मणाचा गुणविशेष. (ब्रह्मचिंतन). ४. शत्रूकडील राजांच्या जीविताचा अपहार करण्यास. ५. उत्पन्न झाला आहे ताप ज्याला असा. ६. धर्म. ७. चिखल असलेल्या डोहांतून. ८. गाईच्या वासराप्रमाणें. ९. सात्यकी. १०. मोठ्या (बलिष्ठ) बैलांसमोर. ११. ज्याचें तेज वर्णन करण्यास योग्य आहे असा. १२. अत्यंत असह्य प्रहार ज्यांचे अशा क्रूरपुरुषश्रेष्ठांच्या वर्णनांत.

वृषवचनें पांचाळांपाठी लागति वधार्थ खळ हे, 'छु'
व्याधें म्हणतां चि जसे हरिणामागें श्वसंघ कळहेच्छु. १९

पार्था! पहा, पहातो कर्ण कटाक्षें तुला चि कपिकेतो!
चिरपुष्टकामतरु[1] जो या सुक्षेत्रांत[2] केंवि न पिके तो? २०

कपिकेतु विलोकुनि वृष फिरला, तुजसीं करील शुद्धरण,
धर्महृदयशल्याचें[3] चतुरा! करिशील तूं हि उद्धरण. २१

तुजवरि येणें त्याचें, शलभाचें जेंवि वह्निवरि जाणें;
ज्याचा[4] तुझ्या शिरीं कर त्याचें माहात्म्य मीं च हरि जाणें. २२

धर्मोच्छेदीं जैसा पाखंडाला सहाय कळिकाळ,
कर्णासि तसा चि पहा झाला सानुज सहाय कुरुपाळ. २३

आपण किरातरूपिप्रभुवरकरुणाकटाक्षसत्पात्र,
गुरुधर्माहित[5] वृष, हें स्मर; उरलें कार्य पव्हडें मात्र. २४

गेला पांचाळांवरि कर्ण, पहा केतुमात्र तो झळके;
वैकर्तन[6]शरहतगज दिसति, ग्रीष्मीं जसे गिरी जळके. २५

पार्षतकेतुसमीप चि कर्णाचा केतु तो प्रकाशतसे;
ते पांचाळबळीं शर शिरले, कक्षांत[7] आश्रयाश[8] तसे. २६

परमप्रिय तुज कथितों; आहे सुखरूप भूप[9] हा[10] काळ;
धृतराष्ट्रसुतशताचा फिरला खवळोनि [11]तो, पहा, काळ. २७

ते गतगौरव कौरव रौरवपौरें[12] वचकोनि पळतात,
तऱ्हि भीमशर न सोडिति; मृग पळतां ही दवांत जळतात.
पांचाळ चमू उठली भीमबळें कौरवांवरि पुन्हां ती.

---

१. फार दिवसापासून वाढलेला इच्छारूपी वृक्ष. २. चांगल्या जमिनींत (पक्षीं) युद्धक्षेत्रांत. ३. धर्माचे हृदयास बाणाप्रमाणें टोंचणाऱ्या (कर्णाचें). ४. ज्या शंकराचा. ५. धर्माचा मोठा शत्रु. ६. कर्ण. ७. गवतांत. ८. अग्नि. ९. धर्म. १०. ह्या वेळेपर्यंत. ११. भीम. १२. रौरवनरकाचे रहिवासी.

गंगेत गतीच्छु[1] तसे, ते रक्तनदीह्रदांत[2] रिपु न्हाती. २९
तो जेंवि वीरभद्रें केला विध्वस्त दक्षमखवाट[3][4],
भीमें रिपुसंघ तसा, तद्बाणांला पुरे चि न खवाट. ३०
भीमावरि नैषादी[5] जातो उचलोनि भुज सतोमर[6] तो;
अन्यासि काळ, भीमा ज्वलनाला शलभ भासतो, मरतो. ३१
तोडुनि सतोमरभुज द्विरदवराखाली[7]लता[8] पहा गा! तो,
रिपु लोळवितां सुरजन भीमभुजा निजजयावहा गातो. ३२
भासति कुरुभटवररथ दवदहनग्रस्त कुंज रानीं कीं[9]
कपिहत[10]लंकागृह; ते भीमशर हरी च कुंजरानीकीं[11]. ३३
भीमें भस्म चि केले पत्ती, सादी[12], शतांग[13] सतुरंग[13],
मदमत्तमतंगज हीं; झालें हत शत्रुसैन्य चतुरंग. ३४
भीमें एकैकशरें वधिले हाणोनि सप्त सप्त करी;
भीमशरव्रात तसा प्रळयार्ककरौघ[14] ही न तप्त करी. ३५
दवसा तव साध्वग्रज[15] कवळितसे शत्रुगजबळा यवसा[16];
भवसा[17] भीम महाबळ भूतांच्या आजि पावला नवसा. ३६
अक्षौहिणीत्रयाचें वारण एकें वृकोदरें केलें;
खवळे अधिक चि मारुति शात्रवशस्त्रें[18], शिखी[19] जसा तेलें." ३७
ऐसा भक्तपराक्रम वर्णी भगवान् स्वयें चि अत्यर्थ[20];
कीं स्वजनमनीं सकरुण, निष्ठुर वरि मात्र साधुगत्यर्थ[21]. ३८

---

१. सद्गति इच्छिणारे. २. रक्तनदीच्या डोहांत. ३. दक्षाचें यज्ञस्थान. ४. आकाशमार्ग. ५. निषादराजा. ६. तोमरयुक्त असा भुज. ७. गजश्रेष्ठाखालीं. ८. लतांची जाळी. ९. किंवा. १०. मारुतीनें जाळून टाकलेलीं लंकेंतील घरें. ११. गजसमुदायांत. १२. अश्वारूढ किंवा गजारूढ वीर. १३. घोड्यांसह रथ. १४. प्रलयकालीन सूर्यकिरणांचा लोट. १५. सज्जन असा वडिल बंधु भीम. १६. तृणाला. १७. शंकरासारखा. १८. शत्रूंच्या शस्त्रांनीं. १९. अग्नि. २०. अतिशय. २१. चांगली गति व्हावयासाठीं.

अध्याय अडतिसावा.

संसप्तकबळ भंगुनि पार्थ हि त्या दुष्टबुद्धिकुर्वरितें[1]
होय सहाय महात्मा; मारी कौरवबळें चि उर्वरितें[2]. १
भीमभयें पळति तयां कर्ण म्हणे, "यश बुडे अमोल, टिका[3].
'जंतु अकाळीं न मरे,' हा उपदेश न मना गमो लटिका. २
जन्मापासुनि केलें शोभन[4] तें सर्व हो न मोघ[5]; टिका.
समरमखीं जी जाती इतर घड्यांसम[6] न ती गमो घटिका." ३
ऐसें बोधुनि फिरवी बळ वृष, धांवे जसा महामकर,
अरिकटकाब्धींत शिरे; भीना; कीं, त्यासि वरद रामकर. ४
त्यावरि उठले पांडववीर, तई युद्ध जाहलें भारी;
पडतां महारथांसीं गांठि म्हणे त्यांसि 'धन्य' जंभारी[7]. ५
येतां वृकोदरावरि रोधी कर्णासि बळपति शिखंडी;
तो कर्णाच्या, कर्ण हि त्याच्या, युद्धांत, शरततिस[8] खंडी. ६
विरथ विशस्त्र क्षततनु करुनि बळें कर्ण तो[9] पळवि पत्ती;
स्वःसुखहेतु[10] परि न त्या सोसे ती एक ही पळ विपत्ती. ७
दुःशासनें हि केला धृष्टद्युम्न क्षतार्त हतदर्प,
जैसा सिंहें गजपति किंवा गरुडें चि दृष्टिविषसर्प, ८
पांचाळ वीर तेव्हां बहु झटले पार्षताचिया अवनीं[11];
कांपे असकृत्क्षतजस्नाता[12], वृष्टींत धेनुसी, अवनी[13]. ९
नकुळासीं अद्भुत रण वृषसेन करी; तशांत तत्तातें
कर्णें फिरतां नकुळ त्याजि त्यांतें*, प्राज्ञ जेंवि मत्तातें. १०
माद्रेय कौरवांवरि जाय अनादर करूनि कर्णाचा,

१. दुष्टबुद्धि कौरवांच्या शत्रूस—भीमास. २. उरलेलीं. ३. धैर्यानें उभे रहा. ४. चांगलें. ५. व्यर्थ. ६. घटकांसारखी. ७. इंद्र. ८. बाणसमूहास. ९. तो पादचारी शिखंडी. १०. स्वर्गसुखाला कारणीभूत. ११. रक्षणीं. १२. पुष्कळ वेळां रक्तानें न्हालेली. १३. पृथ्वी. * वृषसेनातें.

जैसा भुजंग सोडी लोचनपथ[1] दुःसहा सुपर्णाचा. ११
सहदेवसूर्यशरकर[2] साहे तें बहु उलूक[3]; भंगे तें
न बहु, जसें बहु सिकतासेतु[4] जरि क्षण धरील यंगेतें. १२
सात्यकिसीं भांडे, परि शकुनी च पळे; न जयकथा पिशुनीं[5].
सिंही नव्हे चि यद्यपि बाळनृपसुसत्कृता[6] तथापि शुनी[7]. १३
करि दुर्दशा अधर्में धर्माची जी समरें हि शकुनी ती;
धर्मानुरक्त[8] सात्यकि भंगार्थ पुढें धजे चि; न कुनीती. १४
भीमासीं दुर्योधन भांडे, भंगे रणीं; पळायास
गज हय रथ हि नसे परि पायीं च पळे सुनिष्फळायास[9]. १५
न ग्रामसिंहं[10] तेस्तव भग्न हरिसि वा गजासि करिल सुणां[11];
येना अमृतरसतुळा म्हणति 'महौषध' असें हि जरि लसुणा.
युद्ध कृपाचार्यासीं करिता झाला बळी युधामन्यु,
छेदी चाप म्हणुनि ये फार चि तत्काळ त्या बुधा मन्यु[12]. १७
छत्रध्वजसूतमथन करिती, बहु ये तदायुधा[13] मन्यु;
प्राणत्राण कराया पळता झाला तदा युधामन्यु. १८
पांचाल्य उत्तमौजा हार्दिक्यें[14] ताडिला उरीं बाणें,
त्यातें सारथि पळवी; युक्त चि मोहीं पळोनि जें जाणें. १९
भीमें कुरुबळ मथितां, दुःशासन शकुनि नागकटकातें[15]
प्रेरिति त्यावरि, जैसे खगनाथपराभवार्थ चटकांतें[16]. २०
भीम वधी परवारण[17], परवा रणपंडिता तया नाहीं;

---

१. दृष्टिमार्ग. २. सहदेवरूपी सूर्याचे ¯णरूपी किरण. ३. शकुनिपुत्र (पक्षीं) घुबड. ४. वाळूचा पूल. ५. दुष्टाचे ठायीं. ६. राजकुमारानीं प्रेमानें वाढविलेली. ७. कुत्री. ८. धार्मिक (पक्षीं) धर्मराजाचा अनुयायी. ९. अत्यंत निष्फळ आहे श्रम ज्याचा असा दुर्योधन. १०. 'ग्रामसिंह' हें नांव असल्यामुळें. ११. श्वा—पंत. १२. राग. १३. त्याच्या शस्त्रास. १४. कृतवर्म्यानें. १५. गजसेनेस. १६. चिमण्यांस. १७. शत्रूंचे हत्ती.

गजरकांच्या सरिता भरिता झाला, न भागला कांहीं. २१
वारंवार परिशिले पांडवपंचाननध्वनी[1] कानीं,
धैर्य त्यजिलें चि समदमातंगांच्या[2] हि त्या अनीकानीं[3]. २२
एकाचा हि अभग्न न भीमशरें पाद दंत कट[4] कर[5] वा;
करि कौरवनागांचें युद्धीं पावोनि अंत कटक रवा[6]. २३
वातें वन भग्न जसें भीमें केले महेभ सर्व तसे.
अल्प पळाले; क्षितिवरि पडले बहु वज्रभग्नपर्वतसे. २४
दुःसह भय भीमाचा कोदंडज्यानिनाद[7] दे; हगती,
मुतती, चळती, पळती, गळती, भ्रमले सकंपदेहगती[8]. २५
भीम गजांतें मर्दी, कल्पांतीं रुद्र जेंवि भूतांतें;
भीमाचें यश लाजवि सुरभीक्षीराचिया[9] हि ऊतांतें. २६
संसमकबळ मारुनि केलें पार्थें हि भग्न कुरुसैन्य,
आधीं च भीमकर्मा भीम हि दे ज्यासि उग्रभयदैन्य. २७
अहि जेंवि पुच्छभंगें, खवळे कुरुराज फार बळभंगें.
धांवे, गांठी, भांडे धर्मासीं; मुखर[10] जेंवि मुनिसंगें[11]. २८
भांडति निकरें दोघे नृप बंधु, म्हणोनि धांवले आप्त,
तों कर्णानें केले भीमादिकशत्रु शरगणीं व्याप्त. २९
कर्णापुढें न चाले बळ; सर्व हि लोपले शरावरणीं;
रक्ताचे ह्रद भरले; काळाचे काय ते शरांव[12] रणीं ! ३०
सहदेव मात्र कामा आला, करि विक्रम प्रकाम[13] रणीं;
वारी सुयोधनाला, हरिचें नाम चि जसें यमा मरणीं. ३१
सहदेवशर नृपाला[14] तन्मित्रा सैन्यनायकाला ही
देती दुःसह ताप, क्रूर तयांहूनि काय काळाही[15]? ३२

---

१. सिंहाचे शब्द. २. मदोन्मत्त हत्तींच्या. ३. सैन्यानी ४. गंडस्थळ. ५. सोंड. ६. चीत्काराला ७. धनुष्याच्या दोरीचा शब्द (टणत्कार). ८. थरथर कांपत आहे शरीर ज्यांचें. ९. कामधेनूच्या दुधाच्या. १०. वाचाळ. ११. सज्जनाबरोबर. १२. परळ. १३. फार. १४. दुर्योधनाला. १५. कृष्णसर्प.

प्रियसखतापें तापे कर्ण, ग्रीष्मीं हि तेंवि न रवि; खरी
वृद्धीं[1] शक्ति उणी, बहु तरुणीं; कीं, तो असंख्य शर विखरी. ३३
म्हणविति उदार जीवनदानीं[2] घनरूप कर्णशर, ठकिती[3].
समरूप परि परशर क्षुद्र चि; मकरांसमोर शरठ[4] किती? ३४
गगनीं बाणगणांच्या संघर्षे ज्वलन दुःसह चि [5]पेटे;
वधिति शरवृष्टि वह्नि हि, जेंवि व्याघ्री हि तत्सह चि पेटे. ३५
परमास्त्राच्या[6] तेजें अरिबळ पळवूनि कर्ण त्या पार्था
गांठी, धनशकटांला[8] तस्करवर[9] जेंवि भंगुनी सार्था. ३६
कर्णाचे शर सोसी तो सीरधरानुजाश्रयामळधी[10];
पांडव मग बहु खवळे, कल्पांतीं मारुतें जसा जळधी. ३७
धर्मे न एक कर्ण चि, सर्व हि त्याचा सहाय कांपविला.
शस्त्रें किति? मुख्य तपस्तेज चि. भीना दशास्य[11] कां पविला?
जिकडे जिकडे [12]क्षेपी अशनीसी[13] क्रोधदुष्ट दृष्टि रणीं,
तिकडे भंगे रिपुबळ, पेचककुळ[14] जेंवि भानुच्या किरणीं. ३९
कौरव 'हा! हा!' म्हणति; प्रतिहत[15] झाले चि शस्त्रवृष्टीनें,
दृष्टीनें हि नृपाच्या जेंवि गरळनयनभुजगदृष्टीनें. ४०
शिरले उरीं च तीन व्याळप्रतिमल्ल[16] भल्ल, वावरुनीं
यममानिं[17] आलें कीं ते अळि विषतरुपुष्पपल्लवावरुनीं. ४१
भल्लाघातविकळमति नृप[18], अक्षम जाहला वदाया ही;

---

१. म्हाताऱ्याच्या ठायीं. (सूर्य म्हातारा व त्याचा पुत्र कर्ण तरुण). २. प्राणदानी (पक्षीं) जलदानीं. ३. ठकविती. ४. सरड. ५. व्याघ्राचीं पिलें. ६. एका प्रचंड अस्त्राच्या तेजानें. ७. धर्मोला. ८. धनानें भरलेल्या गाडीला. ९. व्यापाऱ्याच्या ताफ्याला. १०. हळधराच्या बंधूच्या (कृष्णाच्या) आश्रयानें शुद्ध बुद्धि झाली आहे ज्याची असा धर्म. ११. रावण. (तपोबलानें च रावणानें इंद्रास जुमानलें नाहीं). १२. सोडी. १३. वज्रासारखे. १४. घुबडाची जात. १५. कुंठित. १६. सर्पांशीं बरोबरी करणारे. १७. यमाचे मनांत वावरून आले किंवा ते विषतरूवरचे भ्रमर आले, असा अर्थ; तात्पर्य, अत्यंत उग्र असे ते बाण होते. १८. धर्म..

धैर्यें बहु प्रयासें निजसूताला म्हणे तदा 'याहि.' ४२
मागें परते, ठेउनि चित्तीं कर्णापराभव राजा तो;
तेव्हां कौरव म्हणती, 'काय पहातां? धरा, धरा, जातो.' ४३
'घ्या, घ्या; धरा धरा नृप,' ऐसें गर्जोनि धांवले च वरी;
पांचाळचमू त्यांतें वारी, दंशांसि जसि वनीं चवरी. ४४
तेव्हां कर्णे केला पांचाळरथक्षय स्वशरनिकरें;
निकरें हाणी, न दिसे सोडी शर केधवां चि धरुनि करें! ४५
दुःसहवृषरविशरकरतप्ताखिलभूपवीरवरपक्षी,
त्यांतें संश्रिततापापह सुखकर भीमदेवतरु रक्षी. ४६
सहदेव नकुळ दोघे दों भागीं त्यांस धर्मरथ चाले;
भासति जाणों क्षितिधरि पूर्णेंदुसमेत शुक्र गुरु आले! ४७
सांभाळिति दों पार्श्वीं दोघेजण कर्णभल्लभिन्नातें,
ते माद्रेय नृपातें नेती मागें हळू च खिन्नातें. ४८
तों कर्ण सकळरक्षकभटभंग करूनियां महाबाहु,
त्या धर्मावरि धांवे, पूर्णसुधारश्मिवरि जसा राहु. ४९
वेधी तीं बाणानीं उर त्याचें कर्ण मित्रहितकामी,
चित्तीं म्हणे, 'करीन चि वधसमपरिभव घडेल तितका मीं.'
धर्म हि तीं बाणानीं त्या कर्णातें स्तनांतरीं हाणी;
मर्महतव्याघ्र जसा अविषह्या वेदना मनीं नाणी. ५१
वेधी कर्णहयांतें तो राजा आपुल्या हि मांम्यातें,
अद्भुत तेज निरखिलें धर्मात्म्याचें नृपोत्तमा! म्यां तें. ५२

---

१. चल. २. माशांस. ३. असह्य अशा कर्णसूर्याचे किरणरूपी बाणांनीं ताप-केले जे धर्माकडील सर्व वीरश्रेष्ठ हे च कोणी पक्षी त्यांतें. ४. आश्रितांचा ताप घालविणारा. ५. भीम हा च कल्पवृक्ष. ६. पूर्णचंद्रासह. ७. येथें मूळांत पंतांच्या हातून 'नृपातें' असा हस्तदोष झाला आहे. ८. पूर्णचंद्रावर. ९. असह्य. १०. शल्यास.

मर्मक्षतार्त राजव्याघ्राचें तों समर्थ यम घेटे,
कर्णव्याघ विदारिति शरनखरीं; तो दयाम्निसा पेटे. ५३
जेंवि पिपीलिकें[2] नागांवरि, दुःसह बाण त्यां हि वरि सोडी;
राधेय त्यां यमांतें, वृक्षांतें चक्र[3]वातसा, झोडी. ५४
मग कालवाल[4] जे रदनिभ[5] हय त्यांचे हरूनियां प्राण,
बाणवरें एकें वृष पाडी त्या नृपतिचें शिरस्त्राण. ५५
नकुळास हि विरथ करी तो कर्ण हरि क्षणांत तेज गती;
धर्मविनाशभयें थरथर कांपे त्या रणांत ते जगती[6].
नकुळयुधिष्ठिर चढले सहदेवरथीं बहुव्रणितकाय,
शललंखचित शल्य[8] तसे शरखचित चि ते; क्षतां गणित काय?
मद्रेश विकळ पाहे परमप्रियभक्त कंजनाभाचे[9],
जे पटु विश्वाच्या हि, न आपुलिया मात्र, रंजना, भाचे. ५८
अवलोकितां चि नयनें पावलि जे व्रणितधर्मतनु कंपा,
भरती नदींत तैसी, दाटे मद्रप[10]मतींत अनुकंपा. ५९
शल्य म्हणे, 'कर्णा! त्वां भांडावें जिष्णुसीं; वृथा यासीं
झगडसि कोपें; आतां चाल, पुरे; पडसि कां वृथायासीं[11]? ६०
आधीं च रणीं धर्म क्षीणं[12]रणोपकरण क्षतशरीर,
जेंवि वसंतीं जीवितशेष[13] हत[14]च्छदनवैभव करीर. ६१
पीडिसि उग्रशरांहीं तूं हि पृथासूनुच्या शरीरासी,
सर्वप्राणिभयप्रद दव[15] दाही[16] जेंवि त्या करीरासी. ६२
या कर्में उपहासास्पद तूं होसिल, शील सांभाळीं;
स्वकरें चि अयशकज्जळ राधेया! लावितोसि कां भाळीं?' ६३

---

१. नकुळसहदेव. २. मुंगळे. ३. वावटळीसारखा. ४. काळे केश ज्यांचे असे. ५. दांतासारखे शुभ्र. ६. पृथ्वी. ७. साळपिसांनी व्याप्त. ८. साळु, सायाळ. ९. कृष्णाचे. १०. शल्याचे मनांत. ११. व्यर्थ श्रमांत. १२. क्षीण झालें आहे युद्धाचें साहित्य ज्याचें असा. १३. जीवमात्र शेष राहिला आहे ज्याचा असा. १४. नष्ट आहे पर्णशोभा ज्याची असें नेर्माचें झाड. १५. वणवा. १६. जाळी.

ऐसें शल्य वदे, परि कर्ण करी घाबिरे चि असु यांचे;
मर्मीं टोंची बाण, स्पर्श तसे ताविल्या हि न सुयांचे. ६४
शल्य पुन्हा हि म्हणे, ' गा कर्णा ! तुज धार्तराष्ट्र मानितसे,
ज्या अर्थें[1], आप्तजनीं तुझिया चि गुणांसि नित्य वानितसे, ६५
तो अर्थ सिद्धिला ने. जिष्णुवधाकारणें वृषा ! चाल;
नृप मारुनि काय तुला? न सितेची[2] सुज्ञ काढिती साल. ६६
प्रावृड्घनसा[3] गाजे पार्थाचा, विष्णुचा हि दर वाजे,
लागति उघडति दैत्यांदेवांचे यद्रवें चि दरवाजे. ६७
हा आला पार्थ पहा; कुरुपतिसैन्यास या समग्रास
ग्रासितसे, विश्वाचा प्रळयीं करितो जसा यम ग्रास. ६८
तो एक उत्तमौजा, वीर युधामन्यु तो दुजा शूर;
ते पृष्ठरक्ष[4] दोघे जिष्णुरथातें न सोडिती दूर. ६९
उत्तररथचक्राचें रक्षण तो सात्यकी पहा करितो,
दक्षिणरथचक्रावन करितो द्रोणद्विजातिचा अरि[5] तो. ७०
सिंहें गजसा भीमें प्राणहरें गांठिला[6] धरावर तो
वांचो, चाल, बिलोकुनि तुजला, सिंहासि सिंहसा, परतो. ७१
आम्हांसमक्ष भीमें पाडावा न नृप[7], जेंवि तरु वातें;
जाळील निकटवर्ती प्रज्वलित ज्वलन केंवि न रुंवातें[8]? ७२
काळमुखीं नृप पडला, त्यासि उपेक्षूनि काय करिशील?
प्रभु मरतां व्यर्थ चि जरि सांनुजधर्मासु[9] आजि हरिशील. ७३
वांचेल आजि नृप तरि अत्यद्भुत, हें नवें चि जन्म रणीं;
पावावें चि कृतांतें, जे प्रभुमित्राप्तबंधु[10], तन्मरणीं.' ७४
परिसोनि शल्यभाषण माघारां अंगराज जों पाहे,

---

१. ज्या [अर्जुनवधाच्या] उद्देशानें. २. साखरेची. ३. वर्षाकालीन मेघासारखा. ४. पाठिराखे. ५. द्रोणब्राह्मणाचा शत्रु धृष्टद्युम्न. ६. गांठलेला. ७. राजा दुर्योधन. ८. कापसास. ९. बंधूंसहवर्तमान धर्माचे प्राण. १०. यजमान, मित्र व आप्त.

तों दुर्योधन खगपति[1]दृष्टाहिदशेसि पावला आहे. ७५
कौंतेयातें सोडुनि कर्ण म्हणे, 'मद्रनायका! जळतें
गृह आधीं रक्षावें. अयशाहुनि अधिक काय काजळ तें?' ७६
हाकी हयांसि मद्रप, भद्र परम मानुनि स्वरथ फिरवी;
भ[2]गणीं अ[3]नूरु रविला, कर्णाला तेंवि अरिबळीं शिरवी. ७७

अध्याय एकोणचाळिसावा.

जातां कर्ण, पराभवखिन्न क्षतकाय रा[4]य 'हाय!' म्हणे,
'खावविले चाववीले लोहाचे शत्रुनें प्रतप्त चणे.' १
प्रेक्षकमूर्छाप्रद जे न करिति वि[5]गतासु घाय ते [6]ज्यातें
त्या धीरमुकुटमणिच्या वर्णील कवी हि काय तेज्यातें? २
[7]धर्मच्युति नोहे, जरि गेला परतोनि धर्म शिबिरा, हे,
ज्याच्या कीर्तिश्रवणें स्वर्गी होउनि सलज्ज [8]शिबि राहे. ३
व[9]स्त्रप्रासादीं शुभशयनीं जातां चि भागला प[10]हुडे;
तें [11]धर्मदुर्ग खचलें; जाणों उरले चहूंत दोन [12]हुडे. ४
अतिनिष्ठुर वैकर्तन निशित[13]शरांहीं यथेष्ट [14]चाचावी,
तोंवि न कधीं च उग्रग्रह राहु हि काय इंदुचा चावी. ५
[15]पल्यंकावरि पडला, पांडुपृथापुत्र पावला पीडा,

१. गरुडानें पाहिलेल्या सापाच्या स्थितीला. (गर्भगळितपणाला). २. नक्षत्रगणांत. ३. ज्याला मांड्या नाहींत तो (अरुण). ४. धर्म. ५. प्राणविहीन. ६. ज्या धर्मातें. ७. क्षत्रियधर्मापासून च्युति. ८. या नांवाचा एक दानशूर राजा. ९. डेऱ्यांत, तंबूंत. १०. निजे. ११. तो धर्मरूपी किल्ला. १२. [नकुलसहदेवरूपी] बुरूज. (भीमार्जुन या वेळीं धर्माजवळ नसल्यामुळें त्याचा धीर खचला होता, यावर कवीनें ही उत्प्रेक्षा केली आहे). १३. तीक्ष्ण बाणांनीं. १४. जखमा करी. १५. पलंगावर.

वैरिविजित[1] विक्षतवपु विमुखत्वें[2] धीरवर वरी व्रीडीं[3]. ६
माद्रेयांसि म्हणे नृप, 'भीमाचे सिंहनाद हे परिसा;
शत्रूंसीं भांडतसे बाहुबळें करिकुळांसवें हरिसा. ७
जा तेथें त्यापासीं, जैसे मारुत[4] सहाय दावोतें[5],
भावातें भेटा, जें प्रेम बळ क्रौर्य शौर्य दावा तें.' ८
धर्माज्ञेनें गेले, भीमासि सहाय जाहले यम ते;
श्रम तेजस्वी गणिते तरि, मर्त्यत्वीं[6] अमर्त्य[7] कां गमते? ९
द्रौणि पुन्हा पार्थासीं युद्ध करायासि आदरें आला;
पथिक[8] क्षुधित ब्राह्मण दातृगृहा जेथ फारदा धाला[9]. १०
कृष्णातें बाणानीं झांकी, आश्चर्य दाखवी मोटें;
मर्त्य किति? अमर्त्यांनीं तेव्हां तोंडांत घातलीं बोटें. ११
जें अस्त्र पार्थ सोडी तें वारि द्रौणि, लेश आटेना;
कोण्हीं तदन्य आहे काळ असें त्या रणांत वाटेना. १२
तेणें तीं बाणानीं दक्षिणभुज वेधिला अरिकराचा[10];
बहु मानिला प्रताप क्रुद्धें हि धनंजयें अरिकराचा[11]. १३
पार्थ शरौघें गुरुसुतबळ, मारुत जलदपटळसें दूर
पळवी; तदस्रकणगण[12] गगनिं गमे उधळिला चि सेंदूर! १४
भूतांचे संघ म्हणति, 'सद्यःस्रुतशोणितापगा[13] वाहो;
तें चि करि भूतपतिचा[14] प्रियें[14]; कोणीं तत्प्रताप गावा हो!?' १५
रथिसारथितुरगशतें वधिलीं, हतशेष पळविले पर ते;
एका द्रौणिहुनि दुजा कोण्ही हि न जिष्णुवरि रणीं परते. १६
द्रौणि पविप्रतिमशरें उर ताडी जिष्णुचें, तऱ्ही उर तें

---

१. शत्रूकडून पराजित. २. युद्धांत पराङ्मुख झाल्यामुळें. ३. लाज. ४. वायु. ५. वणव्यास. ६. मनुष्यपणीं. ७. देव. ८. पांथस्थ. ९. तृप्त झाला. १०. चक्रपाणी कृष्णाच्या. ११. शत्रूंच्या हाताचा. १२. त्या सैन्याच्या रक्तबिंदूंचा समुदाय. १३. तत्कालीं च वाहिलेल्या रक्ताची नदी. १४. शंकराचा भक्त, अर्जुन.

चूर्ण न होय शिवोरःस्पर्शें[1] वि; न लव हि अन्यथा उरतें. १७
पार्थ छेदी द्विजधनु; होय रविकरा हि ज्यांमधें न रिघ,
करि घनशरपटल असें, तों टाकी क्रुद्ध विप्र तो परिघ[2]. १८
परिघ अरिघनसमीरें[3] पार्थें पविहतनगापरि छिन्न
करितां, तो विप्र दिसे त्रिपुरहर क्षोभला परिच्छिन्न[4]. १९
स्वशरसमूहसमीरें उडउनि रिपुरचितशरजवनिकेला[5],
तेजःप्रकाश विप्रें, जेंवि दवें तृण गिळोनि वनि, केला. २०
'रे! मीं अश्वत्थामा आहें, आलों पहा, सहा[6] बाण,'
ऐसें गर्जे, हाणी शर शत त्या जो प्रभू जगत्प्राण[7]. २१
मग तीन शत शरानीं ताडी पार्थासि विप्रसिंह रणीं,
तेव्हां जिष्णु क्षोभे जेंवि श्रीरुद्र विश्वसंहरणीं[8]. २२
मर्मीं गुरुपुत्रातें हाणी, तत्सूतजीवना शोषी[9].
रोषी[10] पार्थ कृपीसुतपरिभवकामें[11] प्रताप बहु पोषी[12]. २३
तेव्हां अभ्रांतमना[13] तो परमोदार विप्र वाहांतें[14],
प्रबळांतें ही आवरि, वेळा[15] जसि वारिधिप्रवाहांतें. २४
अश्व हि आवरि, करि शरसंधान हि विप्रसिंह निकरानें,
झांकी पार्था. जेंवि क्षेत्रा[16] दुष्काळ शलभनिकरानें[17]. २५
त्या कर्मातें पाहुनि सर्व म्हणति, 'साधु! साधु! बापा! हो
संतुष्ट, तुज तुझा सप्रेम स्वर्गस्थ देव बा पाहो.' २६
त्या समयीं मधुरिपुसख[18] हांसे, क्षिप्र क्षुरप्रशर सोडी,
द्रौणीच्या अश्वांचे सर्व हि रश्मि क्षणांमधें तोडी. २७
रश्मि छेदुनि दाविति अश्वांला पार्थशरकशा[19] सरणी[20];

१. शकराच्या उरःस्पर्शानें. २. आयुधविशेष. ३. शत्रुरूप मेघांस वाऱ्यासारख्या. ४. स्पष्ट. ५. अर्जुनानें केलेल्या बाणाच्छादनाला. ६. सहन कर. ७. श्रीकृष्ण. ८. प्रलयकालीं. ९. आकर्षून घेई. (ठार करी). १०. रागीट. ११. अश्वत्थामा. १२. वाढवी. १३. निःशंक मनाचा. १४. घोड्यास. १५. समुद्रकिनारा. १६. शेतास. १७. टोळधाडीनें. १८. अर्जुन. १९. अर्जुनाचे बाणरूप चाबूक. २०. मार्ग.

सद्गुरुहरिसखा[1]जितखळगुरुहरि टिकतील हो! कशास रणीं?
असतां विद्या प्रज्ञा धैर्य सुदीर्घायु तूणचाप[2] शुची,
अश्व पळाले; झाला परिभव; संगति न भद्रदा[3] पशुची. २९
जयशरसमूहपवनें उन्माथिली कुरुचमू-महामळकी[4];
भट-आमळक[5] विखुरले; होय तयांची मुखप्रभा मळकी. ३०
मागें पांडवभटहरि, पळति पुढें अरिसमूहमृगकळप;
तैं प्रार्थिला कुरुवरें रक्षाया कटक कर्ण कुरुबळप[6]. ३१
प्रकट करी त्या समयीं वैकर्तन भार्गवास्त्र[7]तेजातें,
दीपासि पतंग तसे, स्वात्मार्पण करिति शत्रु ते ज्यातें. ३२
तत्काळ शत सहस्र प्रयुतार्बुद[8] कोटि अस्त्रसंभूतें[9]
शरवृंदें वीरशिरें हरिति, वहायासि काय शंभूतें! ३३
वृष भार्गवास्त्रतेजें करि शत्रुबळीं, जसें हर त्रिपुरीं.
युद्ध किती वर्णावें? तैं रक्तांच्या, भरे धरत्रि, पुरीं. ३४
कृष्णातें पार्थातें कर्णहत समस्त वीर बोभाती[10]:
जन्हि दुर्दशा चि, तन्हि हरि आठवतां दुर्दशा न शोभाती. ३५
वणवा वनास लागे त्यांत जसे भाजतां गज भ्रमती,
न मतीस उपाय सुचे, अस्त्रानळदग्ध सैनिक श्रमती. ३६
पार्थ म्हणे, 'श्रीकृष्णा! भृगुरामें भार्गवास्त्र जें कथिलें,
त्याचा प्रयोग केला कर्णानें; सैन्य आमुचें मथिलें. ३७
या अस्त्राचें वारण मज तों वाटे अशक्य अत्यंत;
केला चि सूतपुत्रें रथिसादिगजाधिरोहपर्यंत. ३८
वारंवार मजकडे पाहतसे कर्ण उग्र अंतकसा,
माझ्या हातें याचा युद्धीं होईल आजि अंत कसा? ३९

---

१. सद्गुरु जो श्रीकृष्ण त्याच्या मित्रानें (अर्जुनाने) जिंकलेले दुष्टाचे मोठे घोडे. २. भाते व शर. ३. कल्याणदायक. ४. मोठें आंवळ्याचें झाड. ५. आंवळे. ६. कौरवसेनाधिपति. ७. परशुरामानें दिलेल्या अस्त्राच्या तेजास. ८. दहा लक्ष व दहा कोटी. ९. अस्त्रापासून निघालेलीं. १०. हाका मारती.

कर्णापुढें पळावें हें तों मरणापरीस फटकाळ[1];
ठाकावें[2] तरि संप्रति वाटे मज हा करील गट काळ. ४०
असतां जीवंत पुरुष जय ही पावे, पराजय हि पावे;
मरतां भंग चि; कैंचा जय? हे सारे विचार तुज ठावे.' ४१
कृष्ण म्हणे, 'कर्णानें राजा[3] बहु पीडिला, तया आधीं,
चाल, पहा, आश्वासीं[4]; मग कर्णातें वधूनि जय साधीं.' ४२
ऐसें वदोनि कृष्णें हय चालविले नृपाकडे जाया,
पार्थ म्हणे प्रभुसि, 'पहा वीरमणींच्या विचित्र सेजा[5] या. ४३
घोर[6] नसे सावध; पळभुग्भुक्त[7] हि धीर भुलविलेसे जे,
युद्धश्रांत[8] भटमणी अस्वप्नसुखार्थ[9] पहुडले सेजे. ४४
हत हय गज नर शतशः क्षतजनद्या मांसकर्दम हि झाले,
चाले यांत हि अविहतगति[10] तव रथ, पोटिचें न जळ हाले. ४५
समरसरीं[11] फुलले भटपद्म नवे, अप्सरा महामधुपी[12],
स्वर्गोचित वपु अभिनव जें त्यांचें कोणती न तें मधु[13] पी? ४६
हर! हर! नरवर खरतरशरनिकरीं ओविले पहा शतशा;
या माळा क्षितिस जशा, मणिमाळा शोभविति कधीं न तशा !'
प्रभुसीं बोलत बोलत, रण देखत, निजनृपासि शोधीत
भीमापासीं पावे, धैर्यें धर्माधिवेग[14] रोधीत. ४८
'आर्या[15]! राजा कोठें? बाधे तद्दर्शनें[16] चि भी मातें,'
ऐसें पुसे धनंजय जातां चि महारणांत भीमातें. ४९

---

१. लाजिरवाणें. २. समोर उभें रहावें. ३. धर्म. ४. धीर दे. ५. शय्या. ६. शवमांस खाण्यांत गर्क झाल्यामुळें कोल्हा सावध नव्हता. ७. मांस खाणाऱ्या कोल्ह्यांनीं खाल्लें आहे ज्यांस असे. ८. युद्ध करून दमलेले. ९. स्वप्नसुखाप्रमाणें क्षणिक सुखासाठीं नव्हे, तर शाश्वत अशा [स्वर्ग] सुखासाठीं. १०. अकुंठित गति. ११. रणरूप सरोवरांत. १२. मोठ्या भ्रमरी. १३. शरीररूप. १४. धर्म न दिसल्यामुळें होणाऱ्या मानसिक दुःखाचा वेग. १५. श्रेष्ठा! १६. त्याच्या न दिसण्यानें.

भीम म्हणे, ‘ज्या दुःसह शाळींचा मृदु हि कोंबलेश तशा
धर्माच्या देहाला कर्णशरव्याळ झोंबले शतशा. ५०
झाला बहु खंडिततनु, जैसा शरणागतार्थ शिबिराजा;
गेला फिरोनि भाग्यें जीवंत. असो; पहा, स्वशिबिरा जा.’ ५१
पार्थ म्हणे, ‘आर्या ! त्वां शीघ्र पहावा नृपाळ तो, जावें;
तिमिर[1]लयीं विधुतें रवि, तेंवि मज रिपुक्षयीं नियो[2]जावें.’ ५२
भीम म्हणे, “मीं मागें एक हि पद या रणांत नेदीनें[3],
मज रिपु म्हणतिल ‘भ्याला,’ अयशें हि मळोनि, काळ[*]ें ने, दीन.
वत्सा महा[4]नुभावा ! जा तूं चि, करू नको चि आग्रह रे !
ने[5] याला; हय हाकीं, वांच सख्या ! वर्षशतक[6] साग्र हरे !” ५४
पार्थ म्हणे, ‘संसप्तकवीरांचें न करितां रणीं दमन,
आर्या ! अशक्य दिसतें माझें मनुजेश्वराकडे गमन.’ ५५
भीम म्हणे, ‘संसप्तक कौरव म[7]ंज सर्व पा[8]वले, जा गा !
आहे निकट निजगदा, जगदाद्य दयालु देव हीं जागा.’ ५६
पार्थ म्हणे, ‘गोविंदा ! आयकिलें कीं ? समग्रकार्याचा
भर घेतला; पहा हो ! अद्भुत बाहुप्रताप आर्याचा.’ ५७
हर्षें असें म्हणे त्या विजयाला देव कृष्ण, ‘प[9]थकरितो
युक्त चि हें; हो घ[10]नवन परि त्यातें भस्म कृ[11]ष्णपथ करितो.’
भगवान् भीमासि म्हणे, ‘दुष्कर कांहीं च बा ! नसे तूतें;
रक्षो परमेश्वर तुज आमुचिया रणसमुद्रसेतूतें.’ ५९
ऐसें वदोनि हाकी ना[12]कीशध्येयपाद वाहातें,
जाय नृपीं सोडाया निजकरुणामृतरसप्रवाहातें. ६०
शिबिरासि शीघ्र जाउनि कृष्ण रथावरुनि उतरले क्षिप्र,

---

१. अंधकाराच्या नाशाविषयीं. २. योजना करावी. ३. न देईन. ४. महा-पराक्रमी अर्जुना ! ५. हे वाक्य कृष्णास उद्देशून आहे. ६. संपूर्ण. ७. माझ्याकडे लागले. ८. भीमाचा. ९. स्वीकारतो. १०. दाट अरण्य. ११. अग्नि. १२. इंद्रादिदेवांनीं ध्यान करण्यास योग्य आहेत पाय ज्याचे असा कृष्ण. * काळ कंठतो.

गेले हळूहळु नृपापासीं, धनमानमति[1] जसे विप्र. ६१
नमिले आधीं कृष्णें मग पार्थें वंद्य पाय रायाचे;
धर्में आदरिले ते प्राणांहुनि अधिक आदरायाचे[2]. ६२
रवि अश्विनीकुमारां[3], इंद्रोपेंद्रांसि कश्यपमहर्षी[4],
भेटे कृष्णांतें नृप; न दुजा त्यासम, न त्यां हि सम हर्षी. ६३

अध्याय चाळिसावा.

(धर्मार्जुनसंवाद).

वाटे धर्मासि असें कीं, मारुनि कर्ण, विजय कळवाया
आले नृसिंह दोघे, मनिंचा तद्भयमहेभ[5] पळवाया. १
त्यांतें प्रमोदगद्गदवाचेनें[6] गौरवी, नव रचील
विधि अमृत तरि 'तयासम भूपोक्ति[7]' म्हणेन, तुच्छ वरचील[8].
"बा कृष्णा! बा पार्था! बांचा वत्सर शतोपरि क्षेमी[9].
वधिला कर्ण, बहु बरें. न वदा, परि जाणतों परिक्षे[10] मीं. ३
रामाचा प्रियशिष्य, प्रख्यात प्रबळ, उग्र अंतकसा,
कुरुपतिशुकपविपंजर[11], त्याचा केला रणांत अंत कसा? ४
सुरतरु अर्थिजनांचा, निजमित्रचकोरचंद्र, अहितांचा[12]
यम आम्हां सकळांचा, केकयपांचाळचेदिसहितांचा, ५
कर्ण कसा हो! वधिला? आलां क्षेमी; भले भले कवि हो!;
सोमान्वयप्रताप[13] प्रेक्षुनियां दिवससोमसा[14] रवि हो. ६

---

१. धन व मान मिळविण्याची बुद्धि असलेले. २. आदर करण्यास योग्य असे. ३. हे सूर्याचे पुत्र. ४. देवदानवांचा बाप. (कश्यपास अदितीपासून इंद्र व उपेंद्र —वामन—असे पुत्र झाले). ५. कर्णापासून प्राप्त झालेलें भय हा च कोणी मोठा हत्ती. ६. आनंदभरित वाणीनें. ७. धर्माचें भाषण. ८. वरकड, इतर सर्व पदार्थ. ९. कुशल. १०. खुणेस. ११. दुर्योधनरूप पोपटाला वज्राच्या पिंजऱ्यासारखा असा (कर्ण). १२. शत्रूंचा. १३. चंद्रवंशाचा प्रताप. १४. दिवसाच्या चंद्रासारखा. (तेजोहीन).

सांगों काय? पहा हें वपु कर्णें तासिलें कसें अकृपें;
भीष्में न, द्रोणें न, द्रौणीनें न, न नृपें, असें न कृपें. ७
बहु धैर्य धरुनि त्यासीं म्यां केलें शुद्ध युद्ध जरि, तरि तें
असम चि तैसें, जैसें समरीं पाचारिलें गजें हरितें. ८
युयुधानादि समस्त हि जिंकुनि करि विरथ मज रणीं कर्ण;
जालें जें तच्छ्रवणें माझे चि कढोत, न तुमचे, कर्ण. ९
युद्धांत वांचलों हा भीमाचा चि प्रभाव; भावानें
भावानें[1] युद्धीं वपु भागविलें मत्परें[2]स्वभावानें. १०
मरतों तरि यश होतें; मरणीं धाकें पळे तया पशुची
गति घडली मज; पापी मीं तापास्पद[3]; सदा अताप[4] शुची[5]. ११
तें चि बृषीं आलें जें होतें अत्युग्र तेज बा! रामीं,
न भयें निजलों, वत्सर हा एक, वनांत ते हि बारा, मीं. १२
विश्व ब्रह्ममय बुधा, कर्णमय मला हि; अब्द[6] तेरा मीं
तप्त चि राक्षससा[6]; परि मेले झाले चि राम ते रामीं[6]. १३
शयनासनाशनस्थितिगति[7] जें जें कर्म कर्ण तो यांत
दिसतो; बहु काय वदों? पाहुनि होतों विवर्ण[8] तोयांत. १४
तेणें केली माझी, अरिची हि न, दुर्दशा, अहा! बा! हो.
वधिला असा हि दारुण; धन्य त्रिजगांत तूं महाबाहो! १५
सांग कसा वधिला? त्वां धरिला संकोच फार कां? दार्कीं;
वांचविलें, उद्धरिला मद्धृदयांतील कर्णकांटा कीं. १६
अस्त्रीं राम चि, साक्षाच्छक्र बळीं, यम चि विक्रमीं कर्ण,

---

१. श्रद्धेनें. २. मत्परायण स्वभाव ज्याचा अशा भीमानें. ३. दुःखास पात्र. ४. तापरहित. ५. निष्पाप. ६. श्रीरामामुळें ज्याप्रमाणें राक्षस त्याप्रमाणें कर्णामुळें मी तेरा वर्षें तप्त आहें. तथापि ते राक्षस अखेर रामाच्या हातून मरून रामरूप तरी झाले. पण मी मात्र कर्णाच्या हातून न मरतां तसा च उरलों आहें. ७. निजणें, बसणें, जेवणें, स्वस्थ असणें, हालचाल करणें वगैरे जें जें कर्म [मी करितों] यांत तो कर्ण [मला] दिसतो. ८. निस्तेज.

वधिला कैसा, वद; त्या वृत्तसुधेनें भरीन मीं कर्ण. १७
मारील अर्जुनाला जयशाली हा सुयोध नेमानें,
या भावें सर्वस्वें पूजियला जो सुयोधनें मानें; १८
धृतराष्ट्र हि ज्या मानी पुत्र चि, न निजा सुसंगरहितांला;
दे अंगदेशराज्य हि राधेयाला सुसंगर-हितला. १९
त्याचें मुकुटालंकृत शिर तत्सुहृदांसमक्ष समरांत
छेदुनि झालासि कसा विजयी, वृत्रघ्न जेंवि अमरांत? २०
'अर्जुन दाविल त्याला देइन गज षट् गवादि जें इष्ट,'
ऐसें म्हणे, रणीं तो केला कीं त्वां शरोत्करें पिष्ट! २१
'मीं पार्थ वधीन' म्हणे, दे नित्य सुयोधनासि सुखराशी;
वधिलें कीं धर्ममृगव्याधा राधासुतासि मुखरासी. २२
'पादौ न धावयिष्ये पार्थे जीवत्यहं कदापी'ति
ज्याची व्रतप्रतिज्ञा दुर्जन मानुनि सुधा सदा पीती. २३
कृष्णेसि सभेंत म्हणे, 'या दुर्बळपतितसत्वहीनांतें,
दीनांतें त्यजिसि न कां दृढदुःखव्यसनजाळमीनांतें?' २४
तेव्हां आम्हीं गमलों ज्या मदपात्रास दास, दासी ते;
एकवि वाणी जो, दशमुख जैसा त्रासदा सदा सीते. २५
'अर्जुन वधिल्यावांचुनि मीं मागें न परतेन' असि वाचा
जो वदला, वत्सा! त्वां वध केला कीं तया चि अशिवाचा! २६
वामाक्षिभुजस्फुरणें संकट कळलें असेल तरि च रणीं
धावोनि कर्ण वधिला; बहु सावध तूं चि आर्यपरिचरणीं. २७

---

१. साधुसंगतिरहित दुर्योधनाला. २. समरांगणी हितकर्त्या अशा कर्णाला. ३. वृत्रासुरहंता इंद्र. ४. शरसमूहानें. ५. धर्मरूपी मृगाचा पारधी जो कर्ण त्यास. ६. वाचाळास. ७. पार्थ जीवंत आहे तोंपर्यंत मीं कदापि पाय धुणार नाहीं अशी. ८. पादधावन न करण्याच्या व्रतासंबंधाची प्रतिज्ञा. ९. अत्यंत दुःख ज्यांत अशा संकटरूपी जाळ्यांतील मासे च अशांस. १०. अशुभप्रद अशा कर्णाचा. ११. डाव्या डोळ्याच्या व बाहूच्या स्फुरणानें. १२. वडिलांच्या सेवेविषयीं.

त्या संकटीं तुझें म्यां स्मरण प्रभुचें गजें तसें केलें,
बा कृष्णा! भीरुकृत हि सफळ चि, न ध्यान तें वृथा गेलें. २८
जो सर्वगर्वपर्वत[1], हरि! आम्हां 'षंढतिल[2]' म्हणे, हांसे,
कंठांत घातले कीं त्याच्या काळें तुझ्या बळें फांसे! २९
कुरुगुरुशांतनवप्रभु 'अर्धरथ' म्हणे, म्हणोनि जो त्यासीं
स्पर्धा करि, हंसासीं बकसा, कीं जेंवि काच मोत्यासीं. ३०
मज दुःसह दीप्तहृदयकुंडींचा[3] कोपवह्नि कंपा दे;
याचा उपशम[4] वृषवधवृत्तांतजळाविना न संपादे." ३१
इत्यादि धर्मवाक्यें ऐकोनि म्हणे जय[5], "प्रभो! परिसा.
संसप्तकांसि मारित असतां दैत्यांसि संगरीं हरिसा, ३२
तों ये द्रौणि महात्मा, मज कृष्णाला हि घावरें[6] चि करी,
मग म्यां तो हि पळविला, सिंहें विक्षत करूनि जेंवि करी. ३३
द्रौणिपराभवकाळीं म्यां कौरवसैन्य फार आटविलें,
दुर्योधनादिकांला 'सर्व हि मेलों' असें चि वाटविलें. ३४
स्वबळक्षय अवलोकुनि मजवरि ये कर्ण कोपला भवसा[7];
अस्त्राग्नीनें[8] जाळी अस्मत्कटका, जसा शिखी यवसा[9]. ३५
प्रथम तुज द्रौणीनें मग कर्णें पीडिलें असें कळलें;
बहु पाहतां हि न तव ध्वजचिन्ह रणांगणांत आढळलें. ३६
त्वद्दर्शनार्थ झालें मन बहु उद्विग्न आमुचें, न टिके;
प्रभुकुशळवृत्त न कळे; वाटे, करितों प्रयास कां लटिके. ३७
कर्ण हि महास्त्रतेजें दुःसह कल्पार्कसा[10] पहावेना;
रुद्रापुढें टिकों ये, परि पळभरि त्यापुढें रहावेना. ३८
मज कर्ण अशुभदर्शन, पंथिका[11] अहि जेंवि सुप्रकट काळा;
टाळा म्यां त्यासि दिला, काळा[12] बुध देति जेंवि फटकाळा[12]. ३९

---

१. अत्यंत गर्विष्ठ. २. पोचट तीळ. (नपुंसक). ३. पेटलेल्या हृदयरूपी कुंडांतील. ४. शांति. ५. अर्जुन. ६. फार घायाळ. ७. शिवासारखा. ८. अग्नि. ९. गवतास. १०. प्रळयकालीन सूर्याप्रमाणें. ११. वाटसरूस. १२. दुर्धर अशा यमास.

आर्या! आर्धी आलों अवलोकाया तुम्हीं पदांबुरुहे[1];
सर्वां कार्यांमध्यें प्रथम उचित कार्य सेवकां गुरु[2] हें. ४०
यावरि गांठि पडावी, मारीन चि त्या तशा हि उग्रास.
क्षुधित मदीयशरभुजग मिळतां गिळितील कां न सुग्रास?
बाल, रथीं बैस, विभो! ये अभिनववृत्रवध[3] पहायास;
गुरु संनिधान[4] असतां नलगे तन्मारणीं महायास. ४२
आजि सपुत्र सबांधव कर्ण न वधितां घडो अधःपतन[5];
जतन करीं पण आशीर्वादें, बुध रक्षिती जसें वतन. ४३
आर्या! आज्ञा मज दे; ठेवूं दे स्वपदपंकजीं माथा;
न रिपुपिपीलिककटकें भक्षावा भीमभुजग भूनाथा!" ४४
कर्ण असे, हें कळतां, जिष्णुकडे वक्रदृष्टिनें पाहे;
क्षतजप्रतिमाक्ष[6] क्षितिनाथ क्षण न क्षमावशीं[7] राहे. ४५
राजा म्हणे, "अहा! रे बापा! या पाददर्शनाकरितां
व्यसनीं भीम त्यजिला, सांपडला ही उपेक्षिला अरि तां[8]. ४६
व्यसनीं बंधु त्यजिला, वृथा पृथाकुक्षिमाजि आलासी;
राधेयातें पाहुनि विमुख क्लीबा! रणांत झालासी. ४७
'कर्ण वधीन' असा त्वां द्वैतवनीं मजसमीप पण केला;
तो आजि आजिमाजि[9] त्यजितां पुरुषार्थ तव वृथा गेला. ४८
भ्यालासि आधिरथिला, सिंहाला मृग तसा, पळालासी,
पंचममासीं च न कां पृथोदरांतूनि तूं गळालासि? ४९
जरि म्हणसील 'असा म्यां कार्याचा घेतला चि न पथकर,'
तरि सर्वस्वप्राणाधिकदयितमुकुंदपादशपथ[10] कर. ५०
पण न करितासि तरि कां शिरतों या संकटांत? घात कसा

१. पदकमले. २. मुख्य. ३. [कर्णरूपी] नवीन वृत्रासुराचा वध. ४. समीप. ५. नरकवास. ६. रक्तासारखे लाल डोळे झालेला. ७. क्षमेच्या अधीन. ८. त्वा. ९. युद्धांत. १०. सर्व वैभव व प्राण यांहून अधिक प्रिय अशा कृष्णाच्या पायाची शपथ.

केलासि बहु भरवसा देउनि? हा! न फळलासि घातकसा.
विश्वासघात केला, त्यजिलें आणूनि शत्रुभूपांत;
त्वां दोर कापिला कीं आम्हां घालूनि अंधकूपांत! ५२
होता फार भरवसा तेरा वर्षें तुझा चि, कीं अहितें
कर्णें छळिलें, त्यातें वधिशील रणीं शिखी जसा अहितें. ५३
तें सकळ विफळ झालें, कां, वंध्यद्रुम उपासिला; चुकलों;
थुकलों न राज्यरुचिवरि; विषयप्रेमें महासुखा मुकलों. ५४
जेव्हां शतशृंगनगीं प्रसवलि तुज पांडुची पृथा राणी,
तेव्हां समसद्दिवसीं झाली उच्चैः तरां नभोवाणी. ५५
"देवि पृथे! तव तनुज हा नर, उदार सर्व नर नक्षत्रें;
याच्या क्षमतें पराभव करितील रणीं कदापि न क्षत्रें. ५६
हा पांडव खांडववनदाहीं जिंकिल देवसैन्यांतें;
याच्या द्वेषें सर्व हि अन्य वरितील दौर्बल्यातें. ५७
केकयमद्रकलिंगप्रमुखांतें वश करील; कुरुनिधन
हा चि करिल; जतन करी, बहु रक्षी कृपण जेंवि पुरुनि धन.
'यासम हा चि धनुर्धर' म्हणतां उपमन्युसुरतरु रुसेना.
रण विसरतिल रिपुचमू, जेंवि हरिसमक्ष सुरत रुरुसेना. ५९
इच्छील तरि समस्तां भूतांतें वश करील हा निखळ;
याच्या सख्यें वरितिल सुख बुध, वैरें स्वभद्रहानि खळ. ६०
कांतिगुणें चंद्रासी, वेगगुणें हा समान वातासी,
होईल अतुळशौर्यें तुल्य महात्मा जयंततातासीं. ६१
राज्ञि! क्षमागुणें हा त्वत्सुत तुळितां तुळेल धरणीसीं,

---

१. फळ न येणारा वृक्ष. २. राज्याकांक्षेवर. ३. ऐहिकसुखाच्या इच्छेने. ४. शभर शिखरें असलेल्या 'शतशृंग' नावाच्या पर्वतावर. (आर्या० आदि० अ० १८ वा पहा). ५. फार मोठ्याने. ६. सर्व. ७. क्षत्रियानें. ८. कौरवांचा संहार. ९. उपमन्यूचा कल्पवृक्ष जो शिव तो. १०. हरिणाचा कळप. ११. निखालस. १२. कल्याण. १३. इंद्राशीं.

स्पर्धा करूं शकेल चि अद्भुततेजःप्रतापतरणीसीं. ६२
[1]घांसाघांसि न करितां करिल चि लक्ष्मीकरुनि धनदांसीं;
औदार्यगुणें यातें प्रार्थुनि कवि जोडितील[2] वनदांसीं. ६३
भस्म करिल अहितकटक, जैसा दवदहन निबिडतमें[3] कक्ष;
ज्ञाते म्हणतिल भुजबळ पाहुनि 'हा चक्रपाणिसम[4]कक्ष.'" ६४
असि वाणी शतशृंगीं झाली, सन्मुनिजनें हि आयकिली;
[5]पळतां सत्य कसी ती न कळे? चुकली असेल काय किली[6]?
कर्णभयास्तव पळतां झाली च नभःसरस्वती फोल;
नवल गमे, नर चि न हे, ते देव हि अनृत बोलती बोल! ६६
मुनिवर सदा स्तविति तुज, त्वद्वचनाचा हि धरुनि विश्वास
न सुयोधनासि लवलों, झालों उपहास्य आजि विश्वास. ६७
[7]त्वष्ट्यानें रथ रचिला, केतुशिरीं कपिवर, प्रबळ घोडे,
गांडीव चाप, भाते अक्षय, उपमेसि सागर हि थोडे. ६८
[8]अशनीस हि न वळेसी कांचनपट्टावनद्ध[9] खड्गलता,
प्रभु सूत, असें असतां, काळासी ही करील रण भलतां[10]. ६९
भीरो! धीरोचित हें साहित्य असें असोनि जें पळणें?
मरण रुचे वीरांला, न रुचे क्षणमात्र अपयशें मळणें. ७०
होतासि सूत जरि तूं गांडीव गदाधरासि[11] देतासि,
कर्णासि मारिता प्रभु, माझ्या करिता चि पूर्ण हेतांसि[12]. ७१
अद्यापि तरि करीं हें निज[13]संधासागरांत तरसील.

---

१. हा संपत्तीच्या योगानें अगदीं सहज कुबेराशीं [स्पर्धा] करिल च. २. मेघाच्या बरोबरीचा मानतील. ३. अतिदाट असे अरण्यातील वाळलेलें गवत. ४. विष्णूसारखी आहे योग्यता ज्याची असा. ५. [कर्णाला भिऊन] पळून येत असतां. ६. ती आकाशवाणी ज्या पुरुषाविषयीं झाली तो पुरुष अर्जुन नसावा कीं काय? ७. देवांच्या सुताराने. ८. वज्रास. ९. जिला सोन्याचा म्याना आहे अशी. १०. दुसरा एखादा. ११. कृष्णास. १२. हेतूस. १३. आपल्या प्रतिज्ञारूप समुद्रांत.

पॅरि न करीं हें, समरीं कर्णासि विलोकितां चि मरशील ! ७२
शस्त्रास्त्रज्ञ स्वाधिक कटकीं कोण्ही असेल जो राजा,
गांडीव त्यासि दे हें, क्लीबा ! हो शीघ्र पाठिमोरा, जा. ७३
क्ली[2]बकरीं ही असतां बहुत चि केला प्रताप चापानें,
अघनाश रामनामें जैसा जपतां हि घोरपा[3]पानें. ७४
भीम चि धीर, तया दे धनु, तो कर्णादि शत्रु मारील;
व्यसननरकमग्नांतें आम्हांतें तो चि वीर तारील. ७५
शिरतासि न कुंत्युदरीं किंवा च्यव[4]र्तासि पांचव्या मासीं,
तें चि श्रेय तुज, न हें. वीरांसीं[5] क्रीडनें न रामांसीं. ७६
विरथ विशस्त्र न होतां, कर्ण शर न झोंबतां हि अंत्रांसीं[6]
केलें अपयान[7] कसें ? झालासि कसा निमग्न संत्रासीं[8] ?" ७७

अध्याय एकेचाळिसावा.

ऐसीं वचनें वमला[9] धर्म, पयोनिधि[10] जसीं विषें[11] असितें;
तेव्हां त्यासि वधाया क्षुब्धमना श्वेतवाह घे असितें[12]. १
झाला क्रुद्ध धनंजय, 'मारीन' म्हणे मनीं, न लेश वदे;
तें समजे स्वाश्रितजनतारक, भलतें घडो न, केशव, दे. २
कृष्ण म्हणे, 'पार्था ! हें काय ? करीं घेतला कशास असी ?

---

१. धर्मराज म्हणतो, "गांडीव कृष्णाला दे व तूं त्याचा सूत हो असें मी म्हटलें खरें; पण असें हि करूं नको; कारण, तूं सूत होऊन कृष्णाबरोबर रणांगणांत गेलास आणि तेथें कर्णाला पाहतां च मेलास तर ! २. उत्तरगोग्रहणप्रसंगीं बृहन्नडारूपी तुझ्या हातीं. ३. मोठ्या पातक्यानें. ४. गळून पडतास. ५. वीरांबरोबर [युद्धरूपी] क्रीडनानें [श्रेय होय]; स्त्रियांबरोबर [शृंगाररूपी] क्रीडनानें न. ६. आंतड्यास. ७. पलायन. ८. अत्यंत भयांत. ९. ओकला. (बोलला). १०. क्षीरसमुद्र. ११. काळीं. १२ खड्गास.

योद्धव्य मीं न पाहें; दिसती तव दृष्टि कां नवीच असी? ३
ज्यांवरि असि उचलावा, जे तापाचे महाउरग दाते,
भीमाची समरसैखी त्यांचें फोडित असे उर गदा ते. ४
बहु दूर युद्धचत्वर, तेथें ते धार्तराष्ट्र बा! पाहें;
आलासि नृप पहाया; हा राजा; शिबिर होय बापा! हें. ५
कुशली विलोकिला नृप, हर्षाचा समय, यांत हें काय?
नसतां वध्य कशाला असि? हा आम्हांपुढें असे रायें. ६
श्वेताश्वा! तूं कोणावरि करणार प्रहार? काशाला
नग्न करिसि असिला, वद; उपसावा खड्ग शत्रुनाशाला. ७
भ्रमलासि काय वेड्या!? गुरुसुत केव्हां चि पळविला बा! तां;
शिबिरा आर्य पहाया आला आहेसि पांडवा! आतां.' ८
अर्जुन म्हणे, "मुकुंदा! न भ्रमलों, सावधानचित्त असें;
असिधारणप्रयोजन पुससी, तरि तें असे मनांत असें. ९
जो 'गांडीवशरासन दे अन्याकारणें' म्हणेल मला,
मारावा चि, असो तो प्रिय, अप्रिय; सुज्ञ, मूर्ख; दुष्ट, भला. १०
माझें गुप्त व्रत हें गांडीवप्राप्तिपासुनीं आहे;
राजा तसें चि वदला; सत्यच्युतिला न दास हा साहे. ११
यास्तव मीं धर्मशिरश्छेद करीन, स्वसत्य रक्षीन;
संरक्षितां प्रतिज्ञा दुर्गतिदुष्कीर्तिला न लक्षीन. १२
म्हणती बुध, 'प्रतिज्ञावचन करावें चि जतन. नर कां तें
स्वहित न करितिल? जावें कां हो! पावोनि पतन नरकांतें?'
मज तों संमत ऐसें; तुज कैसें यांत वाटतें विहितें?
धर्मज्ञा! तूं चि करीं, अंधा दावूनि वाट, तेंचि हित." १४
'शिव! शिव! हर! हर!' ऐसें बोलोनि प्रभु म्हणे तयासि, "कधी
नाहीं उपासिले त्वां, धर्माचें तत्व यद्द्या सिकवी. १५

---

१. युद्ध करण्यास योग्य असा. (शत्रु). २. मोठे साप. ३. युद्धांतील मैत्रीण (गदा). ४. रणांगण. ५. धर्म. ६. गांडीव धनुष्य. ७. योग्य. ८. साधु.

हें आतां चि समजलें तुज वृद्धोपासना[1] नसे घडली,
तरि च तव विचारनयनहीना[2] मति या भ्रमावर्ती[3] पडली. १६
धर्मज्ञ पुरुष न असें करिल, जसें करिसि जाल्मलीला हे.
न लघु सुगुण; न गुरु अगुण: तुळसीची सरि न शाल्मली लाहे.
'सत्य चि धर्म' म्हणसि: तत्त्यागीं भीसी हि तूं; परंतु भला
पंडित न गमसि जरि बहु पांडित्य हि करिसि;दिससि बाळ मला.
धर्मादिनिश्चय नेणे, जो करि भलतें चि, अधम तो वेड्या !
अविवेकें दृढ बांधिति, तुटति विवेकें दृढ क्रियाबेड्यां. १९
सत्यानृततत्त्वाचें जे ज्ञाते ते चि सर्वधर्मज्ञ:
निजनिश्चय कथिते जया होय जनीं तो चि कर्ममर्मज्ञ. २०
कार्याकार्यांचा तो निश्चय पार्था ! असे महागूढ;
नेणसि. असा चि मोहे जन कार्याकार्यनिश्चयीं मूढ. २१
गुरुला शरण न जातां, अध्ययनश्रम न भोगितां, शास्त्र
कैंचें? कार्याकार्यज्ञाना शास्त्राविना नव्हे पात्र. २२
तें शास्त्र तुज न ठावें. रक्षाया इच्छितोसि धर्मातें !
कर्मातें करिसि अशा जेणें होतोसि पंद अधर्मातें. २३
प्राणिवध अधर्म असें न कळे तुज धार्मिका कसें? न तरे
येणें जन. गुरुधर्म प्राण्यवध चि, हें चि आमुचें मत रे! २४
अनृत हि वचन वदावें, परि कोणास हि कधीं हि न वधावें;
सरस अहिंसा, न सुधा; एक हि सेउनि तिचा चि लवें[12] धावें[13].
ऐसें असतां भ्राता, तो हि स्वज्येष्ठ[14], त्यांत ही राजा,
तत्रापि[15] धर्मकोविद[16], बहु मानी ज्यासि शांतनव आजा. २६

---

१. ज्ञानवृद्धाची सेवा. २. सारासारविचाररूपी डोळे नाहींत जिला अशी. ३. भ्रांतिरूप खळग्यांत. ४. पामरजनाच्या चेष्टा. ५. सावरीचा वृक्ष. ६. मूर्ख. ७. कर्में ह्या च कोणी वळकट बेड्या. ८. पूर्वोक्त 'ज्ञाते' हा कर्ता. ९. स्थान. १०. श्रेष्ठ धर्म. ११. प्राणि+अवध=अहिंसा. १२. बिंदु. कण. १३. तृप्त व्हावें. १४. आपल्याहून वडील. १५. त्यांत हि. १६. धर्मवेत्ता.

पांडुसमातें त्यातें धर्मज्ञा ! मारितोसि पामरसा.
रोदन करील येणें विसरविला आठवूनि राम रसा[1]. २७
जो युद्धपराङ्मुख, जो शत्रु नव्हे, जो कृतांजळी[2], भ्याला,
पळतो, प्रमत्त[3], शरणागत हो जो, न वधिती भले त्याला. २८
तें सर्व हि कीं या तव गुरुचा ठायीं पहा, पहा नीट.
वीट न ये पापाचा; मारूं म्हणसी, असा कसा धीट? २९
ऐसें व्रत जें केलें तें बाळपणें चि, न प्रबुद्धपणें;
शुद्ध पणें लोकद्वय जिंकिति धीर, न अशा अशुद्ध पणें. ३०
धर्माची गति सूक्ष्मा, केवळ तूं स्थूळदृष्टि मुग्धा[4] ! तें
व्रत रक्ष्य ! वध्य हा गुरु ! फुंकिसि तक्र त्यजूनि दुग्धातें ! ३१
मीं[5] येथें नसतों तरि गुरुला वधितासि कीं ! अहा ! देवा !
न बुडों दिला स्वदासि व्यसनीं त्वां चि प्रभो ! महादेवा ! ३२
धर्मरहस्य तुला मीं देतों; हो भवगद[6] प्रशांत; नवें
न, प्राचीन, रसायनसें जें घाजें स्वयें चि शांतनवें. ३३
कीं धर्मज्ञप्रवरें धर्में कीं पंडितोत्तमें विदुरें
तुज पढवावीं तत्वें धर्माचीं मोहभूमिभृद्भिदुरें[7]. ३४[8]
तुज[9] अथवा त्या आत्यावाईनें कळवळोनि जेंवि हित
सांगावें, भावें[10] त्या कथितां ऐकावयासि जें विहित. ३५
जो सत्याचा वक्ता साधु चि तो, यांत संशय चि नाहीं;

---

१. धर्म गेला तर, त्याने विसर पाडलेल्या श्रीरामाला पुन्हा आठवून पृथ्वी दुःख करित बसेल. २. हात जोडलेला. ३. ज्याची विचारशक्ति गेली आहे असा. ४. मूर्खा ! ५. (मी) कृष्ण. (अर्जुन असा हि अर्थ संभवेल). ६. संसाररूप रोग. ७. मोहरूप पर्वतास वज्रासारखीं. ८. कर्वानें या आर्येवरील पाठांतर मूळांत च धावता क्रमांक टाकून लिहिलें आहे, ते असेः—

कीं धर्मज्ञप्रवरें धर्में संमोहभूमिभृद्भिदुरें
तत्वें धर्माचीं तुज पढवावीं कीं सुपंडितें विदुरें. ३५

९. अथवा तुज—असा अन्वय. १०. प्रेमानें (मातृप्रेमाने).

बहु पूज्य सत्यवादी त्रिजगीं उपमान त्या नसे कांहीं. ३६
परि जें कीं सत्य असें केवळ दुर्ज्ञेय दीर्घबाहो ! तें
कोठें सत्य चि परमाधर्मफळाकारणें चि बा ! होतें. ३७
वदतां सत्य अधर्म चि घडतो, वदतां असत्य धर्म घडे;
आजन्म सत्यवादी त्या हि सुपुरुषा असा प्रसंग पडे. ३८
तेव्हां तशा प्रसंगीं शुचि हृत्प्रिय सत्य जरि गळां चि जडे,
पर्वीं[1] जैसें दयितारत्न तसें कविसि सोडणें चि पडे. ३९
नित्य अशुचि अनृत तरी, समयविशेषीं सुधींसि[2] तें होय
धर्मार्थ सेव्य, जैसें पर्वीं च क्षारसिंधुचें तोय. ४०
लग्न, रति, प्राणक्षय, सर्वस्वविनाश, विप्रकार्य, अशा
पांचां ठायीं अनृत हि बोलावें; तें करी न नाश यशा. ४१
जोडे धर्म बरा तरि अनृत हि बोलोनि धर्म जोडावा;
जोडे अधर्म सत्यें तरि सत्याचा हि संग सोडावा. ४२
सत्यानृततत्वज्ञ चि धर्मज्ञ; तदन्य मूढ फार चि तो;
धर्मरहस्य न जाणे, कर्मभर शिरीं कशास बा ! रचितो? ४३
जातीनें अधम असो, घातक हि असो, असो महाघोर;
जो काय कृतप्रज्ञ[3] प्राज्ञमतें पुरुष तो जगीं थोर. ४४
काय नवल अंध्रवधें[4] बहु पुण्यातें बलाकें[5] जरि पावे;
आश्चर्य त्यांसि वाटो, ज्यांसि कृतप्रज्ञतागुण न ठावे. ४५
तें ही काय नवल, जो तटिनींच्या[6] संगमीं वसे विप्र,
तो धर्मकाम कौशिक मूढ बुडाला अघीं जरि क्षिप्र?" ४६
ऐसें केशववाक्य श्रवण करुनि जय म्हणे, 'महाभागा !
देवा ! तद्वृत्त[7] वदा; पुरवाया दासकाम हा भागीं.' ४७
कृष्ण म्हणे, "प्राचीना शुद्ध कथा ऐक साधुधीरा[8] ! हे.

---

१. अमावास्यादि पर्वदिवशीं. (स्त्रीगमनास वर्ज्य अशा दिवशीं). २. शाहण्या मनुष्यास. ३. कार्याकार्य जाणणारा. ४. अंधमृगाच्या वधानें. ५. या नांवाचा एक सुज्ञ व्याध. ६. नद्यांच्या. ७. तसदी घ्या. ८. साधुश्रेष्ठा !

पूर्वी एक बलाकव्याध वनामाजि साधुश्री राहे. ४८
स्त्रीपुत्रपोषणार्थें मृग मारी, परि करी न बहु हिंसा;
कीं व्हावा बहु दुःसह जठरानळताप भलतसा हिंसा[1]. ४९
वृद्ध पिता, माता ही वृद्धा त्यांतें स्ववृत्तिनें रक्षी;
आश्रितजनासि अर्पुनि जें राहे तें चि तो सदा भक्षी. ५०
कोणाला हि न दूषी, सत्य मधुर हित वदे, न दे ताप,
निजधर्मपथ न सोडी, जोडी दाटूनि न स्वयें पाप. ५१
तो साधु व्याधपती एका दिवशीं वनांत मृग धुंडी;
दैवें एक हि न मिळे जेथ मृगांच्या सदैव बहु झुंडी. ५२
श्रमला, श्रमला, ‘शम[2] लाज मला[3] न मलाब्धिला[3]’ म्हणे, हांसे;
स्वकुटुंबपोषणार्थ चि धांवे घेऊनि शर, धनू, फांसे. ५३
फिरतां फिरतां गेला कोणा एका वनीं धनुष्पाणी,
तों तेथ पीत होता एक श्वापद विचित्रसा पाणी. ५४
तो घ्राणचक्षु[4] अंध श्वापद दूरूनि जेधवां पाहे,
व्याध म्हणे, ‘हें अद्भुत कोठूनि अरिष्ट पातलें आहे? ५५
ऐसा न पाहिला म्यां, आयकिला ही नसे असा जंतु*;
हिंसास्वधर्मनिरता मज कैसा दुष्टमारणीं मंतु[5]?’ ५६
ऐसें बहुधा चिंतुनि तेणें मर्मी च हाणिला बाण;
प्राण क्षणांत गेले; व्याधासि विमान ये, तुझी आण. ५७
आलें विमान सुंदर, आले गंधर्व, अप्सरा आल्या,
झालें सुकुसुमवर्ष[6] हि, झाले वाद्यध्वनी, स्तुती झाल्या. ५८
‘झालें असें कसें’ जरि म्हणसी तरि ऐक; भूत* तें दुष्ट
पूर्वी उग्र तप करी, त्यासाठीं होय आँत्मभू[7] तुष्ट. ५९
‘वर माग’ असें म्हणतां, तें भूत म्हणे, ‘क्षुधातुरा तर्पीं[8];

१. हिवसा, हिंवाच्या तापाप्रमाणें थंड, शांत. २. शांति. ३. मला पापसमुद्राला ४. नाक च आहे डोळा ज्याचा. (वासावरून ओळखणारा). ५. अपराध. ६. वृष्टि. ७. ब्रह्मदेव. ८. तृप्त कर. * प्राणी.

देवा! समस्त भूतें म्यां भक्षावीं असा चि वर अर्पी.' ६०
ब्रह्मा म्हणे, 'दिलें, जा: परि तूं होसील सर्वथा अंध;
तुज चक्षु घ्राण असो, कळवील पदार्थ घेउनी गंध.' ६१
तें सर्वभूतनाशीं कृतनिश्चय भूत मारितां, व्याधा
भूताभयदान घडे; कीं, सर्वांची निवारिली बाधा. ६२
अंध प्राणी वधितां नीच मृगव्याध लाधला सुगती;
दुर्ज्ञेय धर्म पार्था! ज्ञानमदें साधुलोक कां फुगती? ६३
हिंसक तरे विचारें, बहु सत्कृत जाहला असा नाकीं;
सत्यें विप्र बुडे तें कथिन; परि व्यग्रधी असाना कीं. ६४
कौशिकविप्र तपस्वीश्रेष्ठ बहुश्रुत असे, वसे उटजीं;
जाणे भूतहितान्यज्ञानें, स्वपरांसि करिति हिंपुट जीं. ६५
ग्रामाबाहेरि, न बहु दूर, नदीसंगमीं असे उटज,
जेथें बकुल तमाल न्यग्रोध रसाल शाल्मली कुटज. ६६
सत्य सदा बोलावें तप मुख्य नसे चि या तपापरतें,
ऐसें धरिलें होतें सत्यव्रत कौशिकें अपापरतें. ६७
सत्यव्रतनिष्ट असा विप्र असे: तो पहा कसें झालें;
यावें स्वर्गफळ ज्या सत्यव्रततरुसि नरकफळ आलें! ६८
तस्करभयें पळाले जे काय धनी, घनीं वनीं क्षिप्र
जीवनधन रक्षाया शिरले, जाणे तयांसि तो विप्र. ६९
मागूनि चोर आले, पुसती सत्यव्रतासि ते लोभी;
सांगे धनी वनींचे; कीं, बहु सत्य त्यजावया तो भी. ७०
'वनिं धनिक निकट' कटका दस्यूंच्या कथि, वदे मृषा न मुनी;

१. सर्व प्राणिमात्राचा नाश करण्याविषयी केला आहे निश्चय ज्याने. २. 'सत्यें विप्र बुडे' हें ऐकून उद्विग्नचित्त होऊं नकोस. ३. जी स्वेतरज्ञानांस तुच्छ लेखतात अशी प्राणिमात्राचें कल्याण करणारी शिवायकरून सर्व ज्ञानें त्याला अवगत होती. ४. वटवृक्ष. ५. आम्रवृक्ष. ६. सावरीचा वृक्ष. ७. कुड्याचें झाड. ८. निबिड अशा. ९. वनांत लपून राहिलेले.

ते दुष्ट तुष्ट होउनि गेले त्या सत्यशिववृषा[1] नमुनी. ७१
वदलों 'सत्य शिव' असें युक्त चि; परि तो न वृषतुळापात्र;
शिववृष विश्वनमस्कृत, त्यातें 'पशु' म्हणति अज्ञजन मात्र.
धन फार तस्करानीं रानीं संपादिलें वधूनि धनी;
दुर्गति पडे मुनिगळां, जसि दयितगळां[2] सतीवधू निधनीं[3]. ७३
धर्माची अतिसूक्ष्मा गति, सू[4] क्ष्माकुक्षिमाजि[5] तसि आहे;
लाहे गुरुप्रसादज्ञानांजन जो सुदृष्टि तो पाहे. ७४
म्हणुनि उपासावे जे शांत सदय तत्वबोधचंचु[6] कवी;
ते चि ज्ञानप्रसवीं[7] क्षम; सर्पातें न सर्पकंचुक[8] वी. ७५
न विचारितां तराया जो घालील स्वयें चि नर कास,
तो धर्मरत हि तत्व न कळतां जाईल उग्र नरकास. ७६
सद्धर्मबोध विनता सच्छिष्या, सिद्धरस[9] जसा कथिला,
कीं लोहा स्पर्शमणी, होय तसा जो गुरूत्तमें कथिला. ७७
धर्मी अधर्म हि असे, धर्म अधर्मी हि; म्हणुनि सत्तर्क[10]
श्रुति अनुमान हि पार्था! धर्महृदयपद्मबोधकर अर्क[11]. ७८
जीवांचा प्रभव[12] जया कर्मैं तें कर्म धर्म बा! समज;
तो धर्म जो अहिंसा; हें चि कळे तत्व केशवास मज. ७९
जे हिंसक उग्र तयां धर्म अहिंसा चि मुख्य कथिलाहे;
कोणही हि असो प्राणी, पुष्कळ कल्याण या चि पथिं लाहे. ८०
करितो धारण यास्तव 'धर्म' म्हणावें, प्रजांसि जो धरितो[13];

---

१. सत्यरूपी शिवाच्या नंदीबैलाला. २. नवऱ्याच्या गळ्यात. ३. मरणकाळी. ४. सुई. ५. पृथ्वीच्या पोटांत. ६. तत्वज्ञाननिपुण. ७. ज्ञानोत्पत्ति करण्याच्या—ज्ञानप्राप्ति करून देण्याच्या—कामी. ८. सापाची कात. ९. पारा. १०. शास्त्राला धरून असलेला तर्क. ११. धर्माच्या हृदयरूपी पद्माचा विकास करणारा (धर्माचें रहस्य उघड करून दाखविणारा) सूर्य. १२. उत्पत्ति. (उत्कर्ष). १३. पतन व नाश यांपासून संरक्षण करितो.

धारणेसंयुक्त असा धर्म स्वोपासकांसि उद्धरितो. ८१
'प्राज्ञस्तोषं जनयेत्तदेव शिवपूजनं' अशा उक्ति
दाखविति, पारदार्यादिक म्हणती धर्म, मृत्युला मुक्ती. ८२
स्थापिति पाखंड कवी वेदोक्तिविरुद्ध धर्म मोक्ष असे.
त्यांसीं बोलों हि नये, त्या दुष्टमतीं न धर्म लेश असे. ८३
वेदोक्तीसीं नसतां विरुद्ध जें प्राणिशर्मकर कर्म,
त्यातें म्हणतों आम्हीं सांदीपनिसिंधुजीवनद 'धर्म.' ८४
'धर्माच्या संदेहीं निर्णायक वेदशब्द ही नाहीं;
तेंवी च लौकिकीं ही युक्ति पहातां असे चि ना कांहीं; ८५
तेथें काय करावें' म्हणसी तरि ऐक सांगतों मित्रा!
धर्माची बहु सूक्ष्मा गति आहे आणिखी महाचित्रा. ८६
विप्रें चोरी केली, तें कळलें कर्म आपणा साचें;
याचा संदेह तया झाला, नेलें समस्त धन ज्याचें. ८७
कथितां घात स्तेनीं विप्राचा, न कथितां हि धनिकाचा;
तेथें मौन धरावें. हा धर्म म्हणों नको चि मनि काचा. ८८
मौनें हि सिद्धि नसतां, स्पष्ट वहाव्या विचारितां आणा,
अनृत नव्हे तें, सत्य चि, भावोजी! तुम्हि असें मनीं आणा.
व्रत घेउनि कर्म विहित न करी तो स्वीकृतव्रतफळाला
पावेना चि कधीं ही; दांभिक फटकाळ केवळ जळाला. ९०
मरणीं, विवाहकाळीं, ज्ञातिवधीं, मर्मभेदनावसरीं,

१. पाळला जाणारा. २. शहाण्यानें संतोष उत्पन्न करावा (सुखाभिवृद्धि करावी) हें च शिवपूजन. ३. वचनें. ४. परस्त्रीगमनादिक. ५. नास्तिक. ६. बुद्धिकुशल. ७. जीवाना कल्याणकारक. ८. सांदीपनी (श्रीकृष्णाचा गुरु) हा च समुद्र, त्यास मिळणारे जीवरूपी नद जे आम्हीं. ९. निर्णय करणारा. १०. सामान्य जनाच्या युक्तिवादांत. ११. अतिविचित्र. १२. चोर अशा. १३. नाश पावला. १४. कुळाचा नाश होत असतां.

ज्ञात्या सुधोक्ति तारी; न बुडवि वरुणासि[1] भग्ननाव सरीं. ९१
जो रानीं चोरानीं धरिला तेणें घडावया मुक्ति[2]
लेश विचार न करितां बोलाव्या तेथ शतमृषा उक्ति. ९२
असतां शक्य न द्यावें धन चोरांला, मृषा हि बोलावें;
राहे धन, पुण्य घडे अनृतें, तरि कां सुखें न डोलावें? ९३
अनृतें वांचत असतां अनृत न बोलेल, वित्त चोरांसी
देईल त्यासि तें धन शापील; पहा पुसोनि थोरांसी. ९४
तस्माद्धर्मार्थ अनृत वदतां सत्यव्रता नसे हानी;
ऐसा चि विचार मनीं धरिला सद्धर्मसद्रसेहानीं[3]. ९५
हें धर्माचें लक्षण, न अतिक्रमितां चि धर्ममर्यादे,
कथिलें म्यां सुहृदें तुज; यासि स्थळ हृदय मित्रवर्या! दे. ९६
तत्व यथामति कथिलें धर्माचें म्यां तुला अतापार्थ;
कीं, मज वाटे, पावो कीर्ति सुधर्मज्ञसंमता पार्थ. ९७
हें सर्व ऐकिलें कीं? इकडे मज मातुलात्मजासि[4] पहा;
बोल विशंक स्वमुखें, जरि तुज वाटेल वध्यसा नृप हा." ९८

अध्याय बेचाळिसावा.

(अर्जुनकृत धर्मनिंदा व स्वस्तुति).

अर्जुन म्हणे, "विशुद्धज्ञानघना! गुरुवरा! हितकरा! या
ऐशा व्यसनसहस्रीं तूं चि क्षम आमुचें हित कराया. १
जैसा हा ऐसा चि स्वाश्रितजन तार. कोप दे[5] शमळें,

---

१. वरुण हा समुद्र व पर्जन्य यांचा अधिपति; त्यास त्याची नांव सरोवरांत फुटली तरी बुडवील कशी? तद्वत च सर्व धर्माधर्माच्या ज्ञात्याला प्रसंगविशेषीं खोटें बोलावें लागलें तरी त्यापासून भय नाहीं. २. सुटका. ३. सद्धर्मरूप सद्रसाची इच्छा करणारानीं. ४. मामाच्या मुलास. ५. पाप.

हें जाणत भुललों; परि नुरवि तुझा नारकोपदेश मळ. २
भवदुपदेशसदंजन ल्याली मति, सर्व मोहपडळ मळ
गेला चि पद्महस्ता! विवेकदृष्टींत लेश न डळमळ. ३
आर्याचें चि न केवळ, माझें हि न, धर्मसेतुचें हि तसें
रक्षण केलें बा! त्वां; तुजविण कोण्ही नसे दुजें हितसें. ४
हें व्रत म्यां चि न केलें, भीमें हि असें चि कीं, 'म्हणेल मला
'तूवरक[1]' असें जो तो जन मारावा, असो असाधु, भला.' ५
तूं माता, तूं चि पिता, दाविसि लाविसि हिता पथा नीचा.
तव उपदेश चि निवर्वी, दे रस पीतां हि ताप थानींचा. ६
गति तूं चि आमुची बा! आश्रय आम्हांसि तूं चि मावासा[2]!
महिमा तुझा नव्हे गा! या ब्रह्मांडोदरांत मावासा[3]. ७
तूं आद्यगुरु समस्तां धर्मज्ञांचा, तुझें चि मत मानें;
बा! भवदुपदेश तसा, दशशतकर[4] ही लयासि न तमा ने. ८
राजा अवध्य कळलें, धर्माधर्मांबुदुग्धहंसा[5]! रे!
संसारेभमृगपते[6]! संशय उरला नसे चि कंसारे! ९
वध हि न घडे, प्रतिज्ञारक्षण ही होय, वद असें कांहीं;
देवा! न म्हणावें तव भक्ता 'भग्नप्रतिज्ञ' लोकांहीं. १०
तापें उलतां, सकरुण दीनासि म्हणेल कोण 'न उल' गडी?
संकटपाशनिबद्धप्राणिगणाला त्वदन्य न उँलगडी." ११
"नृप[8] वध्य नव्हे. आतां, 'रक्षीं' म्हणसी जरि 'प्रतिज्ञा[9] ती,'
तरि ऐक; वतन बुडतां न उपेक्षिति बा! अरिप्रति ज्ञाती[10]. १२
मग तूं तों कृष्णाचा प्रियसख सर्वस्व; जें तुला जड तें
मजला चि, सख्या! जैसें मातेस चि दुःख, जें मुला जडतें.

---

१. खाडू, नपुंसक. २. लक्ष्मीनिवासा! ३. मावण्यासारखा. ४. सहस्रकर सूर्य. ५. धर्म व अधर्मरूपी दूध व पाणी ही निरानिराळी करणाऱ्या हंसा! ६. संसाररूप हत्तीच्या सिंहा! ७. सोडवी. ८. कृष्ण म्हणतो. ९. मागें अध्याय ४१। १० पद्य. १०. एककुलोत्पन. (आपसांत वैमनस्य असलेले भाऊबंद).

हो आमुची[1] प्रतिज्ञा मिथ्या, परि बा! तुझी न हो कांहीं,
तें आमुचें चि यश, तुज वर्णावें 'सत्यसंध' लोकांहीं. १४
जीवंत तों असावा धर्म, वधावा न हाणतां असिला,
युक्ति असे, घे; तूं मम सर्वस्वा पात्र, मग न कां असिला? १५
जरि मान्य मान पावे तरि तो जीवंत जीवलोकांत;
तो मानभंग होतां जीवन्मृत, बुडति आप्त शोकांत. १६
भीमादि तुम्हीं भ्राते सर्व हि संमानितां सदा राया;
भजतां विशुद्ध भावें पांडुपृथाबुद्धिनें सदारा या. १७
मान्यातें 'तूं' म्हणता, करितां अवमान, होय वध; मानीं.
गुरुनिंदा लेश करीं, करिजेते सर्वदा हि अधमानीं. १८
ज्ञानवयोवृद्ध, मुनीश्वर, शूर हि मानिती अशा शुचितें,
त्वां आजि ऐकवावीं वचनें जीं खळजनाननीं उचितें. १९
अपमानें गुरुचा वध होतो शस्त्राविणें चि तुंकारें;
हें चि अथर्वांगिरसी श्रुति सांगे 'मान्यघात हुंकारें.' २०
अपमान तुवां करितां स्ववध चि केला असें गमेल नृपा;
मग पदनमनीं न मनीं कोप प्रभु धरिल, करिल फार कृपा. २१
अनृताणासूनि असा स्वगुरुवधापासुनीं हि हो मुक्त;
या धर्मसंकटीं तों आम्हांला हें चि भासतें युक्त. २२
देईल सकृप नृपवर तुज आशीर्वाद पाद धरितां चि;
करिल क्षमा क्ष्मामाधव; निवतें सुजनमन नमन करितां चि. २३
हें तों अत्यावश्यक कार्य स्वार्यप्रसाद घे आधीं;

१. चक्र घेऊन भीष्मावर धावन जाऊन कृष्णानें भक्तासाठीं आपली प्रतिज्ञा मोडली. २. तर. ३. अशा युक्तीला. ४. जीवंत असून मृतवत. ५. पांडू व कुंती यांच्या ठायीं असलेल्या आदरबुद्धीनें. ६. स्त्रीसह अशा. ७. केली जाते. ८. 'तूं' या वर्णानें. ९. 'हूं' या वर्णानें. १०. चरण वंदिल्यानें. ११. प्रतिज्ञा-भंगरूप खोट्यापासून. १२. धर्माचरणाचे बाबतीत आलेल्या संकटामध्यें. १३. भूपति. १४. आपल्या ज्येष्ठ बंधूचा आशीर्वाद.

मग सगणें[1] कर्ण मारुनि निर्मळ यश शस्त्रिभूषणा[2]! साधीं." २४
जिष्णु म्हणे धर्मातें, 'राया! करिसी वृथा चि कुत्सा, हें
तरि शोभतें तुज जरी टिकतासि रणांगणांत उत्साहें. २५
त्यजुनि रण तुज न टिकवे दूर क्रोशावरी हि, तो[3] मातें
निंदिसि, उच्चपदस्थित शिव[4]शिरधत्तूर जेंवि सोमातें[5]. २६
निंदो तो मज, मर्दी जो शतशः संगरीं गज, गदीश[6],
जैसा कल्पांतींचा रुद्र महात्मा अभंग जगदीश. २७
युद्धीं जो उत्साही साहित्या ही रथादिका न गणी,
गजयूथीं सिंह तसा शिरतो स्वबळें भटप्रधानगणीं[7]; २८
जों बहुबळ रिपु पाहे तों हर्षें फार भीम, शर भाते
विसरे, भुजीं च कवळी. जिंकिति अरिहरि न भीमशरभा ते;
तो त्वदधिक मदधिक मज निंदो, तूं निंदिसी बळें कवणें?
गुडें[8] निंदिजे तदधिकें खंडें[9], परि कोणत्या गुणें लवणें? ३०
जो गांधारीसुतशतघातख्यातव्रत स्वतः[10]क्षम तो
निंदो मज, निजधर्मीं त्वदधिक शिक्षा[11]क्रियादिकें गमतो. ३१
खळबळजळधिप्रति मीं वडवानळ[12], तो अगस्त्य[13], तूं वटसा[14];
भट साचा नससि, दिससि भटसा, चाळविसि या जना नटसा.
गज आजि आठ शत ज्या वीरें घटिकेंत मारिले, जरि तो
निष्ठुर बोलेल तरी बोलो; विक्रम तसा चि तो करितो. ३३
जो भुजबळसंपन्न क्षत्रिय तो चि प्रसिद्ध हें लोकीं,

---

१. सपरिवार. २. शस्त्रधाऱ्यांचें भूषण च अशा (अर्जुना)! ३. अशा प्रकारचा तो तं. ४. महादेवाच्या मस्तकावरील धत्तूरपुष्प. ५. चंद्रातें. ६. गदाधरश्रेष्ठ भीम. ७. मोठमोठ्या योद्ध्यांच्या समुदायांत. ८. गूळ. ९. साखरेनें. १०. स्वतां च समर्थ असा. ११. शिक्षण व पराक्रम इत्यादिकानीं. १२. या नांवाचा समुद्रशोषक अग्नि. १३. सर्व समुद्र एकदम प्राशन करणारा ऋषि. १४. प्रलयसमुद्राच्या लाटांचे दुःसह आघात बसत असतां हि नष्ट न होणाऱ्या किंवा त्याचा कांहीं प्रतिकार हि न करणाऱ्या अक्षय्यवटासारखा.

वाग्बळ[*] तो चि ब्राह्मण; तूं वाग्बळ वेद सर्वदा घोकीं. ३४
ब्राह्मण मृदु, तूं निष्ठुर, निंदिसि मज, तूं चि निंद्य, मीं न जनीं.
सर्वस्वें भजतां परि नाहीं सुख पावलों तुझ्या भजनीं. ३५
वेचुनि धन सुतरत्न हि, जीवित संकल्पिलें तुझ्या काजीं,
तदपि वदसि असिं वचनें, न वदावीं शत्रुला, न रंका जीं. ३६
कृष्णातल्पीं[1] बैसुनि अवमानिसि मज महारथघ्नातें.
जें काय स्वहितकरीं निष्ठुरपण साजतें कृतघ्ना तें. ३७
यद्यपि कथिला स्वमुखें स्ववधोपाय हि तुला, तथापि तया
वधिता काय शिखंडी, धृतराष्ट्राच्या महारथा पितया[2]? ३८
पांचाळ रक्षिला म्यां, वधिला म्यां तो[3] हि; काय कापूस
भांडेल ज्वलनासीं? हें त्या चि सुसाधु[4]नायका पूस. ३९
तुज राज्य काय होय द्यूतरता? नैकसी[5] च हितवाचा.
स्वाश्रयसह नरकांत चि बुडतो स्त्रीबंधुवर्ग कितवाचा[6]. ४०
सहदेव द्यूताचे दोष वदे, तुज न सोडवे, गा! तां[7]
केला घात, न शंकसि आम्हांवरि आजि गोडवे[8] गातां! ४१
रिपुबळजळनिधिमाजि हि कोण्ही तरि जन तरेल अक्षत रे?
श्रुत जरि असेल तरि वद, कोण्ही द्यूतीं धरूनि अक्षं[9] तरे? ४२
शिवलासि जेधवां त्या अक्षांला कुरुसभेंत तूं पूज्य,
अस्मत्सुखासि पडलें तेव्हांपासूनि आजिवरि पूज्य. ४३
दोहीं पक्षीं व्हाया वीरक्षय हेतु हे तुझे पाय,
बा! यज्ञ भला केला; गावें माहात्म्य बा! तुझें काय? ४४
मेले नृप नृपनंदन, झाल्या विधवा वरस्त्रिया कोटि,

---

१. द्रौपदीच्या शयनावर. २. पितृतुल्य अशा भीष्मास. ३. भीष्म. ४. भीष्मास. ५. न ऐकसी. ६. जुगाऱ्याचा. ७. त्वां. ८. आपण च सर्व घात करूनसवरून आमच्या नांवानें खडे फोडण्याला तुला आज शंका वाटत नाहीं. ('गोडवे' हा शब्द येथें उपरोधिक योजला आहे). ९. फासे. * वाक्पांडित्य करणारा.

खोटी धरितासि न मति तरि होती हानि कां असी मोठी?
करि कुशळक्षयदक्षां[1] अक्षां जो स्पर्शे तो चि हा कर कीं,
येणें चि राज्य बुडउनि आम्हां स्ववशांसि[2] लोटिलें नरकीं. ४६
शब्दप्रतोद[3] टोंचिसि, खोंचिसि, पडतात काळजासि घरे;
खदिरांगारस्पर्शें बहु कठिन हि लोह तापतां विर्धरे[4]. ४७
आम्हां हतभाग्यांला एक दिलें दुःख, हें चि बहु; देवा!
भोगूं द्या तें आधीं; द्यावें न दुजें; दयाकरा! ठेवा.' ४८
ऐसी गुरुनिंदा करि; परि धरि हरिसख असह्य अनुताप;
तापप्रद होईल चि घडतां भगवज्जनास ही पाप. ४९
भगवदनुमतें केली, संकट जाणोनि धर्म रक्षाया;
तदपि बहु व्याकुळ करि गुरुनिंदा स्वगुरुदास्यदक्षा या. ५०
पुनरपि कपिकेतन घे असि, त्यासि तदा गदाग्रज[5] विचारी;
'कां गा! खड्ग उपसिला? मज भाससि तूं तसा चि अविचारी.'
फाल्गुन म्हणे, 'प्रभो! मीं गुरुनिंदक, मज न दे चि सुख काय;
करितों स्ववध स्वकरें, दावावें म्यां जनांत मुख काय?' ५२
देव म्हणे, 'रे सुज्ञा! गुरुची निंदा करूनि दुःख असें;
हत्या केली असती तरि मग करितासि सांग काय कसें? ५३
यास्तव म्हणतों नाहीं तुज वृद्धांची उपासना घडली;
धर्म न जाणसि कांहीं; भ्रांति तुझ्या बुद्धिच्या गळां पडली.
काय म्हणावें तुजला वेड्या! करितोसि आत्मघात कसा?
पातक सामान्य न हें; निंद्य नसे अन्य आत्मघातकसा. ५५
जातासि घोर नरकीं भ्रातृवधें रक्षितां हि त्या सत्या[6].
अत्याकुळ घोरतरीं नरकीं तुज करिल हे तुझी हत्या. ५६
केलें गुरु गुरुनिंदापातक म्हणवूनि आत्मघात कवी

---

१. कल्याणाचा नाश करण्यात दक्ष असलेल्या. २. तुझ्या आधीन (आज्ञेत) असणारांस. ३. शब्दरूप टोंचण्याचे साधनविशेष. ४. वितळे. ५. गद (बलराम) आहे अग्रज ज्याचा तो, कृष्ण. ६. प्रतिज्ञारूप सत्या.

कोण करिल? तें प्रायश्चित्त कसें, जें अनंत पातक वी? ५७
आम्हां इष्टां मित्रां धर्मादिसहोदरांसि शोकांत
घालूं पाहसि मागुति आत्मवधें, हें अयुक्त लोकांत. ५८
स्ववध करावा चि असा आग्रह जरि कीं असेल चित्ताचा,
आम्हां तो मान्य नसे, कृपणांसि जसा विनाश वित्ताचा. ५९
आतां असें तरि करीं, न चुके जन चालतां पथें बा! गा!
स्वगुणोद्धिच्या स्वमुखें एका, टाकूनि ताप, थेंबा गा. ६०
परनिंदेनें परवध, आत्मस्तवनें हि आत्मवध होतो.
हो तोष या वधें; तो सर्वांचा वध, न आत्मवध हो! तो.' ६१
फाल्गुन म्हणे, 'तथास्तु;' प्रभुच्या वचनें स्वयें स्वगुण वर्णी,
लाजत होता पूर्वी जो निजगुणगीत ऐकतां कर्णीं. ६२
ज्यासि महेश सुदुर्लभपददर्शन, यश हि, करुनि आहव[2], दे,
तो साधु सज्य कार्मुक धरुनि असे स्वगुण शुभ्रवाह वदे. ६३
"राया! एक धनुर्धर मीं कीं तो सद्यशःपद पिनाकी[3].
गाती मज हि प्रेमें प्रभुचे[4] बंदी जन्हीं तदपि नाकी. ६४
मीं असतां उघडावा तिसरा देवें[5] क्षयार्थ कां डोळा?
मत्सम अन्य धनुर्धर नाहीं लोकत्रयांत, धांडोळा[6]. ६५
हा वीर असा आहे, जरि आज्ञा देव तो करिल याला,
राया! घडी न भरतां नेयील चराचरा तरि लयाला. ६६
केला दिग्विजय, बळें नृपजन चि न धनद[7] ही करद केला,
म्यां राजसूय मखपति अतिदुष्कर तदपि सिद्धिला नेला. ६७
माज्या तेजें चि मयें[8] येउनि रचिली महीवरि[9] सभा, जी
खळदृष्टिसि, घूकांच्या दृष्टिसि भानुप्रभेपरिस, भाजी. ६८
मीं चापबाणपाणि स्वरथीं समरांत जेंवि शंकरसा;
माज्या भुजाश्रयें तुज राया धर्मा! भजे विशंक रसा. ६९

---

१ पश्चात्. २. युद्ध. ३. शंकर. ४. शंकराचे. ५. शंकरानें. ६. शोधा. ७. कुबेर. ८. विशेष खुलासा सभा० अ० १।१ तें ७ मध्यें पहा. ९. पृथ्वी.

जे पूर्वदक्षिणोत्तरपश्चिमदेशीय वीर भूप हि म्यां
वधिले, संसप्तक ही, त्रिजगीं माझ्या नसे तुळा महिम्या. ७०
संसप्तक थोडेसे असति, न धरितील ते हि पाप तग,
अन्वर्थ मीं [1]धनंजय, जे माजे शत्रु ते नृपा! [2]पतग. ७१
आल्या होत्या प्रबळा अकरा अक्षौहिणी स्वरिपुसेना;
अर्ध्या म्यां चि विमथिल्या, तऱ्हि हा नृप मज पहा [3]हरि! पुसेना!
अकरा हि मारितों मीं, किमपि अशक्य न [4]मदाशुगप्रकरा;
स्वकरा आवरिलें म्यां भीमादियशोर्थ, [5]हें मृषा न करा. ७३
भीतासि अभय देतों, अस्त्रज्ञांतें चि मारितों अस्त्रें;
देतों मान स्वजना; नातरि करितीं च भस्म हीं शस्त्रें. ७४
रथ आण, चाल कृष्णा! होवूं कर्णार्णवांत नवनौका,
हो हस्तिना[6]पुरौका धर्म, पुन्हा हो कदापि न [7]वनौका. ७५
या धर्माच्या तेरा वर्षें हृदयीं सदैव जें सलतें,
चाल सख्या! काढूं दे, मजवांचुनि कोण काढितो [8]सल तें? ७६
वरि जें कद्रू गिळितां गुरुडें निजपुत्र साप, [9]राधा 'तें
दुःख,' म्हणो 'सह्यः' नृपा! वधितों त्या आजि सापराधातें. ७७
काढीन रिपु न वधितां कवच, न वचन मृषा, वृषा मथितों;
धर्मा घर्मार्त[10]शिखींप्रति घनसा तुज सुखार्थ मीं कथितों." ७८
ऐसें वदोनि वंदी, धर्मासि म्हणे, 'क्षमा करा देवा!
ठेवा दुरुक्ति न मनीं, मज आज्ञा द्या करावया सेवा. ७९
मीं ऐसें कां वदलों हें ही समयांतरीं कळेल नृपा!
या दासावरि देवा! तव चरणांची असो सदैव कृपा. ८०

१. धनंजय (अग्नि) हें माझें नांव सार्थ आहे. २. पतंग. ३. प्रभुंप्रति वक्ति—
—**पंत.** कृष्णास उद्देशून म्हणतो. ४. माझ्या बाणसमूहास. ५. हें खोटें समजूं नका, असा भावार्थ. ६. हस्तिनापुरवासी. ७. वनवासी. ८. बाणादिकांचा अग्रभाग. ९. कर्णमाता. १०. उन्हानें पीडिलेल्या मयूरास.

राया! तव प्रियार्थ चि मम जीवित, सत्य हें तुला वाटो,
तुझिया अजातशत्रो! एक हि लव न क्षमाब्धिचा आटो. ८१
सत्वर मरेल कर्ण प्रभुच्या क्षोभें चि आजि आजींत;
तव तेज चि जयद असे मद्भुजरथचापतूणवाजींत. ८२
आज्ञा दे मज जाया, अहिता राधासुतासि माराया,
समरापासुनि भीमा मुक्त कराया, गुरूत्तमा! राया!' ८३

अध्याय त्रेचाळिसावा.

जय विनवी, पाय धरी, मागे आज्ञा, अशांत तो धर्म
शयनावरूनि उठला; ये त्याच्या कोप मनिं, मुखीं घर्म. १
धर्म म्हणे, 'म्यां उग्रव्यसनांत तुम्हांसि बुडविलें बापा!
हें शिर खड्गें खंडीं, दंडीं मजला कुळांतका पापा. २
मीं पाप, व्यसनी मीं, मूढ, कठिन, भ्याड, आळसी, खोटा,
मोटा घातक मीं, मज मारीं; स्वहितीं करूं नको तोटा. ३
जातों वनवासा मीं, तुमची पीडा समस्त वारो गा!
स्वस्थ सुखी हो बापा! जावूं दे या सुदुःसहा रोगा. ४
मीं राज्यानर्ह, कुधी, क्लीब, विचार न कळे बरा ज्यासी;
भीम महात्मा राजा राज्य करू, योग्य तो चि राज्यासी. ५
मज पाहतां असुख तुज व्हावें कीं म्हणुनि हा नसो. सवती
जैशा, परुषोक्ति तशा या मच्छ्रुतिला तुझ्या न सोसवती. ६
तुज हा कितव, न हित, वनवासोचित होय जो यशा नाशी;
जावा वनासि तरि तो जन, जाईना जरि स्मशानासी.' ७
इत्यादि धर्म वदला, उठला जाया वना तप कराया;

१. तुझ्या–धर्माच्या. २. राज्यास अयोग्य. ३. दुष्टबुद्धि. ४. सपत्नीजन. ५. कठोर वचनें. ६. माझ्या कानाला. ७. मरेना.

जें पद[1] जना अमृत, तें विष चि, न केवळ गमे सपर्के[2] राया. ८
ज्याचे पाय धराया त्यागुनि सर्वस्व होति सन्यासी,
राज्य त्यजितां तो हरि धरि पाय असें न भाग्य अन्यासी. ९
शयनावरूनि राजा धर्म उसळला सुवृत्त[3] कंदुकसा,
त्याच्या चरणीं जडला हरि करिपतिच्या प्रगाढ[4] अंदुकेसा[5]. १०
चरणीं घालूनि मिठी विनवि प्रभु जेंवि पुत्र बापातें;
प्रेमें आकर्णावें[6], वर्णावें यश[7], हरील पापा तें. ११
"राया! क्षमा करूनि श्रवण करीं सत्य सांगतों बा! गा!
रागा न धरीं चित्तीं, जागा तूं शांतिचा महाभागा! १२
असि जिष्णुची प्रतिज्ञा, 'जो 'दे गांडीव चाप अन्यातें,'
ऐसें म्हणेल त्यातें मारावें' बोलिलासि धन्या! तें. १३
हा सत्यसंध संधा रक्षाया बोलिला असें, न मदें;
माझ्या मतें चि केला बा! तव अवमान या खळ[8]मदें. १४
जो अवमान गुरूंचा तो चि वध, असें मजप्रति ज्ञाते
सांदीपनिगुरु वदले, तें करउनि रक्षिली प्रतिज्ञा ते. १५
या पार्थें चि न, म्यां ही केला हा तव अतिक्रम[9] व्यक्त,
देवा! क्षमा करावी; आम्हीं चुकलों तऱ्ही तुझे भक्त. १६
दे अभयदान आम्हां दोघां शरणागतां, नतां; वद या
मातुळ[10]पुत्रा 'मा भैर्वत्स[11]!' असें, मागतों तुला सदया. १७
वांछिसि तें चि घडेल चि; कीं, तूं गुरुविप्रभक्त भूपा! हें
न मृषा; राधेयाचें आजि प्राशील रक्त भू, पाहें. १८
तूं ज्याचा वध वांछिसि त्याचें राहेल काय जीवित तें?
अवितथ[12]संकल्पा! तव न यशें त्रिजगांत काय जी! वितते[13]?'

१. राज्यपद. २. अरुचिक. ३. गरगरीत वाटोळा (पक्षीं) सद्वृत्त. ४. अतिशय बळकट. ५. साखळदंडासारखा. ६. ऐकावें. ७. हरीचें. ८. दुष्टांस दुःख देणाऱ्या (अर्जुनानें). ९. अवमान. १०. तुझ्या मामाच्या मुलाला—मला. ११. वत्सा! भिऊं नकोस. १२. सत्यसंकल्पा! १३. विस्तार पावलेली असीं.

ऐसें सांत्वन करि हरि; हरि[2] हरि! हरि! धरुनि पद भजकमोहा[3].
प्रभुच्या मनीं असें कीं लोकीं निजभक्त दीन न गमो हा. २०
प्रभुनें सांत्वन केलें हरिलें सामामृतांशुनें[4] तेम[5] तें,
गमतें बहु सुख हरिच्या या चरितें सर्वशांतदांतमतें[6]. २१
धर्म प्रसन्नचित्तें उठउनि भेटे प्रभूसि, कर जोडी,
विनवि, विनयरुचि[7] त्याची वाणी दे तसि सुधा न दे गोडी.
' वदतोसि सत्य देवा! मदतिक्रमकारण प्रभो! कळलें,
मळलें होतें मन, परि केलें त्वां शुद्ध, तुजकडे वळलें. २३
देवा! हे वाहे वागमृतनदी[8] ज्यावरूनि तो कां गा!
न निवेल? दीनबंधो! निववि ज्योत्स्ना[9] हि लागतां आंगा.२४
सांपडलों होतों कीं कोपा, जैसा धनी वनीं मांगा;
या व्यसनीं रक्षीसा कोण दुजा आप्त, कृष्णजी! सांगा. २५
व्यसनसमुद्रीं आम्हां उत्तारक[10] सेतु हे तुझे पाय,
आम्हीं सनाथ कृष्णा! तुजकरितां; फार मीं वदों काय? २६
जननीजनकशताधिक वत्सळ तूं चि; न अगाध अर्णव तो,
महिमा चि अगाध तुझा; चतुरा! चतुरानना[11] न वर्णवतो. २७
आम्हां तुच्छां केलें त्वां पूज्य अगा! प्रभो! दयाळो! हें
जाणे जग. वर्णावी स्पर्शमणीची किती दया लोहें?' २८
नृप समजतां[12], म्हणे हरि, " पार्था! ये, बंधुला करीं नमन;
याचें प्रसन्न मजवरि झालें, तुजवरि तसें करीन मन. २९
इतुका संताप तुला झाला, जरि ' तूं ' म्हणोनि अनघातें[13],

१. दूर करी. २. आश्चर्योद्गार. ३. भक्ताच्या अज्ञानास. ४. सांत्वनपर भाषणरूप चंद्रानें. ५. अज्ञानांधकार. ६. शांत व दांत अशा सर्व जनाना मान्य अशा. ७. विनयाची आहे आवड जिला अशी. ८. ही तुझी भाषणामृताची नदी. ९. चंद्रकांति, चंद्रकिरण. १०. उतरून नेणारा. ११. ब्रह्मदेवाला. १२. धर्माची समजूत पटल्यावर. १३. निष्पाप अशा धर्मातें.